

10

ВІСНИК • 1970

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В цьому номері читайте:

- Допомога міських парторганізацій сільським
- Про виникнення національно-визвольних рухів у Росії
- Теоретичні проблеми радянського джерелознавства
- Революційна діяльність М. О. Скрипника
- Антикомунізм у зовнішній політиці США на Арабському Сході
- Пам'ятки мистецтва як джерело української геральдики
- Древлянське походження князя Володимира

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. В. Шулга*. Помощь городских парторганизаций сельским в их организационном укреплении (1952—1970 гг.). *А. Ф. Смирнов*. О возникновении национально-освободительных движений в России. *Методология и методика исторических исследований*. *Л. Н. Пушкарев*. О некоторых теоретических проблемах советского источниковедения. Сообщения. *И. С. Черненко*. Социально-экономические корни ревизионизма на современном этапе. *Я. Е. Лялька*. Помощь трудящихся Западной Украины республиканской Испании (1936—1938 гг.). *В. С. Эмескузян*. Революционная деятельность Н. А. Скрипника в Сибири. *В. Д. Баран*. Этнокультурные процессы в междуречии Днепра и Вислы в первой половине I тыс. до н. э. в свете археологических исследований. *П. М. Калениченко*. Революционная борьба сельскохозяйственных рабочих Польши (ноябрь 1918—октябрь 1919 гг.). Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *I. V. Shulga*. Aid of the Town Party Organizations to the Village Ones in Their Organization Consolidation (1952—1970). *A. F. Smirnov*. On Origin of the National-Liberation Movement in Russia. *Methodology and Methods of Historical Researches*. *L. N. Pushkarev*. On Some Theoretical Problems of Soviet Study of Sources. Communications. *I. S. Chernenko*. Social and Economic Roots of Revisionism at the Present Stage. *V. S. Emeskuzyan*. Revolutionary Activity of N. A. Skrypnik in Siberia. *V. D. Baran*. Ethnocultural Processes in the Interfluvium of the Dnieper and the Visla in the First Half of the 1 Millennium A. D. in the Light of Archaeological Researches. *P. M. Kalenichenko*. Revolutionary Struggle of Agricultural Workers in Poland (November 1918—October 1919). Notes. Returning to Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Essays. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (115)

ЖОВТЕНЬ

1970

РІК ВИДАННЯ
ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- І. В. Шульга — Допомога міських парторганізацій сільським у їх організаційному зміцненні (1952—1970 рр.) 3
- А. П. Смирнов (Москва) — Про виникнення національно-визвольних рухів у Росії 11

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Л. М. Пушкар'єв (Москва) — Про деякі теоретичні проблеми радянського джерелознавства 20

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. С. Черненко — Соціально-економічні корені ревізіонізму на сучасному етапі 27
- Я. С. Лялька (Львів) — Допомога трудящих Західної України республіканській Іспанії (1936—1938 рр.) 32
- В. С. Емєскузян (Красноярськ) — Революційна діяльність М. О. Скрипника в Сибіру 39
- В. Д. Баран — Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень 44
- П. М. Калениченко — Революційна боротьба сільськогосподарських робітників Польщі (листопад 1918 — жовтень 1919 рр.) 52

ЗАМІТКИ

- В. І. Світличний (Одеса) — Роль командних кадрів у вихованні моряків закордонного плавання (1959—1965 рр.) 62
- В. М. Сигал (Сімферополь) — З історії проникнення іноземного капіталу в електропромисловість Півдня України 65
- В. І. Буряк (Харків) — Шефська допомога робітничого класу селянству України (1926—1929 рр.) 70
- Н. І. Гнєдишева (Харків) — Робітничі на новобудовах України (1928—1932 рр.) 75
- Б. М. Забарко — Солідарність міжнародного пролетаріату з японськими трудящими в 1923 р. 82
- О. О. Шевченко — Антикомунізм у зовнішній політиці США на Арабському Сході (1961—1968 рр.) 86

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- М. Д. Юсупов (Самарканд) — До питання про нелегальну більшовицьку пресу на Україні (липень 1914 — лютий 1917 рр.) 94

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- І. С. Павлик (Горлівка) — Розвиток міста Горлівки в 1951—1968 рр. 97
- А. В. Ткачук — Діяльність Комуністичної партії України по ідейно-політичному вихованню робітничого класу західних областей УРСР (1944—1950 рр.) 99

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Л. С. Трубникова (Магіївка) — Вивчення творів В. І. Леніна на факультативних заняттях 101

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- М. З. Петренко — Пам'ятки мистецтва як джерело української геральдики 104

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

А. М. Членов (Москва) — Древлянське походження князя Володимира . . . 110

НАШ КАЛЕНДАР

- Г. В. Божук (Ужгород) — З історії утворення Ужгородського державного університету . . . 113
- М. П. Савичев — Борці проти кріпосництва та жорстокої солдатчини (До 150-річчя повстання в Семенівському полку) . . . 115
- М. П. Киценко (Запоріжжя) — Місто трудової слави (До 200-річчя м. Запоріжжя) . . . 117
- М. П. Дмитров — Безсмертний ленінський заповіт (До 50-річчя промови В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу) . . . 121
- В. Т. Полєк (Івано-Франківськ) — До 110-річчя від дня народження Северина Даниловича . . . 123
- В. У. Павелко — Видатний діяч чехословацького і міжнародного комуністичного руху (До 90-річчя від дня народження Б. Шмерала) . . . 124

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- А. М. Кирпичников (Ленінград) — Вивчення давньоруської зброї . . . 126
- Є. Я. Безпалко, Є. С. Побережний — Книжкова Ленініана . . . 131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. Г. Селіхов — ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919—1966 . . . 134
- О. В. Хланта (Ужгород) — Ленін з нами . . . 135
- М. А. Рубач, Й. Д. Ремезовський — О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України . . . 135
- О. А. Гельфман (Одеса) — Первый Интернационал в исторической науке . . . 138
- І. М. Гранчак (Ужгород), П. І. Халус (Ужгород) — Ю. М. Лавриненко. Украинская ССР в советско-венгерских экономических отношениях . . . 140
- Ф. П. Шевченко — Питання текстології . . . 141

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. В. Загайний (Чернівці) — Наукова конференція, присвячена 30-річчю возз'єднання Північної Буковини та колишніх повітів Бессарабії з УРСР . . . 143
- В. Б. — XIV наукова археологічна конференція в Ужгороді . . . 144
- В. У. Слюсарчук — Вдосконалювати методику викладання наукового комунізму . . . 146
- М. А. Дітковський (Житомир), О. О. Павлов (Житомир) — Скарбниця Поліського краю . . . 148
- М. О. Рибаків — Народний музей історії Дарницького району . . . 149
- І. В. Пилипчук (Дашів Вінницької області) — Археологічні знахідки на Вінничині . . . 150
- О. М. Філіппов, Б. В. — Захист докторських дисертацій П. М. Варгатуком, М. О. Лисенком, О. Т. Юрченко . . . 151
- З. М. Матисякевич (Верхньє-Синьовидне Львівської області) — Вісті з шкіл . . . 152

ДОДАТОК

- Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні . . . 154
- Теми кандидатських дисертацій, затверджених Президією республіканської Ради по координації історії КПРС і КП України . . . 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4.
Телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 10, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова.*

Коректор *Є. І. Кочубей.*

БФ 08470. Здано до складання 27.VIII 1970 р. Підписано до друку 13.X 1970 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 17,07. Тираж 9528. Зам. К-135.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

І. В. ШУЛЬГА

ДОПОМОГА МІСЬКИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ СІЛЬСЬКИМ У ЇХ ОРГАНІЗАЦІЙНОМУ ЗМІЦНЕННІ (1952—1970 рр.)

Допомога соціалістичного міста колгоспному селу кадрами завжди була в центрі уваги нашої партії, становила одну з важливих форм зміцнення союзу робітників і селян.

У висвітлюваний період, особливо після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.), партія провела значну роботу по зміцненню сільських партійних організацій. На початку 1954 р. при МТС Української РСР були створені інструкторські групи, очолювані секретарем райкому партії. 1955 р. в них працювало понад 5 тис. партійних працівників¹. З вересня 1953 р. до березня 1954 р. з республіканських, обласних і міських організацій секретарями сільських райкомів партії було направлено 411, інструкторами і пропагандистами — 400, секретарями парторганізацій МТС і колгоспів — 456 комуністів². Так, з Києва виїхало 39 чол.³, з Миколаївської, Одеської та Херсонської областей протягом 1954—1955 рр. — 297⁴.

У сільських партійних організаціях сталися зміни в якісному складі партійних і радянських кадрів, що сприяло поліпшенню господарської діяльності районів. Так, Суворовський район на Одещині довгий час був у числі відстаючих, а в результаті правильної розстановки кадрів (60% комуністів перейшли працювати безпосередньо в колгоспне виробництво) напередодні XIX з'їзду КП України район вийшов у число передових⁵.

XX з'їзд КПРС висунув вимогу вміло застосовувати в конкретних умовах сільських господарств досягнення науки та передового досвіду. Для виконання нового відповідального завдання ЦК КП України зосередив увагу на забезпеченні сільських районів партійними кадрами. Значну роль у підготовці цієї ланки працівників відіграла Вища партійна школа при ЦК КП України та обласні радянсько-партійні школи. Лише в 1961—1966 рр. таким шляхом було підготовлено 32 300 партійних і радянських працівників⁶.

¹ «Комуніст України», 1955, № 5, стор. 19.

² Звіт Центрального Комітету КП України. Резолюція XVIII з'їзду КП України, К., 1954, стор. 49.

³ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 4, од. зб. 23, арк. 63.

⁴ УІЖ, 1969, № 2, стор. 119.

⁵ XIX з'їзд Комуністичної партії України, К., 1956, стор. 75.

⁶ В. Бяков, В. Самофалов. Передовий загін радянського народу, К., 1966, стор. 25.

Кіровоградський обком партії направив для роботи в сільських районах 1955 р. 95 чол., 1956 р. — 78⁷. Однак окремі МТС і колгоспи області очолювали малопідготовлені, безініціативні працівники, а місцеві парторгани їх не навчали й не виховували, а обмежувалися частими викликами на наради і засідання, прийняттям численних постанов і накладанням партійних стягнень. На початку 1957 р. бюро обкому партії вказало окремим райкомам на недоліки в розстановці комуністів, накреслило заходи до поліпшення добору і виховання кадрів⁸.

Львівська обласна парторганізація хоч і виконала певну роботу, але недостатню увагу приділяла підготовці резерву кадрів, в області мали місце порушення з боку окремих керівників партійного принципу добору кадрів. Пленум обкому партії у жовтні 1958 р. розглянув питання «Про стан і заходи поліпшення роботи з кадрами у Львівській обласній партійній організації» і ухвалив рішення, спрямоване на дальше зміцнення партійними працівниками найважливіших ланок господарського і культурного будівництва⁹.

ЦК КП України, обкоми, міськкоми і райкоми партії висували на відповідальні посади спеціалістів промисловості і сільського господарства. У Харківській області, наприклад, 1960 р. серед 111 секретарів міськкомів і райкомів партії з вищою і незакінченою вищою освітою налічувалось 107, з них 42 — спеціалісти промисловості і сільського господарства. З 39 голів виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих вищу і незакінчену вищу освіту мали 37¹⁰.

Напередодні XXII з'їзду КП України (1961 р.) 95% керівних партійних і радянських працівників республіки мали вищу і незакінчену вищу освіту, кожний третій був спеціалістом промисловості чи сільського господарства¹¹.

Якісний склад керівних партійних органів значно поліпшився за рахунок виробничників. Так, 1959 р. серед комуністів, обраних до парткомів і партбюро, робітники складали 36,2%, колгоспники — 53,7%¹². Виникли нові організаційні форми партійної роботи: звіти міськкомів і райкомів у первинних парторганізаціях, короткі звіти про роботу бюро міськкому, райкому партії на засіданнях пленуму, семінари секретарів партійних організацій і голів колгоспів двох районів, що змагаються.

Значну роль у сільських партійних організаціях відіграли комісії по контролю діяльності адміністрації радгоспів, що перевіряли виконання виробничих планів, впровадження і використання нової техніки, механізації й автоматизації виробничих процесів, зниження собівартості продукції.

У багатьох міських партійних комітетах було створено бригади й комісії сприяння колгоспам і радгоспам. Так, у 10 міських партійних комітетах Донецької області 1960 р. працювали комісії технічного прогресу¹³.

Діяльність КП України й обласних партійних комітетів по добору та зміцненню партійних кадрів на селі супроводилася роботою по їх навчанню. Секретарі та інструктори сільських райкомів партії навчалися на спеціальних курсах і семінарах. На районних постійно діючих семінарах для партійно-радянського активу особлива увага приділялася вивченню економіки сільського господарства.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 57, од. зб. 772, арк. 208.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 519, арк. 26.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 58, од. зб. 1055, арк. 5—63.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 446, арк. 4.

¹¹ Матеріали XXII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 72.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 478, арк. 40.

¹³ Там же.

Навчання кадрів здійснювалось і в процесі практичної діяльності. Золочівський райком партії, наприклад, розставив комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва, приділяв повсякденну увагу поліпшенню якісного складу керівних кадрів, зростанню парторганізацій за рахунок кращих трудівників соціалістичних ланів. Лише за 1953—1959 рр. до лав партії було прийнято понад 400 чол., а парторганізації зросли з 3—5 членів КПРС до 15¹⁴. Навчальні семінари організовувались безпосередньо у полі, на фермі, в бригаді.

XXII з'їзд КПРС (вересень 1961 р.) зобов'язав партійні органи всіх ланок приділяти якнайбільше уваги добору та вихованню керівних кадрів, залучати до партійної й радянської роботи досвідчених працівників, спеціалістів народного господарства, вмілих організаторів виробництва.

Комуністична партія, завжди звертаючи увагу на вдосконалення організаційних форм і методів партійного керівництва всіма ланками виробництва, не забувала, що це можливо робити лише на науковій основі, враховуючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку. В. І. Ленін учив, що справжні творчі пошуки нових, кращих організаційних форм не мають нічого спільного з безперервними, скороспілими, непродуманими перебудовами і реорганізаціями, не викликаними об'єктивною необхідністю¹⁵.

Саме на цьому наголосив листопадовий Пленум ЦК КПРС (1964 р.), який у постанові «Про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних організацій та радянських органів» відзначив, що здійснений наприкінці 1962 р. поділ партійних організацій та їх керівних органів знизу доверху за виробничим принципом породив чимало труднощів і ускладнень. Район як єдине ціле, як адміністративно-господарська одиниця виявився фактично розірваним на частини. Поділ партійних організацій на промислові та сільські породив штучні перешкоди у зміцненні сільських районів кадрами.

Рішення жовтневого, листопадового (1964 р.) і березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС відкрили нову сторінку в партійному і радянському будівництві, сприяли дальшому розвитку ленінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів, форм і методів партійного керівництва промисловістю й сільським господарством, розвитку та зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства.

Внаслідок об'єднання обласних органів та вивільнення значної частини працівників підвищилась роль районної ланки та низових організацій у партійному керівництві господарським і культурним життям районів.

Напередодні XXIII з'їзду КПРС (1966 р.) сільські райони очолювали досвідчені партійні працівники. 98,5% усіх секретарів міських і районних комітетів партії республіки мали вищу або незакінчену вищу освіту¹⁶, а на початку 1968 р. 94,8% цих працівників мали вищу освіту, половину становили спеціалісти промисловості й сільського господарства¹⁷.

Як відзначив липневий Пленум ЦК КП України (1970 р.) рівень роботи райкомів партії за останні роки значно підвищився. Вони цілеспрямовано працюють над розв'язанням корінних проблем розвитку

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. І, оп. 214, од. зб. 421, арк. 174—175.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 142.

¹⁶ В. Б'яков, В. Самофалов. Назв. праця, стор. 23.

¹⁷ Г. М. Мултих, І. П. Кожукало. В єдиному бойовому строю ленінської партії, К., 1968, стор. 41.

сільського господарства. Центральний Комітет Комуністичної партії України схвалив досвід роботи ряду райкомів по впровадженню високої культури землеробства, піднесенню громадського тваринництва і зобов'язав обкоми партії більше уваги приділяти цій ланці партійного керівництва, зміцнювати її енергійними, кваліфікованими, політично зрілими працівниками, здатними забезпечити виконання складних завдань, що їх ставить партія^{18–19}.

Здійснення величких накреслень залежить від боєздатності кожного комуніста, від якісного складу кожної організації. Отже партія виявляє постійне піклування про поповнення своїх лав кращими представниками трудящих, зайнятими у сфері суспільного виробництва, особливо представниками робітничого класу.

XVI з'їзд КП(б)У (1949 р.) вказав на незначну питому вагу робітників серед новоприйнятих у партію та на поліпшення виховання молодих комуністів²⁰, XVIII з'їзд КП України (березень 1953 р.) — на недостатню кількість робітників, колгоспників і жінок у більшості парторганізацій²¹.

Діяльність партійних організацій по реалізації цих настанов дала позитивні наслідки. У період між XVIII та XIX з'їздами КП України (січень 1956 р.) кількість комуністів, зайнятих у промисловості, збільшилась на 14,3%, а в сільському господарстві — на 15,6%²². Тільки в Харківській області протягом 1955 р. число комуністів-робітників збільшилось на 1223, а колгоспників — на 1111²³.

В міру зростання робітничого ядра партії більш дійовою ставала допомога міських партійних організацій сільським. Після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) протягом лише двох років з промислових підприємств республіки на роботу в сільське господарство виїхало 40 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних. За рахунок прийому в партію передових колгоспників і посланців міських парторганізацій кількість комуністів, працюючих на селі, збільшилась на 33 тис.²⁴ До початку 1954 р. з міст і райцентрів Одеської та Миколаївської областей в села виїхало 1145 членів партії²⁵. У Ровенській області до кінця 1955 р. на село було направлено 780 комуністів, внаслідок чого виникло 129 нових парторганізацій²⁶. На Дніпропетровщині в колгоспах, радгоспах і МТС області кількість комуністів зросла з 8 435 у 1953 р. до 11 567 у 1956 р., зокрема з промислових центрів їх приїхало 2012²⁷.

У передовому Мар'їнському райсні на Донеччині комуністів у колгоспах 1953 р. було 184, 1956 — 256²⁸. В села Вінницької області в 1957 р. виїхало 280 комуністів²⁹, до Волинської області протягом 1953—1958 рр. — 723³⁰.

^{18–19} «Радянська Україна», 25 липня 1970 р.

²⁰ Звітна доповідь ЦК КП України XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 63.

²¹ Звіт Центрального Комітету КП України. Резолюція XVIII з'їзду КП України, стор. 42.

²² XIX съезд Коммунистической партии Украины, 17—21 января 1956 г. Материалы съезда, К., 1956, стор. 70.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 282, арк. 26.

²⁴ «Правда», 27 листопада 1955 р.

²⁵ Из истории Одесской партийной организации, Одесса, 1964, стор. 475; Нариси історії Миколаївської обласної парторганізації (1897—1968 рр.), Одеса, 1969, стор. 336.

²⁶ «Червоний прапор» (орган Ровенського обласного і міського комітету партії України, обласної і міської Ради депутатів трудящих), 17 грудня 1955 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 218, од. зб. 78, арк. 107.

²⁸ Там же, арк. 101.

²⁹ Там же, од. зб. 408, арк. 7.

³⁰ Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968, стор. 176.

Партійні організації значно активізували роботу по індивідуальному відбору в партію передових людей з числа робітників і колгоспників. Якщо у IV кварталі 1955 р. кандидатами партії стали 2433 робітники і 2190 колгоспників, то у I кварталі 1956 р. відповідно — 4966 і 3908. Характерно, що з числа прийнятих в кандидати партії робітників більшість працювала в МТС і радгоспах³¹.

Обкоми, міськкоми, райкоми партії накреслювали шляхи зростання лав партії та заходи до поліпшення виховання молодих комуністів, своєчасно реагували на недоліки в цій справі. Так, у травні 1957 р. Житомирський обком обговорив питання про порушення принципу індивідуального відбору в партію у Володимир-Волинській райпарторганізації, в окремих організаціях якої приймали в партію недостатньо перевірених на практичній роботі і в громадському житті людей. Райком партії сам допускав порушення, розглядаючи на одному з засідань 26 справ по прийому в партію³².

Реорганізація МТС і перехід у колгоспи механізаторів та інших спеціалістів мали велике значення для поповнення та організаційного зміцнення колгоспних парторганізацій. Так, на початку 1958 р. лише по Чернігівській області перейшли з МТС у колгоспи 829 комуністів³³, по Донецькій області — 986³⁴, Одеської — понад 1 500³⁵, Запорізької — 892³⁶, Львівської — 300³⁷ і т. д. На постійну роботу в колгоспи республіки перейшла понад 21 тис. комуністів, переважно механізатори³⁸, а всього в них налічувалося близько 235 тис. членів КПРС³⁹, а на початку 1959 р. — близько 245 тис. Це майже в два рази більше, ніж в 1953 р.⁴⁰

Прийом у партію передових колгоспників, влиття в сільські партійні організації великого загону міських комуністів, а також механізаторів різко збільшили кількість членів партії, що працювали безпосередньо в колгоспах. Кількість комуністів, зайнятих у тваринництві і рільництві, збільшилася за цей час з 35 до 83 тис.⁴¹.

Напередодні XXI з'їзду Комуністичної партії України (лютий 1960 р.) серед прийнятих до лав партії робітники і колгоспники становили майже дві третини⁴². Це сприяло дальшому розширенню зв'язків партійних організацій з масами, організаційному зміцненню і підвищенню їх ролі в громадсько-політичному і виробничому житті. У сільсько-господарському виробництві республіки 1961 р. працювало понад 250 тис. комуністів⁴³.

Підготовка до XXII з'їзду КПРС викликала нове політичне і трудове піднесення серед трудящих республіки, про що свідчить вступ передових робітників, колгоспників і службовців до лав партії. Якщо за

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 218, арк. 1.

³² Там же, оп. 208, од. зб. 460, арк. 10—11.

³³ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 20, од. зб. 50, арк. 84.

³⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 56, од. зб. 3, арк. 20.

³⁵ Із історії Одеської партійної організації, стор. 498.

³⁶ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968, стор. 281.

³⁷ Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969, стор. 324.

³⁸ «Партійная жизнь», 1958, № 12, стор. 20.

³⁹ Там же, стор. 57.

⁴⁰ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Украины. 5—6 января 1959 г. Стенографический отчет, К., 1959, стор. 43.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 58, од. зб. 836, арк. 125.

⁴² XXI з'їзд Комуністичної партії України 16—19 лютого 1960 р. Матеріали з'їзду, К., 1960, стор. 74.

⁴³ Матеріали січневого (1961 р.) Пленуму ЦК КП України, К., 1961, стор. 98.

IV квартал 1960 р. було прийнято 15 868 чол., то за I квартал 1961 р. — 23 931, а у II кварталі — 28 654. У числі прийнятих робітники і колгоспники становили відповідно 61,8%, 63,8% і 67,5%⁴⁴.

До свого XXII з'їзду КП України зросла майже на 192 тис. чол. і 1 вересня 1961 р. налічувала 1 432 806 комуністів та 147 365 кандидатів у члени КПРС. Більшість прийнятих у партію становили робітники провідних професій, передові колгоспники, представники інтелігенції та спеціалісти народного господарства⁴⁵. XXII з'їзд КПРС зобов'язав партійні організації посилити контроль за якісним складом нового поповнення, підняти на новий, ще більш вищий рівень роботу по регулюванню складу партії.

Відповідно до рішень з'їзду цим питанням у республіці приділялася максимальна увага. В результаті було забезпечено дотримання принципу індивідуального добору в партію, поліпшилась виховна робота з молодими комуністами. Так, за рік, що минув після XXII з'їзду, партійні організації Сумщини прийняли в кандидати партії 2 437 чол., в тому числі робітників — 768 (31,5%), колгоспників — 744 (30,5%), спеціалістів різних галузей знань — 677 (25,3%). У складі службовців, що вступали в ряди КПРС, майже три чверті становили інженерно-технічні працівники, агрономи, зоотехніки та інші⁴⁶.

Сільські партійні організації зростали за рахунок колгоспного селянства, робітників радгоспів і механізаторів. По Вінницькій області за I півріччя 1963 р. було прийнято 1 048 чол., з них — робітників та членів сільгоспартілей — 711, тобто 67,7%. Членів партії — колгоспників налічувалось 541, в тому числі 320 механізаторів і 120 тваринників⁴⁷. Значну частину нового поповнення складала молодь, рекомендована комсомольськими організаціями.

В ряди комуністів на Україні за період між XX і XXIII з'їздами КПРС влилось понад 1 млн. 200 тис. членів, 240 тис. прийнято в колгоспних і радгоспних парторганізаціях. Влітку 1965 р. в їх складі вже було 420 600 чол.⁴⁸ Кожний сімнадцятий трудівник села в республіці був комуністом⁴⁹.

Внаслідок постійного піклування партійних організацій питома вага колгоспників у лавах КПРС постійно збільшувалась. Тільки 1965 р. на Україні серед більше ніж 102 тис. кандидатів у члени партії 43% становили робітники, 17,6% — колгоспники і 28,3% — спеціалісти різних галузей народного господарства⁵⁰. Всього за період між XXII і XXIII з'їздами КП України було прийнято в її ряди 513 580 чол. На 1 січня 1966 р. з 1 977 119 комуністів і 145 697 кандидатів у члени КПРС — 56,7% становили робітники і колгоспники, у сфері матеріального виробництва працювало 67% усього складу Комуністичної партії України⁵¹. Ці дані повністю спростовують наклепи зарубіжних фальсифікаторів, різного роду «спеціалістів по КПРС», які твердять, нібито вона не зв'язана з народом.

КПРС своєчасно виявила в окремих парторганізаціях факти послаблення вимогливості до молодих комуністів. 20 липня 1965 р. ЦК ухвалив спеціальну постанову «Про серйозні недоліки в роботі Харків-

⁴⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 590, арк. 1.

⁴⁵ Матеріали XXII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 70.

⁴⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 230, од. зб. 262, арк. 99.

⁴⁷ Там же, оп. 214, од. зб. 648, арк. 2.

⁴⁸ «Правда», 5 липня 1965 р.

⁴⁹ Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села, К., 1968, стор. 42.

⁵⁰ «Комуніст України», 1966, № 8, стор. 13.

⁵¹ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, 15—19 березня 1966 р. Матеріали з'їзду, К., 1967, стор. 44.

ської обласної партійної організації при прийомі в партію і вихованні молодих комуністів»⁵². Як у ній зазначалось, одним з недоліків було те, що не приділялось достатньої уваги поповненню лав КПРС передовими робітниками промислових підприємств області, не виявлялося належної вимогливості до тих, хто вступав у партію.

З метою виправлення помилок XXIII з'їзд вжив відповідних заходів. Він визнав за необхідне внести деякі зміни в Статут КПРС, зобов'язавши партійні організації уважніше підходити до прийому в партію. У відповідності з Статутом лави КПРС мали поповнюватись лише за рахунок передових і свідомих робітників, колгоспників та представників інтелігенції, що беруть активну участь у комуністичному будівництві. При цьому підкреслювалось провідне становище робітників у складі партії⁵³.

Рішення Центрального Комітету КПРС і XXIII з'їзду допомогли організаціям України поліпшити цю справу і забезпечити дальше зміцнення робітничого ядра партії.

На урочистому Пленумі ЦК КП України, присвяченому 50-річчю Комуністичної партії України (5 липня 1968 р.), відзначалося, що за минуле десятиріччя партійна організація республіки зросла майже в два рази за рахунок кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства, трудової інтелігенції. За цей час до її лав прийнято 491 тис. робітників. Понад три чверті комуністів працювало в сфері матеріального виробництва⁵⁴.

Основою КПРС, як відомо, є первинні організації, через них партія здійснює зв'язок з масами. Збільшення її чисельного складу, зміцнення робітничого ядра сприяли неухильному зростанню парторганізацій, підвищенню їх боездатності. На 1 січня 1966 р. в республіці налічувалось близько 54 тис.⁵⁵, а до 50-річчя Комуністичної партії України — понад 2,1 млн. комуністів у складі більш як 57 тис. парторганізацій, з них понад 16 тис. об'єднували працівників промислових підприємств, будівництва й транспорту⁵⁶.

Зростали й сільські парторганізації. Так, напередодні вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) у 2 491 колгоспі України не було первинних організацій, а наприкінці 1958 р. вони виникли в усіх артілях республіки⁵⁷. За семиріччя (1959—1965 рр.) кількість сільських парторганізацій зросла вдвічі⁵⁸. Відбулися зміни і в їх чисельному складі. Якщо напередодні XX з'їзду партії на одну з них в середньому припадало 11 комуністів, то в 1958 р. — 19, на початку 1960 р. — 25, на початку 1961 р. — 30⁵⁹, а влітку 1965 р. — 40 членів і кандидатів у члени партії⁶⁰. У кожній з 1770 колгоспних парторганізацій на обліку перебувало від 50 до 150 комуністів⁶¹.

Враховуючи кількісні й якісні зміни в цій галузі, Центральний Комітет КПРС 29 січня 1959 р. ухвалив постанову «Про створення партійних комітетів у великих парторганізаціях колгоспів і радгоспів»⁶².

⁵² «Партийная жизнь», 1965, № 15, стор. 23—25.

⁵³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 182.

⁵⁴ «Радянська Україна», 6 липня 1968 р.

⁵⁵ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 60.

⁵⁶ Г. М. Мультих, І. П. Кожукало. Назв. праця, стор. 35.

⁵⁷ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Украины. 5—6 января 1959 г. Стенографический отчет, К., 1959, стор. 43.

⁵⁸ «Коммунист», 1966, № 9, стор. 33.

⁵⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 550, арк. 48; «Радянська Україна», 13 лютого 1960 р.

⁶⁰ «Комуніст України», 1965, № 6, стор. 9.

⁶¹ «Правда», 5 липня 1965 р.

⁶² Справочник партийного работника, вып. II, М., 1959, стор. 579.

Протягом 1959 р. більше ніж утричі зросла на селі кількість парторганізацій, де налічувалось понад 50 комуністів і кандидатів у члени партії⁶³. Сільгоспартілі, в яких існували партбюро, становили майже 80%, а в 565 діяли парткоми⁶⁴. Наприкінці 1961 р. в колгоспах республіки було 728, а в радгоспах — близько 66 парткомів⁶⁵. На фермах, у бригадах та на інших виробничих ділянках створювалися партгрупи.

Нова організаційна форма сприяла активізації комуністів у сфері колгоспного виробництва, посиленню партійно-політичної роботи в масах. У порівнянні з 1958 р. більше ніж у чотири рази зросла кількість партгруп у бригадах і на фермах⁶⁶.

Сільські партійні організації республіки неухильно міцніли і зростали. В 1965 р. їх було 10 894^{67–68}, а в 1968 р. — понад 11 тис.⁶⁹ Після XXIII з'їзду КПРС кількість комуністів, зайнятих безпосередньо в сільськогосподарському виробництві, збільшилася майже на одну чверть і на кінець 1968 р. становила близько 480 тис. чол.⁷⁰ Нині на кожну колгоспну парторганізацію припадає в середньому 42, а на радгоспну — 59 комуністів. Майже в половині радгоспних і в кожній п'ятій колгоспній — створені партійні комітети. Створено також 5 тис. бригадних та цехових організацій і партійних груп. Нині в сільському господарстві республіки працює півмільйонна армія комуністів⁷¹. Організаційне зміцнення їх та поліпшення керівництва сприяло успішному розв'язанню господарсько-політичних завдань.

Поліпшення кількісного і якісного складу партії та забезпечення провідного становища робітників серед прийнятих в члени КПРС підвищили роль партійних і громадських організацій у дальшому розвитку й зміцненні політичної основи і вирішальної суспільної сили комуністичного будівництва — союзу робітників і селян.

Постійна допомога міських парторганізацій сільським, зокрема кадрами, сприяє тісній взаємодії трудівників міста і села, піднесенню всіх ланок колгоспно-радгоспного виробництва, поліпшенню організаційної та політичної роботи серед колгоспників, виконанню державних планів. В зв'язку з цим великого значення надається обміну передовим досвідом в удосконаленні форм і методів партійної роботи.

Рішення XXIII з'їзду партії, березневого (1965 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС, зокрема липневого (1970 р.) Пленуму, присвяченого черговим завданням в галузі сільського господарства, спрямовані на всебічне зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства. Реалізуючи накреслені заходи, КПРС піклується про дальше підвищення ролі сільських райкомів партії і первинних організацій, місцевих Рад, поліпшення стилю і методів їх діяльності, розвиток демократичного централізму в управлінні сільським господарством, розширенню ініціативи і самодіяльності трудівників села.

⁶³ «Радянська Україна», 13 лютого 1960 р.

⁶⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 550, арк. 49.

⁶⁵ «Радянська Україна», 27 лютого 1962 р.

⁶⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 550, арк. 49.

^{67–68} «Правда», 5 липня 1965 р.

⁶⁹ Г. М. Мультих, І. П. Кожук о. Назв. праця, стор. 35.

⁷⁰ «Правда», 25 листопада 1968 р.

⁷¹ «Радянська Україна», 25 липня 1970 р.

ПРО ВИНИКНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ У РОСІЇ

(до постановки проблеми)

Послідовно наукове розв'язання проблеми виникнення і ролі національно-визвольних рухів в історії нерозривно пов'язане з іменами К. Маркса і Ф. Енгельса, які в своїх працях розкрили соціальну основу національного гноблення. Вони довели, що тільки ліквідація буржуазії — історично останнього експлуататорського класу створює умови для подолання національних конфліктів. Дальший розвиток матеріалістичної теорії нації, аналіз визвольного руху народів Росії, його специфіки здійснив В. І. Ленін.

Радянські історики внесли значний вклад у всебічну розробку ленінської концепції в даному питанні. Як досягнуті успіхи, так і труднощі, неминучі в процесі дослідження, знайшли своє відображення в нещодавно виданих томах узагальнюючої праці «История СССР с древнейших времен» (т. 4—6, де охоплено період від початку XIX ст. до 1917 р.). Проте не в усіх томах цієї серії, як і в працях істориків окремих республік, є спеціальні розділи з проблем національно-визвольної боротьби, а в розділах, присвячених національній культурі, висвітлюються лише певні ланки історичного процесу. Крім того, ще слабо досліджено вплив культури на хід історії та зворотний зв'язок між ними, внаслідок чого виникають серйозні труднощі в з'ясуванні ролі національних мотивів у діяльності мас, класів, соціальних груп.

Не можна погодитися і з таким висвітленням національного руху, коли він ототожнюється з націонал-лібералізмом. Вузкий підхід до нього має місце, наприклад, у підручнику з історії СРСР¹.

Методологічною основою наукового розв'язання проблеми є застосування ленінської концепції до вивчення конкретних особливостей історії національних районів. Але саме тут, як відзначила М. В. Нечкіна², немає повної згоди між дослідниками.

В даній статті виникнення буржуазних національно-визвольних рухів розглянуто переважно на матеріалі XIX ст. Поряд з аналізом соціальної суті робиться також спроба визначити етапи їх розвитку, враховуючи специфіку основних районів країни. Питання, пов'язані з формуванням націй, ідеологією національно-визвольного руху, та політика уряду в цій галузі тут порушуються лише в плані основних завдань автора.

Росія історично склалась як багатонаціональна країна. Ряд народів не були завойовані, а ввійшли до складу імперії добровільно з тих чи інших причин (військова безпека, релігійна та національна близькість тощо), решта мусила піти на це під дипломатично-військовим тиском. Саме таким шляхом панівний клас царської Росії — феодали-

¹ История СССР (период капитализма), М., 1959, стор. 286—287.

² М. В. Нечкина. Ленин — историк революционного движения в России. — Ленин и историческая наука, М., 1968, стор. 47—48; А. Ф. Смирнов. К вопросу о ленинской концепции освободительного движения в России. — «История СССР», 1970, № 2.

поміщики зміцнювали свої позиції, розширювали сферу розвитку феодалізму за рахунок нових територій. «Царі,— вказував В. І. Ленін,— проводили політику анексії грубо, обмінюючи один народ на другий по згоді з іншими монархами (поділ Польщі, угода з Наполеоном про Фінляндію та ін.), як поміщики обмінювали між собою селян-кріпаків»³.

В ряді випадків царський уряд зберігав у приєднаних землях існуючий там соціально-економічний уклад і правові норми (автономія Фінляндії, Царства Польського, привілеї прибалтійських німців, збереження влади феодальних володарів у Хиві й Бухарі та в багатьох ханствах Закавказзя і т. д.). В інших випадках приєднання набирало форми інкорпорації. Оцінюючи внутрішню і зовнішню політику царизму в галузі міжнародних і міжнаціональних відносин, слід передусім враховувати її цілі й об'єктивне значення в різних районах. Панівна в імперії російська нація вступала в контакти з народностями, а пізніше й націями, що перебували на різних стадіях розвитку. Отже, характер цих взаємин був неоднаковий. Співвідношення між культурами і цивілізаціями народів не можна правильно оцінити, не врахувавши рівня політико-економічного розвитку суб'єктів, ходу класової боротьби, ступеня розмежування соціальних сил, зрілості класової і національної самосвідомості. Лише на такій основі повинен ґрунтуватися аналіз національного питання.

Ідеться про те, наскільки політика петербурзького кабінету, яка відбивала інтереси великоруського дворянства, збігалася (хоча б частково) з потребами національного життя інших народів, народностей, племен або навпаки суперечила їм. Чи сприяла вона створенню умов для консолідації націй, розвитку їх культур, чи перешкоджала цим процесам? Так, у Великому князівстві Фінляндському царизм у суперництві з Швецією навіть підтримував прагнення фіннів до національної відособленості. Схожі тенденції в урядовій політиці виявлялися деколи й в інших районах імперії. Зокрема щодо Сходу, як відзначав ще Ф. Енгельс, Росія відігравала прогресивну, цивілізаторську роль⁴, допомагаючи в ліквідації рабства, кривавих міжплемінних усобиць, сприяючи розвитку промисловості, торгівлі тощо.

По-іншому склалось становище на Заході імперії. Внутрішня автономія Польщі, Фінляндії з їх сеймами, митницями, власними фінансами та військом і особливо системою виборних законодавчих органів, хоч би й дворянсько-станових, не пов'язувалась з самодержавно-бюрократичним ладом кріпосної Росії. Спроба Олександра I привести у відповідність автономію західних окраїн з адміністративним устроєм внутрішніх губерній шляхом перетворень останнього закінчилась, як відомо, відмовою від гри в лібералізм і переходом до аракчєєвщини. Дальші дії царизму, найреакційнішого державного ладу, за словами В. І. Леніна, йшли по лінії ще більшого уярмлення й утисків національних окраїн⁵.

За переписом 1897 р. національний склад населення Росії характеризувався такими даними: великоруси — 55,7 млн. чол. (43,3%), українці — 22,4 (17,4%), поляки — 7,9, білоруси — 5,9, євреї — 5, киргизи і казахи — 4, татари — 3,7, фінни — 2,1, німці — 1,79, литовці — 1,65, башкири — 1,4, латиші — 1,4, грузини — 1,35, вірмени — 1,17, молдавани — 1,12, мордва — 1,02, естонці — 1,003, чуваші — 0,844, узбеки й

³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 298.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 231.

⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 24, стор. 389.

сарті — 1,696, народності Кавказу (лезгини, аварці, кумики, черкеси, кабардинці, осетини та інші) — близько 1,7⁶.

Маси, що зазнавали національного гноблення, становили понад половину населення імперії (57%). Сановна верхівка російського дворянства, що оточувала трон, та величезний військово-поліцейський і чиновницько-бюрократичний апарат самодержавства, православна церква були далекі від розуміння життєвих потреб народів країни, зокрема «інородців», як називались всі неросійські народності.

В умовах царизму, коли не завершилася консолідація народностей в нації, велике значення мали проблеми релігії. Соціально-економічні й політичні суперечності часто знаходили свій вираз у релігійних формах. Панівне становище православної церкви підтримувалось державою. Нерідко царизм ставав на шлях насильного насадження православ'я.

Царі намагались обґрунтувати принцип самодержавного правління, посиляючись на багатонаціональність імперії, настільки великої, що будь-яка інша форма правління, за словами Катерини II, шкідлива для неї. Найкращим засобом досягнення «загального блага» імператори вважали русифікацію країни, усунення національної самобутності «провінцій», які, писала Катерина II, «надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу»⁷. В 1840 р. Микола I заборонив вживати в офіційних документах назви «Литва» і «Білорусія». Олександр II, затвердивши в 1876 р. горезвісний Емський акт, поставив поза законом українську культуру. В 1897 р. Микола II звелів не згадувати про Царство Польське. Царські сатрапи віддавали перевагу таким найменуванням, як Привіслінський край, Тифліська й Кутаїська губернії, Північно-Західні окраїни і т. п.

Царизм створив тут сильний військово-бюрократичний апарат (намісники у Варшаві й Тифлісі, генерал-губернатори з диктаторськими повноваженнями у Вільно, Києві, Гельсінгфорсі, Ташкенті). Російське дворянство в цих районах діставало вигідні військові й цивільні посади, в його руки потрапляли кращі землі. Однак і місцеве дворянство зберегло й закріпило за собою станови привілеї.

Розвиток феодалізму вишир зміцнював економічні й політичні позиції великоруських поміщиків, консервуючи середньовіччя, самодержавно-кріпосницький порядок в імперії, гальмував суспільний прогрес, скоював потенціальні можливості країни. «Можливість гнобити і грабувати чужі народи,— відзначав В. І. Ленін,— зміцнює економічний застій, бо замість розвитку продуктивних сил джерелом прибутків є нерідко напівфеодальна експлуатація «інородців»⁸.

Ще в дореформені роки в політиці царського уряду, що захищав інтереси кріпосників, почали проявлятися, хоч і слабо, буржуазні тенденції. Міністр Миколи I граф Канкрін визначав статус національних окраїн, Кавказу й Криму як колоній, що мають важливе економічне значення. Він пропонував зосереджувати там передусім російських поміщиків, а разом з тим і капітал⁹. В післяреформені роки, з дальшим розвитком капіталізму ще більше посилились ці політичні мотиви.

Для того часу характерне, за словами В. І. Леніна, «...могутне прагнення розвиненого капіталізму розширитись на інші території, заселити

⁶ К. Фортунатов. Национальные области России, Спб., 1906.

⁷ В. А. Бильбасов. История Екатерины Второй, т. II, Спб., 1891, стор. 417, 419.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 267.

⁹ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. I, Спб., 1836, стор. 65—66.

і розорати нові частини світу, утворити колонії, втягти дикі племена у вир світового капіталізму. В Росії це останнє прагнення капіталізму особливо рельєфно виявилось і продовжує виявлятися на наших окраїнах, колонізація яких дістала такий величезний поштовх в пореформений, капіталістичний період російської історії»¹⁰. В національні райони проникав російський торгово-лихварський і промисловий капітал. Російська буржуазія і царський уряд — захисник її інтересів намагались перетворити окраїни в постачальників сировини і ринки для збуту промислових товарів. Так створювалась економічна спеціалізація районів.

Поступово тут почалось (на заході країни ще до реформи) становлення місцевої буржуазії. Після реформи 1861 р. цей процес посилювався, особливо в західних окраїнах, у Закавказзі. Пізніше розпочався він і слабше виявлявся в Казахстані та Середній Азії. В ряді місцевостей Півночі, гірського Півдня та Сходу не лише в ХІХ ст., але й до 1917 р. існували докапіталістичні відносини, панував патріархально-феодальний уклад.

Національна буржуазія була переважно аграрною і торгово-лихварською (власники хуторів, ферм, млинів, господарі заїжджих дворів, корчмарі та ін.). Наприкінці століття серед них з'явилися і великі підприємці: судновласники, цукрозаводчики, нафтопромисловці, представники значних торговельних фірм.

Ажіотаж епохи первісного нагромадження вплинув і на поміщицький стан окраїн та центру. Ввійшли в гру спекуляції, для яких використовувалась протекціоністська політика казни, придворні інтриги.

Дві тенденції в галузі міжнаціональних відносин, пов'язані з поширенням капіталізму, виявилися в Росії за часів кризи й занепаду кріпащини та в пореформені роки: потяг до національної відособленості і тенденція ломки цих перегородок. Остання в більш зрілій формі виступила уже в епоху імперіалізму.

Господарському розвитку і зближенню народів, зміцненню економічних зв'язків центру й окраїн перешкоджала політика царизму, її військово-феодальні методи, прагнення до відвертої колоніальної експлуатації поневоленого населення. Царський уряд, забезпечуючи потреби російських поміщиків, купців, фабрикантів, грубо втручався в економічне життя національних районів, зв'язував підприємницьку діяльність буржуазії, зачіпав іноді й інтереси місцевого дворянства. Як вказував В. І. Ленін, крім колоній чистого типу, були й колонії економічно визискувані та національно гноблені території¹¹.

Правлячі кола царської Росії переслідували культуру й мову численних національностей імперії, сіяли між ними недовір'я і ворожнечу, провокували криваві сутички. Реформи 60-х років (судова, міська) тут були здійснені в ще більш спотвореному вигляді, ніж у Центральній Росії, а земство взагалі не запроваджувалось. Адміністративний поділ не лише губерній, а й повітів проводився без врахування національного складу населення, господарських і побутових умов.

Позиція царизму й феодального поміщицтва зводилась до беззастережного нехтування не тільки рівноправності націй, але й факту існування багатьох з них. Ідеологічне гасло табору реакції це — самодержавство, православ'я, народність, «причому під останньою мається на увазі тільки великоруська»¹². Глашатаєм ідей войовничого шовініз-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 72.

¹¹ Див. Там же.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 382.

му був горезвісний Катков. Російська велика торгово-промислова буржуазія, вигодована під захистом двоголавого орла, в національному питанні займала аналогічні позиції, змикаючись з правими реакційними елементами.

Щодо ліберальних кіл великоруської буржуазії, то й вони ніколи не відстоювали політичного самовизначення націй, обмежуючи національне питання виключно сферою культури. В цьому плані ліберали заперечували проти поліцейських методів русифікації, жандармського насадження православ'я, обов'язкової загальнодержавної мови тощо. Їх ідеологи маскували свою відмову від визнання за пригнобленими націями права на політичне самовизначення вигуками про «сепаратизм» і «розпад» держави. В кінцевому підсумку ліберальна платформа була ідейно-політично споріднена з кріпосницькою, залежала від неї.

Проти царизму, його національно-колоніальної політики населення окраїн не виступало єдиним фронтом. Феодальна знать, вище духовенство і частина місцевої буржуазії, зв'язана з царським апаратом і російським капіталом, тобто верхівка пригноблених націй, як правило, шукали згоди з царизмом. А боролись з ним всі інші класи і соціальні групи — селянство, міські низи, інтелігенція, частково дрібна буржуазія.

«Національні рухи,— вказував В. І. Ленін,— не вперше виникають в Росії і не самій тільки їй властиві. В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва є необхідним завоювання внутрішнього ринку буржуазією, є необхідним державне згуртування територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі.

Утворення *національних держав*, які найбільше задовольняють ці вимоги сучасного капіталізму, є через це тенденцією (прагненням) всякого національного руху»¹³.

В Західній Європі епохою буржуазно-демократичних революцій і національних рухів був період приблизно з 1789 по 1871 р. У Росії епоху буржуазно-демократичної революції відкрив 1905 р., з яким і зв'язана поява на історичній арені масових, політично оформлених національних рухів. Але передумови для них створювались у пореформений і частково в дореформений період. Криза феодалізму збігається в часі з формуванням націй, розгортанням національно-визвольної боротьби. Характеризуючи найважливіші події в період революційної ситуації на рубежі 50—60-х років XIX ст., В. І. Ленін називає такі явища національного життя, як «польське заворушення» і «невдоволення у Фінляндії»¹⁴.

На цей час і в українському визвольному русі вже була наявна постановка національних проблем, вирішення яких пов'язувалось із загальною боротьбою за політичні свободи і соціальне визволення.

Щоб датувати виникнення національних рухів, необхідно визначити початок феодальної кризи. Стосовно до Росії, в усякому разі її європейської частини, це 40—50-ті роки XIX ст. Для епохи кризи й краху феодалізму, як підкреслював В. І. Ленін, «типичним є пробудження національних рухів, втягнення в них селянства як найбільш численної і найбільш «важкої на підйом» верстви населення в зв'язку з

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 364.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 26.

боротьбою за політичну свободу взагалі і за права національності зокрема»¹⁵.

Ломка середньовічних порядків, розвиток промисловості, торгівлі, капіталістичної цивілізації супроводжувалися консолідацією народностей у нації: створювалась спільність економічного життя, територіальна компактність, виникала й удосконалювалась загальнонаціональна мова, її багатства фіксувались у літературі; зростала і міцніла національна культура, формувалась самосвідомість. Нації склались як «неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку»¹⁶. Народи, що входили до складу Російської імперії, були на різних стадіях соціально-економічного і культурного розвитку, і це, природно, позначилось на інтенсивності процесу утворення націй. У одних народів він уже наближався до завершення, а в інших тільки починався.

Передумовою національної консолідації є спільність економічного життя як основа формування нації. Лише на цій основі можливе виникнення єдиної мови і культури, специфічних рис національного характеру. Політичне розчленування народів, як свідчать історичні факти (проблема Галичини, литовського Занемання, турецької частини Вірменії та ін.), було однією з головних перешкод на шляху консолідації. Показник зрілості нації та її самосвідомості — це наявність революційної ідеології і розвинутих визвольних традицій. Методологічною основою досліджень у такому аспекті стала ленінська вказівка у питанні про національну гордість великоросів, про виявлення елементів демократичної і соціалістичної культури у кожної національності ще на буржуазному етапі розвитку.

В епоху кризи феодалізму і занепаду кріпацтва і в перші пореформені десятиріччя, коли національні (буржуазні) рухи зароджувались (окремо стоїть питання про шляхетський рух у Польщі), вони переважно виявлялись в формі боротьби проти різних утисків у галузі культури і мови. З розвитком капіталізму органічно пов'язується «вимога якнайбільшої єдності національного складу населення, бо національність, тотожність мови є важливий фактор для повного завоювання внутрішнього ринку і для повної свободи економічного обороту»¹⁷.

На Україні й в Прибалтиці на захист національної культури, мови виступали спочатку (в першій половині XIX ст., а також у пореформені роки) порівняно нечисленні кола інтелігенції, тоді як наприкінці століття у ряді районів (наприклад, в Естонії, Латвії) до участі в цій справі залучались і значні верстви селян, ремісників, кустарів та ін. Такі форми, як свята народної пісні (особливо в Естонії), організація національних шкіл (у Литві навіть нелегальна), захист друку, видань рідною мовою, ставали дедалі масовішими.

Після кривавого розгрому національно-визвольного руху епохи занепаду кріпацтва царський уряд намагався під приводом викорінювання «полонізму» на Україні, в Литві й Білорусії задушити національну культуру, друкарство, літературу, мистецтво, не допустити рідну мову цих народів в освіті, судові й державні установи. В Литві навіть мали місце спроби створити особливий «російсько-тубільний» алфавіт. Та внаслідок опору народних мас ці шовіністичні витівки провалилися. Однак специфіка національного розвитку зумовила те, що у народів, які не мали своєї писемності, вона виникла саме на базі російського алфавіту («кирилиці»).

В ході визвольної боротьби висувалась вимога культурно-націо-

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 369.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 52.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 30.

нальної автономії. Політичні вимоги (державного самовизначення) в Росії почали ставитися лише наприкінці XIX ст., та й то не скрізь. В період революції 1905—1907 рр. національний рух набував нових організаційних форм і змісту, виникали політичні партії, точилася боротьба з програмних питань, посилювалися пошуки шляхів з метою забезпечити права й інтереси націй. Пробудження селянських мас сприяло ширшому розгортанню руху. Ідеологом його виступала національна інтелігенція, зв'язана значною мірою не тільки з місцевою буржуазією й ліберальним дворянством, але й заможним селянством (особливо на Україні, в Прибалтиці, Білорусії).

До політичної боротьби залучалися всі класи населення через пресу та різні національно-культурні (а згодом і політичні) організації, установи. З участю селянства в громадському житті були пов'язані зміни в національному складі міського населення, зокрема в Східній Прибалтиці, Литві, Білорусії та на Україні, де в дореформені роки корінні жителі серед городян становили меншість. Наприкінці століття становище змінилося. Міста тут стали центрами національної культури, освіти, мистецтва, базою визвольного руху.

В. І. Ленін поставив питання про нерівномірність класового складу різних націй¹⁸. Це дає змогу говорити про специфіку національного руху в тих чи інших районах імперії, зокрема виділити антинімецьке спрямування його у Східній Прибалтиці, антипольське — в Галичині, на Правобережній Україні, в Білорусії й Литві. Ленінська характеристика тих націй, що складаються головним чином з торговців, допомагає розібратися в соціальній природі джадидизму, який виник в колах татарської торговельної буржуазії Поволжя і Криму, дуже впливової в Середній Азії та Азербайджані.

Вказуючи на дві течії в єврействі, В. І. Ленін оцінював одну з них як близьку до демократичного і соціалістичного руху країн діаспори, а другу як прояв кастової відособленості¹⁹. Відома актуальність цього питання у царській Росії. Євреїв, що за чисельністю займали п'яте місце серед народів країни, штучно концентрували в межах так званої смуги осілості. В районах України, Білорусії і Литви вони становили до 10—12% всього населення.

Зауваження В. І. Леніна про «нації мужицькі» вказує на ослаблення національного дворянства у деяких народів. Воно або загинуло в боротьбі з іноземними загарбниками або прийняло здебільшого культуру, мову й віру панівної нації, як це сталося в Литві, Білорусії та на Україні. Згадані риси не є специфічно російськими і виявляються також в історії ряду південних і західних слов'янських народів. Ці особливості позначалися на характері, соціальній структурі національного руху, обставинах й часі його виникнення. Слабкість місцевого дворянства і його інтелігенції уповільнювала процес становлення нації. Він посилювався тоді, коли починали активізуватися селянство, міські «низи», з середовища яких виходили діячі, покликані розв'язувати завдання руху. Пробудження «низів» сприяло залученню до національного руху частини дворянства, що згодом звільнялась від іноземного впливу.

Необхідно відзначити важливу роль аграрно-селянського питання в національно-визвольній боротьбі. Так, повстання в Польщі (1794, 1830, 1863 рр.) зазнали поразки, оскільки вироблена керівництвом програма була надто поверхова, щоб підняти селянські маси проти самодержавства. Навіть повстання 1863 р. не злилося з аграрно-демокра-

¹⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 24, стор. 394.

¹⁹ Там же.

тичним рухом у Росії, бо не могло подолати соціально й історично зумовленого недовіря українського і білоруського селянства до польської шляхти.

В. І. Ленін підкреслював необхідність боротьби не тільки з шовінізмом дворянства та буржуазії, але й націоналізмом мужика і міщанина. Саме цей останній живив шовінізм у центрі, націоналізм — на окраїнах. В умовах царизму політично безправне й забите населення сіл і містечок довгий час йшло за священником, поміщиком і т. п. Становище змінилося лише на кінець XIX ст. з виникненням і зростанням революційного пролетарського руху, поширенням його впливу на селян²⁰.

Досягти взаєморозуміння і єдності дій між трудящими різних національностей, ліквідувати кастову відокремленість і націоналістичні передсуди — таке завдання постало перед всеросійським визвольним рухом, успіх якого був неможливий без розв'язання національних проблем. На берегах Вісли, Дніпра й Немана вони виявились особливо гострими.

Управлячих класів тим більше можливостей для розпалювання ворожнечі між народами, чим відсталішою є країна, бо «тим сильніше в ній дрібне землеробське виробництво, патріархальність і закутковість, які неминуче ведуть до особливої сили і стійкості найглибших з дрібнобуржуазних передсудів, а саме: передсудів національного егоїзму, національної обмеженості»²¹. Вони поступово почали зникати лише після радикальних змін всієї основи економічного життя. А до того, в 1849 і 1863 рр., як нагадує В. І. Ленін, російські поміщики-феодалы водили великоруських мужиків у хрестові походи проти угорських і польських революціонерів. У цьому ж плані Володимир Ілліч зауважував, що Драгоманов не помітив величезного всеросійського значення повстання в Польщі²². В. І. Ленін вважав доцільним дослідити, як видозмінюється «націоналізм у Польщі, перетворюючись з шляхетського в буржуазний і потім у селянський»²³. Він помічав і в інших націй аналогічний процес, що змінював характер, суть руху.

Визначення позиції селян, їх участі в національно-визвольній боротьбі залежить певною мірою від з'ясування національно-релігійної приналежності дворянства, поміщиків-землевласників. На матеріалі повстань 1794, 1830 і 1863 рр. можна простежити, як впливало на рух те, що в районі їх не було російського дворянського землеволодіння, натомість переважали польські поміщики (в багатьох місцях вони становили 90—95% всіх землевласників)²⁴. Отже, антиросійські гасла певної частини повстанців не знаходили відгуку серед місцевого селянства. Така ж закономірність виявлялася і в ряді інших національних окраїн.

Спроби царизму поширити на ці райони російське дворянське землеволодіння не дали відчутних наслідків. З другого боку, російське селянство, трудовий люд, пізніше робітники, що оселялись тут, повсякчасно спілкувались з місцевими жителями, разом працювали, разом терпіли від утисків тих самих гнобителів. На цій основі й формувалась єдність всеросійського визвольного руху, складались передумови для виникнення і розвитку інтернаціональної ідеології.

Слід окремо спинитися на ролі національної інтелігенції, яка була найсвідомішим виразником політичних інтересів нації, поглядів і на-

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 124.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

²³ Там же, стор. 416.

²⁴ А. Ф. Смирнов. Революционные связи народов России и Польши в 30-х — 60-х годах XIX ст., М., 1962, стор. 49—50.

строїв різних груп суспільства. Проте вона не виступала монолітно. У її середовищі в міру розгортання класової боротьби відбувалася соціальна поляризація. Демократична частина інтелігенції захищала інтереси трудящих мас міста і села, боролась за повне знищення всіх форм гніту, в тому числі й національного. Друга, значно більша частина відстоювала позиції дворянства, а згодом і буржуазії, служила їм.

Керівником антифеодальних національних рухів стала буржуазія окраїн. Ідеологією її був націонал-лібералізм, який в політичній практиці означав завоювання для себе («своїї нації») особливих прав і привілеїв переважно шляхом реформ зверху, а також тяжіння до національно-культурної автономії.

Основні соціальні сили поневолених націй по-різному ставились до проблем визволення народів. Феодальна знать, верхівка духовенства і торгово-лихварського, а пізніше промислового капіталу в політичних питаннях кінець кінцем йшли на згоду з царизмом і російською буржуазією. Проти царського самодержавства та його прибічників на місцях виступали сили, які боролись за національне визволення. В цьому русі більш-менш чітко виявилися два напрями: один з них — буржуазно-ліберальний, реформістський з націоналістичним відтінком, був виразом інтересів національної буржуазії і дворянства, що обуржуазилось; другий — революційно-демократичний відбивав прагнення селян, ремісників, робітників, тобто експлуатованих мас населення.

Національно-визвольний рух у Росії пройшов в своєму розвитку ряд етапів. У дореформений період він набув більш зрілої форми в основному в Польщі, а у інших народів (прибалтійських, а також українців, грузинів, вірмен) поступово зароджувався. Селянство в цей період участі в ньому майже не брало. Протест проти національного гноблення не відокремлювався від загальних антифеодальних лозунгів. Однак вже тоді робились спроби з'ясувати місце і роль національних мотивів у визвольній боротьбі, визначити їх співвідношення з такими завданнями, як проблема конституції, аграрне питання та ін.

Однією з характерних рис процесу формування національної самосвідомості було зростання інтересу народів до свого історичного минулого, протест проти схиляння перед усім чужоземним, пошуки і відстоювання національної специфіки в усіх сферах її прояву.

Проте в рамках буржуазного демократизму, як показав досвід всеросійського визвольного руху, виявилось неможливим органічно поєднати врахування національної специфіки окраїн з потребами і завданнями боротьби в масштабі всієї країни. Буржуазний демократизм був неспроможний в силу своєї обмеженості злити національно-патріотичні почуття, інтереси, прагнення в одне ціле з принципом інтернаціоналізму, єдності всіх поневолених мас, що боролись за соціальне і національне визволення. Це вело до розколу революційних сил, виникнення відокремлених партій, які створювались не на основі спільності класових, соціальних інтересів, а за національною ознакою.

В галузі теорії буржуазно-демократичні діячі, навіть найрадикальніші, або відмовлялись від лозунга боротьби за незалежність (наприклад, частина народників), ігноруючи такі почуття, як національна гордість, патріотизм; або навпаки переоцінювали роль національних проблем і применшували значення соціальних. І нарешті, відкладаючи вирішення останніх до того часу, як будуть розв'язані перші, вони тим самим протиставляли національний рух боротьбі за соціальне визволення.

Лише з позицій робітничого класу стало можливим органічне поєднання національних та інтернаціональних, специфічних та загальних завдань визвольного руху.

Методологія та методика історичних досліджень

Л. М. ПУШКАРЬОВ

ПРО ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Радянське джерелознавство, що наслідує прогресивні традиції вітчизняної дореволюційної науки і сприйняло найкращі зарубіжні досягнення, пройшло в своєму розвитку різні етапи. 20-і — початок 30-х років нашого століття ознаменувалися становленням його основ, застосуванням учення класиків марксизму-ленізму стосовно критики історичних джерел, спробами створити узагальнюючі праці як учбового, так і дослідницького характеру. Кінець 30-х — початок 50-х років були часом розвитку переважно конкретних джерелознавчих досліджень, головним чином періоду феодалізму. Джерелознавство історії радянського суспільства практично не розроблялося, історичні джерела цього періоду використовувалися тільки для ілюстрації загальновідомих положень, внаслідок чого втрачалася повага до історичного факту, а, отже, гальмувався розвиток історичної науки.

Нові перспективи перед радянським джерелознавством відкрив XX з'їзд КПРС. Всесоюзна нарада істориків націлила дослідників на розробку кардинальних проблем цієї галузі науки. Останніми роками вийшло в світ багато джерелознавчих праць — монографії, учбові посібники, збірники статей¹. Чимало історичних журналів ввели на своїх сторінках спеціальні розділи, організовують дискусії джерелознавчого характеру тощо. Помітно підвищився теоретичний рівень радянського джерелознавства, яке дедалі тісніше пов'язується з методологією історичної науки, з логікою історичного дослідження.

Втім, це не означає, що на важливій ділянці історичної науки все гаразд. Досі з'являються праці, де глибокий аналіз документів підмінюється довільним суб'єктивним їх тлумаченням (наприклад, лист М. І. Стішова з приводу праць про сибірське підпілля в журналі «История СССР») ². Трапляються ще дослідження, написані на потрібну й актуальну тему, але не на достатньому науковому рівні³. Свавільне ставлення до архівних документів, недбале читання письмових джерел, «редагування» тексту документів — ось з чим доводиться подекуди стикатися науковій громадськості⁴. Особливо небезпечними є помилки в книгах про В. І. Леніна, у масових виданнях, розрахованих на широкого читача⁵. Нерідко в дослідженнях трапляються невірні виснов-

¹ Найповнішу бібліографію див.: «Источниковедение истории советского общества», вып. I—II, М., 1964—1968.

² «История СССР», 1968, № 1.

³ Там же, стор. 227—230.

⁴ И. И. Кузнецов. О произвольном обращении с архивными документами.— «История СССР», 1966, № 3; И. Ф. Гиндин, Л. Е. Шепелев. Против некритического и произвольного использования архивных документов.— «История СССР», 1964, № 5.

⁵ «История СССР», 1966, № 2.

ки з фактичного матеріалу, невміння розкрити справжній смисл і значення джерела на основі марксистсько-ленінських методологічних принципів⁶.

Причиною появи подібних помилкових концепцій у відборі та тлумаченні історичних джерел вже не можна вважати, як це робилося раніше, недооцінку джерелознавства, невміння використовувати джерело, його свідому фальсифікацію. На сучасному рівні розвитку радянської історичної науки володіння методикою аналізу стало невід'ємною умовою кожної серйозної дослідницької праці. Просто деякі автори, оволодівши певним комплексом чисто методичних прийомів аналізу джерел, розробленим, до речі, ще дореволюційним джерелознавством (!), забувають про основну рису радянського джерелознавства — більшовицький принцип партійності в тлумаченні джерела, про методологічні проблеми джерелознавчого аналізу.

Радянське джерелознавство творчо сприйняло й засвоїло багато вироблених століттями прийомів дослідження джерел, вивчення їх автентичності, достовірності відомостей, що містяться в них, тощо, але, не зупинившись на цьому, пішло далі буржуазної науки і стало розглядати джерело як продукт певного суспільного середовища, соціально-класових відносин, як відображення і втілення реально існуючої історичної дійсності. Вивчаючи походження документа, радянські вчені насамперед прагнуть встановити, яке соціальне середовище, яке класове та ідейне спрямування вплинули на його виникнення, з'ясувати суть того чи іншого історичного джерела.

Принцип партійності стосовно джерелознавства означає послідовну об'єктивність у пізнанні джерела, постійне відстоювання об'єктивного, незалежного від волі дослідника характеру історичного документа. Однак, об'єктивність пізнання не можна плутати з об'єктивізмом, з безпартійністю, зведеною буржуазною наукою у принцип дослідження. Намагання ворогів марксизму прикрити класовий характер джерелознавства лозунгами «об'єктивності», «безпартійності» на ділі призводять до плазування перед реакційною буржуазією, до спроб обґрунтувати незмінність існуючого порядку. «Безпартійність,— писав В. І. Ленін у праці «Соціалістична партія і безпартійна революційність»,— є ідея буржуазна. Партійність є ідея соціалістична»⁷.

Партійність буржуазного джерелознавства найбільш виразно й чітко виявляється в ставленні до джерела, у запереченні його об'єктивного характеру, можливості його пізнання. Буржуазні теоретики розглядають історію не як взаємозв'язок причин, а як послідовність дій, що не піддається пізнанню. Джерела, стверджує Г. Ріттер, не дають змоги перевірити об'єктивну правильність історичного уявлення⁸. Інші західнонімецькі автори, як, наприклад, І. Гутман, вважають, що і саме джерело не може бути пізнане незалежно від точки зору дослідника. На їх думку, джерело — лише продукт мислення історика, результат його духовної діяльності. Для історика, як вважає той же І. Гутман, є тільки одна безсумнівна реальність — він сам, його власний духовний світ. Минуле не оточує історика зараз, не дає можливості сприймати його чуттєво, а, отже, перетворює історика у творця, який формує

⁶ «Вопросы истории КПСС», 1968, № 6, стор. 111—118.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 59.

⁸ G. Ritter. Leistungen, Probleme und Aufgaben der internationale Geschichtsschreibung zur neueren Geschichte (16—18 Jahrhundert).— „Relazioni del X Congresso Internazionale de scienze storiche“, v. VI (Biblioteca storica sansoni, nuova serie. v. XXVII), Firenze, 1955, стор. 325.

минуле за своїм зразком. Минуле зливається з життям і часом історика, наповнюється суб'єктивним змістом⁹.

Подібні теорії пропагують французькі історики Л. Февр, А. Марру, англо-американські презентисти Дж. Дьюї, Ч. Бірд, К. Беккер та багато інших. Всі вони одностайно заперечують об'єктивний характер історичних джерел, вважають історію суб'єктивною творчістю, зумовленою потребами сьогодення. Неважко зрозуміти, для обґрунтування яких практичних висновків це потрібно.

Такі дослідники відмовляються від теоретичного осмислення матеріалу, що вивчається, вдаються до фактографії як найвищого принципу дослідження. «Історія не потребує,— пише Е. Ф. І. Цан (ФРН),— жодного вчення про історію, жодної теорії історичного процесу»¹⁰. Г. Ріттер твердить, нібито «про необхідність і закономірність історичного розвитку не може бути й мови»¹¹. Вони намагаються виправдати авторську сваволю в тлумаченні минулого, оскільки, як пише Л. Февр, будь-яка історія — дочка свого часу. Точніше, історія не існує. Є тільки історик. А він сам собі суддя і має право так розуміти і так тлумачити історичне джерело, як підказує йому його інтуїція¹². «Історик знаходить у минулому тільки те, що шукає,— вважає американець К. Рід.— Відбирає і викладає факти відповідно до своєї, соціально бажаної точки зору»¹³.

Від подібної сваволі у поводженні з джерелом неонацистські «вчені» переходять взагалі до заперечення історичних матеріалів як основи своїх поглядів і тверджень. Коли ж заперечувати або замовчувати факти й документи вже неможливо, вони намагаються спотворити їх суть, викликати до них недовіря, приписавши їм «більшовицьку однобічність», і оголосити перешкодою у відтворенні минулого.

У практиці буржуазних істориків нерідкі підробки документів. Досить згадати горезвісний «Заповіт Петра І» або фальшиві документи типу «Протоколу М (Плани німецьких комуністів щодо організації страйків у Рурі та дезорганізації транспорту в Західній Німеччині)». Виготовлення подібних фальшивок служить виправдовуванню політики брехні та насильства. Перекручуючи саме поняття історичного джерела, фальсифікатори водночас спекулюють довір'ям читача до факту, його повагою до документальності, доказовості публікацій. «Переписування» історії неминує починається з підробки та приховування джерел. Невипадково фашисти, прийшовши до влади в Німеччині, відразу ж ужили заходів проти друкування автентичних історичних документів у науковій обробці.

Все це досить красномовно свідчить про те, що «безпартійність» буржуазного джерелознавства насправді служить чітким, усвідомленим партійним завданням і покликана захищати інтереси панівних класів відживаючого суспільного ладу.

Свою партійність, свої класові інтереси буржуазне джерелознавство прикриває ширмою наукової безсторонності, об'єктивізму, що нібито дає лише точний опис джерела, зображує його таким, яким воно було насправді, без будь-яких оцінок. Таким шляхом буржуазне джерелознавство намагається уникнути навіть постановки питання про закономірності розвитку історичного процесу і їх відображення у дже-

⁹ I. Guthman. Über das Problem der Objektivität im Geschichtsunterricht.— „Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht“, B. III, Braunschweig, 1954, стр. 24.

¹⁰ E. F. J. Zahn. Toynbee und das Problem der Geschichte, Köln, 1954, стр. 8.

¹¹ „Historische Zeitschrift“, 1966, B. 202, H. 3, стр. 587.

¹² Ch. Morazé. Trois essais sur histoire et culture, Paris, 1948, Avant — propos par L. Febvre, стр. VII.

¹³ C. Read. The Social Responsibilities of Historian.— „American Historical Review“, 1950, N 1, стр. 285.

релах. Об'єктивізм — ворог класового аналізу. Намагаючись стерти класові антагонізми, заперечуючи класовий характер джерелознавства, буржуазний джерелознавець-об'єктивіст неспроможний пізнати джерело в його зміні, розвитку. Такий дослідник уникає узагальнень, схильний до аналізу окремих джерел, поодиноких документів, «доводячи», таким чином, те, що вигідне правлячим класам, і заперечуючи справді наукові висновки.

Принцип партійності в джерелознавчому аналізі передбачає найсуворіше критичне ставлення до будь-якого джерела. Джерелознавець-марксист не може пасивно слідувати за джерелом, сліпо схилитися перед його свідченнями. Завдання радянського джерелознавства — критичне осмислення та інтерпретація джерел, глибокий аналіз матеріалу, що відображує історичну дійсність, марксистсько-ленінська оцінка всієї сукупності фактів, вилучених із джерела. Мета джерелознавства — дати глибокий аналіз і партійну наукову оцінку самих джерел, а також повідомлюваних ними фактів. Без цього джерелознавець не оволодіє документом.

Історик-марксист при аналізі будь-якого документа відкрито стає на точку зору, що відповідає інтересам партії, трудового народу. Однак така відверта партійність зовсім не приводить до утилітарності, упередженості, односторонності аналізу та вузькості інтересів і поглядів. Об'єктивний джерелознавчий аналіз і пролетарська, марксистська партійність — два взаємозумовлених поняття. Саме марксизм указує єдино вірний шлях аналізу джерел, визначаючи його роль, місце та значення.

Радянський джерелознавець, як і будь-який інший працівник ідеологічного фронту, — будівник комунізму, підпорядковує свою працю політиці партії та уряду, зумовленій завданнями сучасності. Але партійність джерелознавства — не лише оцінка минулого з позицій сьогодення, не тільки аналіз джерел як певних ланок історичного процесу, що закономірно розвивається. Озброєний марксистсько-ленінською теорією, збагачений досвідом сучасності, джерелознавець-марксист повніше розуміє, вірніше пояснює зміст джерел, взаємозв'язок минулого та сучасного. Тільки такий глибоко партійний підхід може звільнити дослідника від суб'єктивізму та упередженості в тлумаченні документа, від волюнтаризму в науці.

Поступальний рух і постійне збагачення методології історичного дослідження вимагають від джерелознавця-марксиста на кожному новому етапі нового підходу до історичних джерел. Саме тому радянське джерелознавство послідовно й наполегливо бореться проти догматизму та начотництва, проти підміни глибокого творчого, партійного аналізу заученим набором вузько-методичних прийомів і способів критики джерела. Партійність дає джерелознавству метод, теорію, перспективу в аналізі. Невипадково В. І. Ленін говорив, що «не може бути догматизму там, де верховним і єдиним критерієм доктрини ставиться — відповідність її з дійсним процесом суспільно-економічного розвитку»¹⁴.

Партійність радянського джерелознавства визначає його бойовий, наступальний характер, спрямований проти буржуазних концепцій джерела, проти будь-якого відхилення від теорії марксизму-ленінізму. Повнота історичної правди — ось генеральна лінія партійного радянського джерелознавства. Правда, підкреслював В. І. Ленін, не повинна залежати від того, кому вона повинна служити¹⁵. Наступальний характер радянського джерелознавства складається й розвивається відповідно

¹⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. I, стор. 288.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 446.

до внутрішніх закономірностей розвитку історичної науки, на основі вимог життя, ідейної та політичної боротьби. Нездоланна притягальна сила марксистської теорії полягає в тому, що вона органічно поєднує сувору й найвищу науковість з революційною.

Забуття принципу партійності джерелознавства — важлива, але не єдина причина появи неповноцінних праць. Не менш важливе значення тут має й увага до теоретичних проблем — цього пробного каменя, що визначає політичну партійну спрямованість науки. Не сума прийо- мів аналізу джерела, не набір способів визначення часу, місця написання документа, його авторства, автентичності тощо визначають відмінність радянського джерелознавства від буржуазного, а такі методологічні проблеми, як визначення характеру історичного джерела, класифікація та систематизація, достовірність у її гносеологічному аспекті та ін. Здавалося б, найбільшу увагу радянських істориків мають привертати саме ці питання. Насправді ж вони досліджуються повільно. Показовим щодо цього є збірник статей «Источниковедение истории советского общества», виданий Інститутом історії СРСР, в трьох томах якого статті з теоретичного джерелознавства містяться на останніх сторінках, тимчасом як повинні були б відкривати їх.

Зараз дуже важливо з'ясувати теоретичні основи джерелознавства. Буржуазні вчені виявляють підвищений, подекуди штучний інтерес до теоретико-методологічних проблем; виникло багато шкіл і напрямків, що проголошують незалежність від інших течій, самотність своїх поглядів. Насправді ж їх об'єднує ясно усвідомлювана і протиставлювана ними радянській історичній науці ідеалістична спільність. Окремі буржуазні історики відкрито говорять про це. «Між радянським і західним поняттями історичної науки, — пише В. Гофер, — існує не різниця у відтінках визначень, а нездоланна протилежність»¹⁶. Це вірно. Радянське джерелознавство не може не вести непримиренної боротьби проти буржуазної історіографії з її ідеалістичним розумінням джерела, релятивістським ставленням до науки, запереченням об'єктивних закономірностей, заміною методів наукового аналізу інтуїцією тощо, з невірою в можливість пізнання минулого.

Які ж основні теоретичні посилання радянського джерелознавства, що спирається на марксистсько-ленінську теорію пізнання?

Першопричиною виникнення будь-якого документа є життя, реальна дійсність. Це найважливіше положення випливає з ленінської теорії відбиття і є непорушним для істориків. Об'єктивна реальність існує незалежно від людини. Сприймаючи навколишній світ, людина в практичній діяльності втілює свої відчуття, поняття, думки в об'єкти, що стають для наступних поколінь джерелами пізнання минулого. Історичне джерело — об'єктивне, незалежне від волі історика явище.

Марксизм указує не тільки на первинність зовнішнього світу для людської свідомості, але й на те, що ідеальне — це матеріальне, «пересаджене» в людську голову й перетворене в ній. Людина — не просто копіює об'єктивний світ. Сприйняту чуттєво або раціонально дійсність вона перетворює в річ, рукопис, усне слово, музику чи танець, і все це може стати базою для вивчення реальної історії. В кожному джерелі містяться одночасно і об'єктивна реальність, що послужила першопричиною його виникнення, і наступна робота свідомості людини — автора документа. Навіть фотографія відображає життя не «механічно», не без участі людини. Мислення автора фотодокументів виявляється, наприклад, у сюжеті, у виборі об'єкта, часу, точки й часу зйомки. Глибо-

¹⁶ W. Hofer. Geschichte zwischen Philosophie und Politik. Studien zur Problematik des modernen Geschichtsdenkens, Stuttgart, 1956, стор. 146.

кий смисл лєнінської теорії відображення стосовно джерелознавства полягає саме в тому, що людина, відображуючи реальну дійсність, водночас (створюючи історичні джерела) впливає на неї. Процес відображення та практична діяльність невіддільні. Таке діалектичне розуміння єдності суб'єкта й об'єкта не має нічого спільного з намаганнями презентистів визначати документальне джерело як суб'єктивний продукт творчості історика. Враховуючи взаємодію суб'єкта й об'єкта, В. І. Ленін визначив відчуття як суб'єктивний образ об'єктивного світу¹⁷, підкресливши об'єктивність змісту відчуття і суб'єктивність його форми, тобто способу існування, виявлення об'єктивного змісту. Відображуючи реальний світ, пізнаючи його, людина перетворює матеріальне в ідеальне, а потім у своїй діяльності об'єктивує свої образи; результат відображення, пізнання та практичної діяльності і стає історичним матеріалом.

Отже найважливішою рисою історичного джерела у світлі лєнінської теорії відбиття є те, що воно може бути визначене як об'єкт, створений людиною на основі особистих, суб'єктивних образів реального світу. Ця особливість має вирішальне значення для джерелознавства. Історичне джерело не «слід» і не «символ» минулого, як твердить філософ-екзистенціаліст К. Ясперс, на думку якого, пізнання минулого йде не через джерело, а виступає як «осаяння». Для істориків-марксистів джерело є надійним засобом пізнання дійсності. Щоправда, слід зважати на суб'єктивність її сприйняття автором джерела (немає значення, індивідуальний це автор, чи колективний, як буває, наприклад, у фольклорі, звичаях, пережитках).

Лєнінська теорія відображення, таким чином, допомагає правильно визначити і місце людської психіки в створенні історичного джерела. Психіка є не першопричиною виникнення джерела, а лише проміжним середовищем. Її роль у створенні джерела вторинна; без об'єктивної дійсності вона не могла б реалізувати свої результати.

У історичного джерела є ще одна особливість, яку обов'язково потрібно враховувати дослідникам. Виникнувши як наслідок практики, як об'єкт, створений людиною на основі відображення об'єктивного світу, пройшовши крізь людську психіку, перетворившись у звичай, слово, річ, рукопис тощо, тобто в об'єкт, що служить пізнанню дійсності, історичне джерело саме стає частиною об'єктивного світу, з'єднуючись з ним величезною кількістю найрізноманітніших зв'язків, і тому може бути правильно зрозуміле лише як невід'ємна й органічна частина реального світу, як історичний факт. Реальна об'єктивна дійсність втілюється в історичних джерелах з такою повнотою та різноманітністю, що, вивчаючи їх, дослідники мають змогу пізнавати неповторне минуле.

Як частина дійсності, що існувала реально, джерело й сприймається дослідником. Внаслідок копітного вивчення документів і матеріалів виникає наукова праця, що (з точки зору відображення) є об'єктом, створеним людиною на основі особистих, суб'єктивних образів існуючих історичних джерел (які, в свою чергу, є нічим іншим як об'єктами, створеними людиною на основі особистих суб'єктивних образів реальної об'єктивної дійсності). В цьому лише й полягає різниця між історичним джерелом та історичним дослідженням; будь-яке дослідження є водночас і джерелом для вивчення епохи, що його породила; у пізнанні ж минулого дослідження виступає як об'єкт, створений людиною на основі особистого, суб'єктивного образу історичного джерела.

З точки зору теорії відображення джерело є діалектичною єдністю одночасного відображення і втілення дійсності. Виникнувши як

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 102.

відображення об'єктивного світу в свідомості автора, джерело набуває властивості відображуватися в розумах пізніших його дослідників, причому цей процес безмежний і нескінченний: на новому ступені розвитку науки нові історики й джерелознавці відкривають у джерелі якості та властивості, особливості та зв'язки, непомічені попередниками.

Безмежність і нескінченність процесу відображення джерела в свідомості пізніших дослідників підводить до двох важливих висновків. Перший: джерело, як підтверджує практика, невичерпне для дослідження. Вже понад сто років відбувається ретельне вивчення такого найвидатнішого джерела, як «Капітал» К. Маркса, а історики, філософи, економісти, соціологи продовжують вилучати з нього нові й нові дані, відкривають у ньому нові й нові якості та властивості. Це пояснюється, насамперед, складністю та специфікою відображення дійсності в цьому джерелі, тим, що, за словами Ф. Енгельса, світорозуміння Маркса «...дає не готові догми, а вихідні пункти для дальшого дослідження і метод для цього дослідження»¹⁸. І другий висновок: безмежність і нескінченність процесу зобов'язує дослідника не обмежуватися констатацією, що дана пам'ятка є джерелом, а неодмінно вимагає встановлення ступеня адекватності відображення в ньому об'єктивного світу.

Неможливо судити про минуле, вивчати його, обминаючи історичні джерела. Не пов'язаний з минулим безпосередньо, історик судить про нього на підставі джерел. Глибина його знань про минуле залежить насамперед від точності відображення документами історичних подій, але багато залежить і від самого дослідника, від його вміння аналізувати ці документи, його здатності побачити в них те, чого не побачили інші, від його дослідницької логіки, партійної точки зору.

Реальність відносин між минулим, історичним джерелом і дослідником найяскравіше виявляється в тих випадках, коли користуючись однаковими джерелами, дослідники на різних ступенях пізнання приходять до дедалі глибших висновків. Однак, незважаючи на безмежність пізнання і можливість виявлення нових, більш достовірних і повних документів, історик може вилучити з них тільки те, що вони містять. Безмежні пізнавальні можливості людини реалізуються лише в разі безперервного притоку інформації. На жаль, кількість джерел, що дійшли до нашого часу, незмірно мала, порівняно з фактами та явищами минулого. Тому сучасні знання про минуле, здобуті на основі поглибленого вивчення історичних джерел, хоча й зростають, але вони не є безмежними. Дедалі повніше уявляючи собі минуле, не можна, однак, реконструювати його цілком в усьому багатстві одиничних проявів.

Перед радянським джерелознавством стоїть складне завдання — на основі теорії відображення створити таку методикку наукового аналізу, яка давала б досліднику надійну систему прийомів і засобів проникнення в суть найрізноманітніших джерел. Особливо важливо розробити методику аналізу нових типів джерел — фото-, кіно- і фонодокументів, що посідають дедалі більше місце в документації нашого часу.

Відточування наукових методів аналізу документів минулого відбувається в гострій ідейній боротьбі з ворогами марксизму-ленізму. Успіх комуністичної критики буржуазної історіографії зростатиме на основі всебічної наукової розробки корінних проблем теорії пізнання стосовно до джерелознавства. Лише за умов спільної роботи радянських філософів, соціологів, джерелознавців, істориків можуть бути вирішені найважливіші питання теоретичних дисциплін історії.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39, стор. 337.

Повідомлення

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ КОРЕНІ РЕВІЗІОНІЗМУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

І. С. ЧЕРНЕНКО

В сучасних умовах боротьби комуністичних партій проти ревізійонізму й опортунізму як справа, так і «зліва», вчення В. І. Леніна про єдність і згуртованість світового комуністичного руху є важливою теоретичною зброєю. Особливо актуальним є ленінський аналіз соціально-економічних коренів опортунізму. Володимир Ілліч визначив опортунізм, як різновидність буржуазної ідеології, показав причини, що його породжують¹. Він довів, що джерела будь-якої різнорідності опортунізму в робітничому й комуністичному русі слід визначати, виходячи з того, впливом яких класів, соціальних груп викликані ті або інші відступи від марксизму².

Нині ворожий комуністичній ідеології табір представлений антикомунізмом, основною метою якого є розклад комуністичного і всього революційного руху, а також сучасним ревізійонізмом. За своєю соціальною природою останній є ідеологією дрібної буржуазії, яка хитається між пролетаріатом і буржуазією. Ревізійонізм у теорії прокладає шлях опортуністичній практиці, яка завдає шкоди антиімперіалістичній боротьбі. Ревізійоністи, вдаючи, ніби розвивають далі марксизм, намагаються переглянути саму суть цього вчення, перекрутити його революційний зміст введенням помилкових положень, зроблених на основі окремих, ізольованих фактів або навіть прямої фальсифікації.

Так, француз П. Ерве, ревізуючи теорію соціалістичної революції, заявляє: «Пролетарська революція в наші дні взагалі неможлива»³. При цьому він посилається на Маркса, який нібито «вважав, що соціалістична революція в тій чи іншій країні не може відбутися, коли розвиток капіталізму в цій країні не досяг певного ступеня»⁴. Далі він твердить, ніби щодо цього «Ленін і більшовики зіткнулися з теоретично вірними Марксу меншовиками, зокрема, з Плехановим»⁵.

Між тим, Володимир Ілліч у статті «Про нашу революцію», критикуючи російських меншовиків, які разом з своїми західноєвропейськими ідеологами не вірили в перемогу соціалізму в Росії, писав: «безконечно шаблонним є у них довід, який вони вивчили напам'ять під час розвитку західноєвропейської соціал-демократії і який полягає в тому, що ми не досі до соціалізму, що у нас нема, як висловлюються різні «вчені» пани з них, об'єктивних економічних передумов для соціалізму»⁶. Маскуючи свою ренегатську, капітулянтську позицію щодо робітничого класу, сучасні ревізійоністи виступають під лозунгом «свободи критики», «антидогматизму», за «творчий» розвиток марксизму-ленінізму.

Паралельно з ревізійонізмом у міжнародному комуністичному і робітничому русі поширюється догматизм, що є тотожним правому реві-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 304.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 81—82.

³ P. Herve. Ce gus de crois. Pares, Crasset, 1958, стор. 127.

⁴ Там же, стор. 128.

⁵ Там же.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 421.

зіонізму. Суть його, за визначенням В. І. Леніна, наслідувати ту чи іншу букву Маркса чи Енгельса на шкоду марксизму, намагатися змінити суть марксизму під виглядом критики його форми⁷. Таким чином, ревізіонізм справа і «зліва» має спільну соціальну й ідеологічну основу і виявляється в хитаннях та непослідовності дрібнобуржуазних верств.

На практиці догматизм завжди призводить до сектантства, відри- ву та ізоляції комуністів від широких мас, прирікаючи їх на пасивне вичікування або штовхаючи на лівацькі авантюристичні дії в револю- ційній боротьбі, заважаючи правильно оцінювати мінливу обстановку й використовувати нові можливості в інтересах робітничого класу, всіх демократичних сил⁸. Перейшовши певну межу, догматизм переростає в свою формальну протилежність — ревізіонізм. Догматики за допомо- гою лівої фрази й удаваної революційності, говорив на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук у 1962 р. М. А. Суслов, «відкрито ревізують найважливіші положення марксизму-ленінізму, підмінюючи їх націоналістичною і авантюристичною лінією»⁹.

Об'єднуючою ознакою «лівого» і правого опортунізму є поступки націоналізмові, а іноді й прямий перехід на націоналістичні позиції.

Поеднання лівого опортунізму з націоналізмом, великодержавним шовінізмом і гегемонізмом особливо небезпечне. Лівоопортуністична позиція є наслідком дії об'єктивних і суб'єктивних факторів, що харак- теризують економіку, політику, ідеологічне життя та соціально-класову структуру країни.

Але між ревізіонізмом і догматизмом існують і відмінності, що полягають не тільки в засобах перекручення марксизму-ленінізму, а і в самому підході до аналізу життєвих явищ, до оцінки змін у суспіль- ному розвитку. Якщо догматики ігнорують, наприклад, нові явища, то ревізіоністи тільки й бачать ці явища, але забувають про ту основу, що породила їх.

Догматизм намагається умертвити все нове в зародку, а ревізіо- нізм перебільшує це нове, підносить в абсолют. У суспільному житті догматизм нехтує національною специфікою, особливостями розвитку окремих країн, а ревізіонізм підкреслює і роздуває їх, виступаючи про- ти загальних закономірностей революційної боротьби й будівництва соціалізму. Яка з цих двох форм небезпечніша для комуністичного руху, залежить від конкретних умов.

Володимир Ілліч учив: «Весь дух марксизму, вся його система ви- магає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тіль- ки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁰.

У другій половині 50-х років ревізіоністи не наслідились відкрито виступити проти вчення Маркса — Енгельса — Леніна, а використали обхідний шлях, оперуючи троцькістським терміном «сталінізм». Але їх атаки в цілому спрямовувались проти марксизму-ленінізму. Так, аме- риканці Робертсон і Левін писали, що марксизм «повинен бути творчо розвинений, і якщо необхідно, його треба піддавати ревізії, навіть не- зважаючи на те, що це слово має неприємний історичний зміст... Пере- оцінка повинна застосовуватися у відношенні до Маркса, Енгельса і Леніна, а не тільки Сталіна»¹¹.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 229.

⁸ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, К., 1962, стор. 243.

⁹ М. А. Суслов. XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук. — XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук, М., 1962, стор. 50.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

¹¹ "Political Affairs", 1956, № 10, стор. 61.

Польський ревізіоніст Османчик для маскування винайшов термін «позитивний ревізіонізм»¹². Інші твердять, нібито марксизм, відігравши свою історичну роль, розчинився в інших науках. Так, у статті «Актуальне і не актуальне поняття марксизму» Л. Колаковський намагається довести, ніби поняття марксизму в сучасних умовах уже не актуальне. «Численні ідеї Маркса,— пише він,— увійшли в коловорот наукового життя і внаслідок цього втратили свій специфічний характер, що відрізняв Маркса, а також тих, що вважалися ортодоксальними знавцями цієї доктрини, від інших»¹³. Пожвавлення ревізіонізму в 1956—1957 рр., як і в 1960-х, пов'язане з загостренням класової боротьби на міжнародній арені, із змінами у співвідношенні сил двох світових систем. Перетворення соціалізму в могутню світову систему викликає ненависть його ворогів, розхитує підвалини капіталізму. В. І. Ленін писав: «Коли ідейний вплив буржуазії на робітників падає, підривається, слабшає, буржуазія *скрізь і завжди* вдавалася і буде вдаватися до пайодайдушнішої брехні й наклепу»¹⁴. Цю місію і виконує сучасний ревізіонізм, здійснюючи в комуністичному русі тактику «троянського коня», намагаючись ослабити й розколоти компартії зсередини. Так, англійський буржуазний публіцист С. Кінг-Холл пише, що ревізіонізм має величезне значення для так званого вільного світу, він є найкращим союзником у холодній війні¹⁵. Це повністю підтвердили події в Угорщині 1956 р. й Чехословаччині 1968 р., коли ревізіонізм фактично розчистив шлях для сил контрреволюції, на що вказував Л. І. Брежнев у своїй промові на мітингу на честь радянсько-чехословацької дружби 27 жовтня 1969 р.¹⁶

Комуністичні і робітничі партії, творчо застосовуючи марксистсько-ленінське вчення до явищ сучасності, довели, що ревізіонізм має свої зовнішні і внутрішні джерела. Вони гранично чітко розкриті у Декларації комуністичних і робітничих партій 1957 р., де говориться: «Наявність буржуазного впливу є внутрішнім джерелом ревізіонізму, а капітулянтство перед тиском з боку імперіалізму — його зовнішнім джерелом»¹⁷.

Нині в капіталістичних країнах процес пролетаризації населення відбувається швидшими темпами, ніж у минулому, внаслідок розорення дрібних власників, особливо селянства. У переважній більшості вони залишають село і йдуть на заробітки до міста. Питома вага їх у розвинутих капіталістичних країнах зросла до 70—90%¹⁸. Дрібнобуржуазний світогляд проривається саме через цих носіїв в лави комуністичних і робітничих партій. Період певного спаду кризи в капіталістичному світі у деякого породжує ревізіоністські ілюзії щодо так званої «трансформації» капіталізму в соціалізм.

Після другої світової війни в країнах капіталу спостерігалася відносно висока економічна кон'юнктура, штучно підтримувана роздуванням воєнної економіки й гонкою озброєнь. Тимчасове піднесення капіталістичної економіки і значні поступки буржуазії, вирвані робітничим класом у запеклій боротьбі за свої права, породили у частини трудящих реформістські ілюзії щодо можливості «безкризового розвитку» та «вічного процвітання» капіталізму, сприяли поширенню різних теорійок про «народний капіталізм» і «державу загального добробуту», отруювали політично незрілі верстви робітників демагогією про «кла-

¹² «Коммунист», 1957, № 8, стор. 35.

¹³ „Nowa kultura”, 1957, № 4, стор. 27.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 446.

¹⁵ «Liverpool Post», 1 липня 1958 р.

¹⁶ «Правда», 28 жовтня 1969 р.

¹⁷ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 14.

¹⁸ Международное революционное движение рабочего класса, М., 1966, стор. 112.

сове співробітництво». Такі ілюзії особливо проявилися в США, Англії, Канаді, Нідерландах, Данії та інших розвинутих капіталістичних країнах. Генеральний секретар компартії США У. Фостер відзначав у 1958 р., що велике поширення і особлива небезпека цих ілюзій в партії пояснюються її соціальним складом: малою кількістю промислових робітників, негрів, молоді та жінок, а також порівняно низьким теоретичним рівнем¹⁹.

За останні десятиріччя сталися великі зміни в структурі робітничого класу. На початку ХХ ст. робітнича аристократія складалася з кваліфікованих робітників у старому розумінні. Технічний прогрес, автоматизація виробничих процесів значно збільшили частку інженерно-технічного персоналу й конторських службовців. Їх частка в промисловості серед осіб найманої праці зросла за першу половину ХХ ст. в США з 12% до 28%, в Англії — з 8,6% до 22%, у ФРН — з 7,6% до 23%²⁰. Нині в індустріальних країнах число службовців наближається до числа робітників²¹.

Хоч верхівка службовців є фактично об'єктом тієї ж експлуатації, що й робітничий клас, однак вона зливається з буржуазією. Ця категорія людей є, по суті, пролетарями і зарплата багатьох з них нижча, ніж у кваліфікованих робітників; але вони не працюють фізично, це люди з «білими комірцями», що мріють про висунення в буржуазію. Цю різницю між службовцями і робітниками буржуазія всіляко намагається використати. Все це ревізіоністи використовують для поширення буржуазних ідей в робітничому середовищі.

Тиск імперіалізму становить джерело ревізіоністських коливань і в деяких соціалістичних країнах. Пояснюється це, по-перше, тим, що бурхливі темпи соціалістичної індустріалізації таких країн супроводжувалися значним чисельним зростанням робітничого класу за рахунок вихідців з дрібнобуржуазного середовища, яке завжди є провідником ревізіоністських ідей. По-друге, відіграли свою роль труднощі соціалістичного будівництва, певні жертви, з якими були пов'язані перетворення в минулому економічно відсталих країн у передові, індустріальні. Мали негативне значення і помилки, допущені в процесі соціалістичних перетворень, перекинуття, невиправдані репресії, що їх всіляко роздували ревізіоністи. Це породило серед частини незрілих комуністів розгубленість, хитання і розбрід. По-третє, в країнах соціалізму ще збереглися залишки старих експлуататорських класів та буржуазної інтелігенції, які на той час ще ідейно не роззброїлись. Їх опір має місце протягом тривалого перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Капіталістичні елементи, буржуазна інтелігенція, куркульство отруюють своєю ідеологією найменш стійкі групи робітничого класу, політично й теоретично недозрілих членів комуністичних партій.

Розбиті, але не знищені експлуататорські класи чинять опір в умовах диктатури пролетаріату найрізноманітнішими способами: відкритими (контрреволюція, громадянська війна) та замаскованими (саботаж, зрада, підлив соціалістичної економіки). Одним з постійних засобів їх опору є використання правих опортуністів у комуністичних і робітничих партіях.

Сучасний ревізіонізм у компартіях соціалістичних країн має не тільки внутрішні, а й зовнішні джерела — тиск міжнародного імперіалізму, який використовує для цього цілий арсенал засобів: економічний і політичний тиск, пропаганду реакційної буржуазної ідеології че-

¹⁹ Уильям Фостер. Кризис Компартии США и его преодоление. Ревизионизм — главная опасность. Сборник, М., 1958, стор. 403.

²⁰ «Проблемы мира и социализма», 1968, № 9, стор. 87.

²¹ Международное революционное движение рабочего класса, М., 1966, стор. 163.

рез радіо, пресу, кіно і т. ін. В результаті деякі нестійкі групи населення стають на шлях капітуляції перед імперіалізмом.

Поширенню ревізіонізму дала поштовх слабкість ідеологічного гарту деяких комуністів. За перше післявоєнне десятиріччя лави компартії помножились. Якщо до другої світової війни (1939 р.) в усіх компартіях світу налічувалось 4,2 млн. чол., то в 1957 р. — понад 33 млн.²², а на початку 1970 р. 89 комуністичних партій налічували 50 млн. чол.

Швидке зростання компартій — важливий позитивний факт, але до них влилося багато вихідців з дрібнобуржуазних верств та інтелігенції, які ще легко підпадали під вплив ревізіонізму, бо, як учив В. І. Ленін, «втягування нових верств трудящої маси неминуче мусить супроводитися хитаннями в галузі теорії та тактики...»²³.

Сучасний ревізіонізм, виникши в нових історичних умовах і вміло маскуючись під марксизм, під прихильника соціалізму, своїм зовнішнім виглядом дещо відрізняється від ревізіонізму кінця ХІХ ст., який одвертіше виступав проти марксизму і соціалізму. Нинішні ревізіоністи не можуть не зважати на переможну ходу марксистсько-ленінських ідей в усьому світі, на те, що соціалізм став реальністю. Тому вони й маскуються під борців за соціалізм, але соціалізм не радянського типу, а «модерний». Вони намагаються пристосуватися до умов боротьби двох світових систем — соціалістичної й капіталістичної, витлумачити у вигідному для буржуазії дусі самий процес будівництва соціалізму, «знайти» у соціалізмі і капіталізмі спільні риси, пророкувати неминучість еволюційного переродження або «трансформації» капіталізму в соціалізм.

Сучасним ревізіоністам притаманні й інші відмінні риси. Якщо старі їх однодумці ревізували марксизм в тому вигляді, в якому його створили К. Маркс і Ф. Енгельс, то сучасні роблять наголос на ревізії дальшого розвитку марксизму В. І. Леніним, КПРС, усім міжнародним комуністичним рухом, спрямовують свій вогонь проти соціалізму реально існуючого, перекидають його суть, роздувають помилки, допущені в ході соціалістичного будівництва. В. Гомулка сказав, що вони «критикуючи будівництво соціалізму, вказуючи інколи правильно на помилки, зроблені в часи будівництва соціалізму, ніколи не говорять, як слід краще його будувати, чи є все те, що зробила Польща та інші соціалістичні країни в галузі будівництва соціалізму, соціалізмом взагалі, бо соціалізм, який уявляють собі ревізіоністи, не схожий на соціалізм, створений партією і мільйонами людей. Їх соціалізм — це якась «фата моргана»²⁴.

Досвід боротьби КПРС та інших марксистсько-ленінських партій проти опортунізму ще раз показав, що комуністичні партії виконували й виконують величезну роботу в справі подолання дрібнобуржуазного впливу на робітничий клас. Адже «ніде в світі, — відзначав В. І. Ленін, — пролетарський рух не народжувався і не міг народитися «відразу», в чистому класовому вигляді, з'явитися на світ готовим, як Мінерва з голови Юпітера. Лише довгою боротьбою і важкою працею самих передових робітників, усіх свідомих робітників давалося виділення і зміцнення пролетарського класового руху з усіляких дрібнобуржуазних домішок, обмежень, вузькостей, перекирвань»²⁵.

Це ленінське положення не втратило свого значення і на сучасному етапі розвитку міжнародного робітничого руху.

²² Международный политико-экономический ежегодник, М., 1958, стор. 80.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 307.

²⁴ W. Gomułka. Sytuacje w parti i kraju, Warszawa, 1957, стор. 14.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 225.

ДОПОМОГА ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ ІСПАНІЇ (1936—1938 рр.)

Я. С. ЛЯЛЬКА

Трудящі західноукраїнських земель, окупованих панською Польщею, під керівництвом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) мужньо боролися за своє соціальне й національне визволення. Водночас вони відгукувались на всі найважливіші події в міжнародному житті, солідарно виступали з пролетаріатом інших країн проти фашизму. Особливо великого розмаху набув рух трудящих Західної України на захист республіканської Іспанії, коли там у липні 1936 р. реакціонери на чолі з Франко за активною допомогою італійських й німецьких фашистів вчинили контрреволюційний заколот. Іспанія стала ареною боротьби прогресивних сил з світовою реакцією. Трудящі всього світу, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, стали на захист республіки. З борцями за свободу Іспанії були солідарні й трудящі Західної України, які під керівництвом комуністів влаштовували демонстрації на захист Народного фронту в Іспанії, збирали кошти у фонд допомоги республіки тощо.

Однак це питання ще недостатньо висвітлено в радянській історичній науці¹.

З перших днів фашистського заколоту генерала Франко іспанське питання стало в центрі уваги комуністів Польщі та Західної України. Вже в липні 1936 р. ЦК Комуністичної партії Польщі (КПЗУ була її складовою частиною) закликав трудящих країни подавати допомогу Іспанській республіці². У зверненні ЦК КПП «Іспанія бореться за незалежність» (серпень 1936 р.) говорилося: «Робітники! Селяни! Усі трудящі! Справа Іспанії — це справа Польщі!»³ У Львові розповсюджувалися також листівки ЦК МОДР в Польщі (видані в серпні 1936 р.), що починалися словами «Всі на допомогу народній Іспанії, яка бореться», а закінчувалися — «Хай живе незалежна народна Іспанія»⁴.

У містах і селах Західної України відбувалися збори й мітинги, на яких робітники й селяни приймали резолюції солідарності з народом республіканської Іспанії⁵. 8 серпня 1936 р. перукарі Львова направили німецькому й італійському консульствам резолюцію загальних зборів, у якій засуджувалася підтримка урядами цих країн іспанських фашистів. Вони також зібрали кошти для трудящих Іспанії. «...Ми стверджуємо, що уряд Мадрида — це законний уряд, — писали у своєму листі до газети «Дзєннік популярни» робітники міста, — засуджуємо бандитизм фашистів і тих, хто їх підтримує».

На мітингах і зборах, присвячених подіям в Іспанії, трудящі засуджували дії українських буржуазних націоналістів. Так, робітники-будівельники м. Львова 20 вересня 1936 р. у резолюції загальних зборів зазначали, що політика українських буржуазних націоналістів

¹ Ф. П. Шевченко. Рота Т. Г. Шевченка в боях проти фашизму Іспанії (1936—1938 рр.). — УІЖ, 1961, № 1; І. Б. Перцигер. З історії боротьби трудящих Західної України на захист республіканської Іспанії. — УІЖ, 1968, № 8.

² M. Bron, E. Kozłowski, M. Techniczek. Wojna hiszpańska 1936—1939 Warszawa, 1968, стор. 44.

³ KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty, Warszawa, 1955, стор. 288.

⁴ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 139, оп. 9, спр. 2252 арк. 1.

⁵ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 918, арк. 39; спр. 919, арк. 123; ф. 243, оп. 2, спр. 240, арк. 39; ф. 123, оп. 1, спр. 126, арк. 47; ф. 111, оп. 29, спр. 2468, арк. 1; І. Б. Перцигер. Назв. праця, стор. 75; Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. 231, оп. 1, спр. 2814, арк. 24, 33.

«вповні покривається з політикою кривавого генерала Франко, вихованця Гітлера і всього міжнародного фашизму»⁶.

З героїчним іспанським народом солідаризувалося також західноукраїнське селянство. В лютому 1937 р. на мітингу селян Млинівської гміни Дубнівського повіту (присутні 218 чол.) було ухвалено: «...Взиваємо всі демократичні народи допомогти республіканському урядові в Іспанії, взиваємо до бойкотування фашистської імперіалістичної ідеї і військ генерала Франко. Шлемо свої щирі селянські привіти»⁷. Селяни с. Чаруків Луцького повіту надіслали резолюцію протесту до міністерства закордонних справ та іспанського посольства у Варшаві. «Геть хижацькі руки від Іспанії! Хай живе Народний фронт і уряд оборони Іспанії! Допомоги для нього!» — такими словами закінчувалась резолюція, під якою стояло 60 підписів. Солідарність з трудящими Іспанії у листі до газети «Дзєннік популярни» висловили також 160 жителів с. Борки Сокальського повіту⁸.

Мотиви інтернаціональної солідарності з трудящими Іспанії зазвучали з великою силою у західноукраїнській поезії того часу. Степан Тудор написав знамениту «Пассіонарію» (героїчний іспанський марш), в якому виступив полум'яним захисником революції. Громадянська війна в Іспанії стала сюжетом багатьох пісень. Так, молодь Волині, що збирала кошти для республіканської Іспанії, співала «Іспанія в крові спливає»⁹.

Трудящі західноукраїнських земель виступали також проти подання допомоги іспанським фашистам. Так, селяни одного із сіл Золочівського повіту організували бойкот млина, власник якого надіслав гроші Франко. Молодь Борислава, засудивши дії власників нафтових копалень, які допомагали іспанським заколотникам, провела збір коштів для трудящих Іспанії під гаслом «У відповідь промисловцям»¹⁰.

З тривогою стежила за боротьбою іспанських трудящих прогресивна молодь Західної України. ЦК КСМ Західної України у зверненні до борців проти фашизму в Іспанії писав: «Ми комсомольці нашої поневоленої Західної України з революційною чуйністю стежимо за вашою героїчною боротьбою... Ми все пожертвуємо для тих ідеалів, за які ви кров'ю поливаєте свою землю, за свободу і вільну батьківщину. Честь Вам і слава»¹¹. Молодь профспілки службовців і працівників торгівлі м. Станіслава обговорювала на зборах іспанське питання тому, що «...боротьба іспанського народу є... справою робітничого класу всього світу, а їх перемога — наша перемога»¹². Солідарність з народом Іспанії продемонструвала також молодь Дрогобича, Самбора, Турки, Дяливи, Добрівляни, Колпеця, Михайлевич, Ясениці-Сільне. У листі з Болехова до іспанської молоді говорилося: «Дорогі брати!.. Бороніть прапор і честь молодого покоління. Боріться за його право до життя і радості...»¹³. Молодь Самбірського і Турківського повітів через газету

⁶ С. М. Трофимук. Розвиток революційної літератури в Західній Україні (1921—1939), К., 1957, стор. 163.

⁷ За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. 1921—1939 рр. Документи і матеріали (далі — За волю народну), Львів, 1964, стор. 231.

⁸ «До наступу», № 1(15), березень 1937 р.; І. Б. Перцігер. Назв. праця, стор. 75.

⁹ С. М. Трофимук. Назв. праця, стор. 225; Пісні та вірші революційного підпілля в Західній Україні, К., 1964, стор. 138.

¹⁰ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 7—10; ЛОДА, ф. 1, оп. 56, спр. 3898, арк. 27.

¹¹ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 432, арк. 31.

¹² ЛОДА, ф. 1, оп. 56, спр. 3898, арк. 13 зв.

¹³ Там же, арк. 27, 28.

„Trybuna mlodych” (550 підписів) також висловлювала солідарність з іспанським народом і бажала йому перемоги¹⁴.

КПЗУ та її місцеві організації регулярно знайомили трудящих з ходом громадянської війни в Іспанії шляхом читання рефератів. У с. Негівці Калуського повіту, в якому існував підрайоновий комітет КПЗУ, таку роботу здійснював комуніст І. Підсадюк. Реферати були прочитані також для швейних робітників Тернополя (вересень), робітників-будівельників Львова (листопад) та ін.¹⁵ Уроки війни в Іспанії допомагали трудящим Західної України краще усвідомити небезпеку, що загрожувала їм з боку гітлерівської Німеччини та фашистської Італії. Це сприяло пожвавленню боротьби проти фашизму та загрози імперіалістичної війни.

Про розгортання подій в Іспанії трудящих краю систематично інформувала підпільна комуністична преса. Так, у серпні 1936 р. комуністи розповсюджували видану ЦК МОДР у Польщі брошуру. «Іспанія стікає кров'ю,— говорилося в ній,— у цей тяжкий час народ Іспанії, який бореться, повинен відчувати, що він не самотній... Кожен зібраний гріш буде свідченням солідарності, буде наснагою для стікаючих кров'ю робітників і селян»¹⁶. Преса широко висвітлювала події громадянської війни в Іспанії, героїзм народу в боротьбі з заколотниками, подавала найяскравіші епізоди. Так, газета «До наступу» вмістила статті: «Народна Іспанія бореться», «Солідарність з народною Іспанією», «Не перейдуть», резолюції солідарності з трудящими Іспанії тощо¹⁷. «Валька мас» вказувала, що «...справа визвольної боротьби іспанського народу, боротьби за мир і волю у світі стоїть і ще більше повинна стати в центрі уваги всіх демократичних робітничих і селянських організацій, зборів і нарад»¹⁸.

Комуністична преса затравувала ганьбою кампанію репресій польського уряду проти добровольців, що виїхали в Іспанію. Зокрема, газета «До наступу» рішуче виступила проти реакційного уряду, що вирішив позбавити польського громадянства добровольців, «...які в рядах героїської народної армії борються за волю Іспанії і незалежність Польщі»¹⁹. А «Валька мас» писала, що позбавленням польського громадянства учасників героїчних боїв в Іспанії «...уряд внутрішніх окупантів Польщі ще раз довів, що він є ворогом волі і незалежності польського народу, ще раз став струнко перед Гітлером, головним вождем фашистських банд і катів іспанського народу»²⁰.

Велику допомогу КПЗУ подавала преса КСМЗУ. Вона друкувала статті про солідарність молоді Західної України з республіканською Іспанією. Зокрема, в органі ЦК КСМЗУ газеті «Досвітні вогні» за січень 1937 р. було вміщено статті «Вітаємо Вас, іспанські браття!», «Геройське дівча Іспанії», «Молоді Іспанії — молодь Західної України»²¹.

В мобілізації мас на захист Іспанської республіки важливу роль відігравали листівки та відозви ЦК, окружних та повітових комітетів КПЗУ. Це була найдоступніша і найважливіша форма масової пропаганди, що за силою свого революційного впливу не поступалась газетам і журналам. У листівці Луцького окружного комітету КПЗУ до робітників і селян (грудень 1936 р.) говорилося: «На допомогу республікан-

¹⁴ ЛОДА, ф. 1, оп. 56, спр. 3898, арк. 23 зв.

¹⁵ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1476, арк. 28; ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 2814, арк. 22.

¹⁶ ЛОДА, ф. 243, оп. 2, спр. 240, арк. 39.

¹⁷ Там же, ф. 139, оп. 9, спр. 2250, арк. 3, 4, 5.

¹⁸ Там же, ф. 256, оп. 1, спр. 69, арк. 9.

¹⁹ «До наступу», № 1(15), березень 1937 р.

²⁰ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 69, арк. 9.

²¹ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 432, арк. 90, 91 і зв.

ський Іспанії... творить комітети, гуртки сталих платників допомоги республіканській Іспанії, пам'ятайте, що при допомозі міжнародної демократії героїській боротьбі іспанського народу — фашисти в Іспанії не пройдуть! Геть з фашизмом!»²² Численні донесення поліцейських органів переконливо свідчать, що листівки КПЗУ з закликами допомагати республіканській Іспанії набули широкого розповсюдження в краї²³.

Чимало листівок видав КСМЗУ. «...Честь поляглим борцям в Гішпанії, котрі боролись проти фашизму, гнобителя народу — за мир, за хліб, за працю», — писалось в листівках, розповсюджених комсомольцями 6 листопада 1936 р. у с. Журавне Жидачівського повіту²⁴.

Міські, районні, дільничні комітети і секції МОДР у своїх листівках закликали трудящих допомагати народу Іспанії. Активісти розповсюджували їх на підприємствах, розклеювали на стінах будинків. У липні 1937 р. на одній з вулиць Львова поліція виявила листівку, у якій засуджувалась інтервенція фашистів Німеччини та Італії проти республіканської Іспанії. Вона закінчувалася закликом: «Геть війну! Хай живе іспанський народ! Хай живе міжнародна бригада в Іспанії ім. Домбровського!»²⁵.

29 серпня 1937 р. Львівській поліції вдалося виявити склад підпільної преси — 512 газет, листівок, брошур, зокрема 80 примірників газети «До наступу», близько 100 брошур «На допомогу республіканській Іспанії», 7 — «Польський загін в Іспанії» та ін.²⁶

Часто комуністи вивішували гасла з закликом до солідарності з народом Іспанії, наприклад, у м. Володимирі, у с. Хмелів Володимирівського повіту, с. Заліси Ковельського, с. Рудня Горохівського повітів²⁷.

Під знаком солідарності з трудящими Іспанської республіки в краї проходили також першотравневі демонстрації. Вони виливались у справжню маніфестацію єдності й готовності робітників і селян єдиним народним фронтом вести боротьбу проти реакції і війни. У зверненні Луцького окружного комітету КПЗУ (квітень 1938 р.) говорилося: «...Працюючі Волині в день Першого травня приєднуються до боротьби всього демократичного людства за мир. Геть з війною! На допомогу республіканській Іспанії! Геть з фашистською інтервенцією! Хай живе перемога республіканської армії»²⁸. У Львові демонстранти проголошували лозунги: «Хай живе Червона Іспанія!», «Геть Березу Картузьку!», «Хай живе Радянський Союз!»²⁹.

Під керівництвом ЦК МОДР Західної України широкого розмаху набула кампанія збору коштів у фонд республіканської Іспанії. З цією метою організація видавала та розповсюджувала листівки з видами зруйнованих окупантами іспанських міст і пам'ятників культури, значки, марки з портретами Пасціонарії (Д. Ібаррурі) та інших діячів Народного фронту. «Збір коштів для Червоної Іспанії зосереджений в руках МОДР» — записано в одному з донесень начальника слідчого

²² Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною (1929—1939 рр.). Збірник документів і матеріалів, ч. II, Львів, 1965, стор. 323.

²³ ТОДА, ф. 274, оп. 4, спр. 246, арк. 157; ф. 231, оп. 1, спр. 3203, арк. 36, 37; ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 2326, арк. 3; ф. 139, оп. 9, спр. 2253, арк. 1; спр. 2252; арк. 1; спр. 2235, арк. 9.

²⁴ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 96, арк. 71.

²⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 81, арк. 40; ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 2255, арк. 1, 2, 3, 4.

²⁶ ЛОДА, ф. 243, оп. 1, спр. 93, арк. 16; ф. 139, оп. 9, спр. 2248, арк. 1.

²⁷ Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною, стор. 323; ВОДА, ф. 216, оп. 3, спр. 2025, арк. 3; ф. 1, оп. 2, спр. 5799, арк. 66; ф. 46, оп. 9, спр. 3931, арк. 71.

²⁸ За волю народу, стор. 240—241.

²⁹ М. М. Кравець. Вони боролись за возз'єднання, Львів, 1968, стор. 64.

відділу поліції у Станіславі³⁰. Значну роботу у цьому напрямку МОДР проводила у Львові, де комуністи створили спеціальний комітет допомоги. Трудящі, незважаючи на скрутне матеріальне становище внаслідок економічної кризи, віддавали часто останні копійки для підтримання боротьби з міжнародним фашизмом в Іспанії. Гроші збирали комуністи Ціхоцький, Трешер, Олійовський, Ягільський, Краєвський та інші³¹. Серед селян Львівського воєводства листівки і марки розповсюджували комуністи В. Клепач, І. Білецький, М. Юшак, Г. Кіт, І. Денис, Г. Жезло³². Трудящі Львівщини збирали кошти, щоб купити для борців за свободу Іспанії гармати, Станіславщини — кулемети, Волині — на будівництво літака³³. Чимало грошей було зібрано у Рава-Руському повіті, у Бродах, Ковелі, Холмі, Луцьку³⁴.

Наприкінці 1936 р. буржуазно-поміщицький уряд заборонив, «особливо комуністам», збирати пожертвування для трудящих Іспанії³⁵. Але, як свідчать документи, кампанія не тільки не припинилася, а набрала ще більшого розмаху. Так, у Львівському воєводстві було зібрано 26 тис. 300 злотих, на Поліссі — 8 тис. В циркулярі Станіславського воєводського управління держполіції від 29 грудня 1936 р. вказувалося, що «...компартия проводить друге збирання на користь Іспанії, яка на протязі 3-х тижнів, очевидно, збрала 60 тис. злотих у трьох воєводствах Східної Малополющі»³⁶.

Успішно діяли активісти МОДР (комуністи В. Возняк, А. Фікерт, В. Семенів) у Калуші, де протягом січня 1937 р. було зібрано 1650 злотих³⁷. Повітовий староста Коломиї повідомляв воєводське управління поліції у Станіславі, що «...1 серпня 1936 р. комуністи у зв'язку з так званим антивоєнним днем випустили голуба з прив'язаним до ноги транспарантом і збирали гроші для іспанських комуністів». Незважаючи на терор і переслідування з боку поліції, арешти, у Станіславському воєводстві протягом 1936 р. було зібрано у фонд допомоги Іспанській республіці 12 тис. злотих (за січень 1937 р. — 2245 злотих), а в Тернопільському воєводстві — 6,5 тис.³⁸

Значну суму грошей збрали комуністи Волині. Комендант воєводського управління поліції доповідав міністерству внутрішніх справ «Організації КПЗУ продовжують і далі форсувати так звану іспанську кампанію, яка полягає: а) в агітації за виїзд в Іспанію окремих членів КПЗУ, які мають військову підготовку; б) в збиранні коштів на допомогу червоним бійцям в Іспанії та їх родинам. Кампанія має великий успіх»³⁹. І це не перебільшення. Наприклад, у с. Доросин тільки протягом вересня 1937 р. було зібрано 600 злотих, у с. Тихотин — 500, а в Блудові, де велику роботу проводили комсомольці М. Пирожко, Н. Зварко, Г. Косинський, Г. Ремезівська та інші, — 800⁴⁰.

Цю роботу комуністи прагнули проводити також через легальні ор

³⁰ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, од. зб. 353, арк. 82; КПЗУ — організатор революційної боротьби, Львів, 1958, стор. 283.

³¹ ЛОДА, ф. 243, оп. 1, спр. 112, арк. 1; ф. 11, оп. 29, спр. 2468, арк. 1, 2.

³² Там же, ф. 243, оп. 1, спр. 109, арк. 37, 38.

³³ Там же, ф. 11, оп. 29, спр. 2468, арк. 1; ІФОДА, ф. 69, оп. 1, спр. 766, арк. 101. За владу Рад, Львів, 1957, стор. 225.

³⁴ ЛОДА, ф. 220, оп. 1, спр. 33, арк. 1, 5; ф. 123, оп. 1, спр. 126, арк. 47; ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 2943, арк. 1; «До наступу», № 2, квітень 1937.

³⁵ ЛОДА, ф. 220, оп. 1, спр. 33, арк. 1; ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 2943, арк. 2.

³⁶ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 353, арк. 115; ЛОДА, ф. 123, оп. 1, спр. 126, арк. 38.

³⁷ Там же, спр. 353, арк. 4, 5, 86, 108, 118; ф. 2, оп. 1, спр. 1475, арк. 12, спр. 1540, арк. 8.

³⁸ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 223; ф. 68, оп. 2, спр. 353, арк. 1, 98, 108, 115; ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 3191, арк. 2.

³⁹ ВОДА, ф. 46, оп. 1, спр. 3898, арк. 3.

⁴⁰ ВОДА, ф. 216, оп. 1, спр. 1775, арк. 17, 44—46; І. Заболотний. Нескорені Волинь, Львів, 1964, стор. 191.

ганізації, наприклад, «Польський союз вільної думки», Товариство «Ліга захисту прав людини і громадянина», що виникли у Львові. Вони перебували під впливом КПЗУ, а їх члени часто читали реферати про події в Іспанії. За таку діяльність рішенням Львівського міського староства «Ліга» була розпущена. Про свою солідарність з трудящими Іспанії заявили також члени молодіжної організації «Клуб молодих інтелігентів» із Станіслава⁴¹.

Активну діяльність по збиранню коштів у фонд допомоги трудящим Іспанії розгорнули профспілки. Наприклад, 27 серпня 1936 р. члени профспілки с. Ріпне Долинського повіту вирішили «...виділити у фонд допомоги сім'ям полеглих в Іспанії 50 відсотків від денного заробітку». Робітники профспілки металістів і гірників с. Битків Надвірнянського повіту у вересні 1936 р. також вирішили матеріально допомогти трудящим Іспанської республіки. Велику роботу проводили активісти профспілки залізничників, які у Станіславі зібрали 132,5 злотих, текстильників, пекарів, будівельників, робітників хімічної промисловості тощо⁴².

КПЗУ також закликала робітників, селян, усі прогресивні кола країни вступати добровольцями до лав інтернаціональних бригад для захисту республіканської Іспанії. У всіх воєводствах краю активісти проводили велику роз'яснювальну роботу. В інформаційній записці Стрийської повітової команди Станіславському воєводському управлінню говорилось, що «...вербувальна кампанія ведеться дуже сильно на території Самбірського і Турківського повітів...»⁴³. У Станіславі завдання КПЗУ виконував комуніст В. Євчук, в с. Довге Калуського повіту — М. Вірко, в Надвірній і Косові — А. Фуштай⁴⁴. На нарадах і зборах у Калуші, Стрию, Болехові та ін., що відбувалися під керівництвом КПЗУ, чимало передових робітників і селян виявили бажання захищати свободу іспанського народу від інтервентів⁴⁵. Багато комуністів, що проводили агітаційну роботу, було заарештовано і кинуте до в'язниці. Наприклад, 1937 р. поліція заарештувала активного члена дільничного комітету КПЗУ у Львові комуніста С. Перетятка, який «вербував добровольців для мадрідського уряду», С. Цюлка, З. Окрента та інших. І. Панасюк, Т. Романюк, І. Сторожук, Ф. Волович, В. Вдовін, В. Бегінський, С. Спербер потрапили до лабет поліції при спробі перейти кордон Чехословаччини, щоб звідти виїхати до Іспанії⁴⁶. Незважаючи на переслідування польських властей КПЗУ протягом 1936—1937 рр. відправила в Іспанію близько 100 інтернаціоналістів⁴⁷.

До інтернаціональних бригад вступило також чимало представників західноукраїнської трудової еміграції із Франції, США, Куби, Аргентини, інших країн. Зокрема, понад 200 добровольців прибули в Іспанію з Канади⁴⁸. Вони разом з інтернаціоналістами інших країн брали участь у боях з кривавим фашизмом під лозунгом «За вашу і нашу свободу».

Восени 1936 р. в Іспанію прибули перші добровольці з Західної Ук-

⁴¹ ЛОДА, ф. 243, оп. 1, спр. 123, арк. 28; ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 353, арк. 115.

⁴² ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 353, арк. 7, 8, 30, 45—46, 104, 106; ф. 69, сп. 1, спр. 634, арк. 15; ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 128.

⁴³ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 163.

⁴⁴ Там же, ф. 69, оп. 1, спр. 766, арк. 27; ф. 2, оп. 1, спр. 1476, арк. 13, 24; спр. 1481, арк. 39.

⁴⁵ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1479, арк. 11, 77; спр. 1474, арк. 50, 58, 59; спр. 1472, арк. 11; спр. 1475, арк. 3, 10, 12; ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 6981, арк. 17.

⁴⁶ ЛОДА, ф. 243, оп. 1, спр. 124, арк. 33, 69, 81; спр. 94, арк. 12, 36; спр. 96, арк. 139; спр. 94, арк. 8, 12, 36; спр. 124, арк. 33; «За владу Рад», стор. 224.

⁴⁷ S. Ajzner. Polska a wojna domowa w Hiszpanii, Warszawa, 1968, стор. 342.

⁴⁸ П. Кравчук. На Канадській землі, Львів, 1963, стор. 265.

раїни — комуніст Ю. Великанович з с. Ільчин Турківського повіту І. Козуля і С. Вдов'як з м. Сколе, М. Петровський з Снятина, а згодом Ф. Греньків з Городка, інженер Кавенокі зі Львова та інші⁴⁹. Мав на мір туди ж виїхати і В. Євчук, який вів у Станіславі активну пропагандистську роботу. 13 квітня 1937 р. в одному з агентурних донесеннях поліції вказувалося, що кілька чоловік перейшли в Чехословаччину, де було вербувальне бюро⁵⁰.

Зустрічі добровольців на Іспанській землі перетворювались у все народне свято. Так, М. Косс із Канади повідомляв «Народну газету» «Коли ми дісталися на територію Іспанії, нас зустріли великі маси жінок, дітей, стариків. Усі вони, піднявши вгору затиснуті п'ястуки, співали «Інтернаціонал» та вигукували «Геть фашизм!» Описля вручали нам квіти»⁵¹.

Українські добровольці були зараховані до батальйонів імені Домбровського, Мекензі-Папіно, Готвальда, Лінкольна, Чапаєва та інших інтернаціональних частин, які восени 1936 р. брали участь в жорстоких боях з фалангістами, обороняли Мадрид тощо. В червні 1937 р. польський батальйон ім. Домбровського було переформовано у XIII інтернаціональну бригаду, до складу якої 8 липня 1937 р. ввійшла і рота ім. Т. Г. Шевченка⁵². Її командиром став відважний син білоруського народу С. Томашевич. У зв'язку з цією подією газета польських інтернаціоналістів «Домбровщак» 10 липня 1937 р. писала: «Вітаємо українську роту ім. Тараса Шевченка, натхненного поета, який піднімав український народ до боротьби проти царизму, польських панів і проти зрадників українського народу».

Через кілька днів рота ім. Т. Шевченка вирушила на фронт під Брунете, де 17 липня 1937 р. прийняла перше бойове хрещення. Згодом її бійці виявили героїзм під час штурму позицій ворога в районі Вілья Франко-дель Кастільо і Романільос на Арагонському фронті та під час оборони м. Теруель на Андалузькому фронті. Після смерті С. Томашевича командиром роти став М. Литвин з с. Дубівці Станіславського повіту⁵³, який загинув у жорстокому бою на околицях м. Карбери. 1 липня 1938 р. рота під командуванням Павла Івановича з с. Павлівки на Станіславщині брала участь у наступі республіканської армії на Каталонському фронті, у форсуванні р. Ебро⁵⁴.

Героїзм у боях з фашизмом виявили волинські комуністи брати С. і П. Краєвські, І. Лихочвар, Д. Гурта, М. Олексюк (секретар окружного КПЗУ), М. Кугій. Брати Краєвські та Лихочвар прибули в Іспанію за допомогою активістів КПЗУ, зокрема львівського комуніста Г. Кста, після втечі у травні 1937 р. з Дубнівської в'язниці, де вони перебували за революційну діяльність. На початку 1938 р. С. Краєвський було призначено політкомісаром роти ім. Т. Шевченка. Загинув він на Арагонському фронті 1938 р.⁵⁵

⁴⁹ ЛОДА, ф. 243, оп. 1, спр. 89, арк. 1; спр. 114, арк. 6; ф. 256, оп. 1, спр. 1 арк. 143; ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1540, арк. 5, 13, 15, 44; спр. 1479, арк. 8; ф. 69, оп. 1, спр. 766, арк. 1, 25, 40; В. М а л а н ч у к. Молодість гартована в боях, Львів, 1957, стор. 4.

⁵⁰ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 1540, арк. 5, 15, 44; спр. 1479, арк. 8; ф. 69, оп. 1, спр. 766, арк. 1, 25, 40.

⁵¹ П. К р а в ч у к. Назв. праця, стор. 264.

⁵² Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 103; «Жовтень», 1958, № 10, стор. 1. ІФОДА, ф. Р-1576, оп. 1, спр. Л-10; ЛОДА, ф. 123, оп. 1, спр. 142, арк. 11.

⁵³ Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 111; ІФОДА, ф. 69, оп. 1, спр. 766, арк. 28, 107, 109, 112, 115; ф. 2, оп. 1, спр. 1483, арк. 28.

⁵⁴ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 142, арк. 116; спр. 1483, арк. 28; ф. 69, оп. 1, спр. 76 арк. 26.

⁵⁵ ЛОДА, ф. 243, оп. 1, спр. 120, арк. 2, 37, 38, 57; М. Герасименко і Б. Дикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960, стор. 218.

Хоробрими бійцями були комуністи І. Вальчун (з Дубнівського повіту), С. Марільчик, Ф. Мартинюк, О. Кушнір (з Тернопільщини), комуніст П. Шпирка, Д. Миронюк, В. Криса, П. Пробчак (з Канади), І. Курилович (з Аргентини) та інші ⁵⁶.

Українські добровольці воювали також у складі інших інтернаціональних частин. Наприкінці серпня 1936 р. з групою бійців із Франції в Іспанію прибули комуністи В. Я. Лозовий і М. Євчук (з Станіславщини) ⁵⁷. Першого було призначено політпрацівником 3-го взводу роти ім. А. Міцкевича, що входила до складу батальйону ім. Чапаєва. Він брав участь у боях з фалангістами під містами Теруель, Кордова, Брунете. 1937 р. став командиром роти ім. А. Міцкевича, особовий склад якої відзначився під час штурму гірського пасма Сьєра Кемада, захопивши близько 1 тис. військовополонених. Згодом він дістав тяжке поранення, але після одужання повернувся в діючу армію. ЦК Комуністичної партії Іспанії нагородив В. Я. Лозового грамотою, а командування XIII бригади ім. Я. Домбровського — орденом *.

У боях з фалангістами відзначився також боєць канадського батальйону ім. Мекензі-Папено С. А. Гасюк. У 30-х роках він виїхав до Канади на заробітки, там вступив до лав комуністів. Після заколоту Франко Гасюк за дорученням ЦК Компартії Канади агітував добровольців виїздити до Іспанії, а 1937 р. прибув туди і сам. Він брав участь у боях з фашистами під Мадридом, Талевеорою. Після тяжкого поранення повернувся до Канади.

Понад два роки українські добровольці героїчно боролися проти кривавого фашизму, за свободу і незалежність народу Іспанії, за демократію і мир у Європі. Багато з них віддали за це своє життя: Н. Дем'янчук, І. Рапопорт, Д. Кацаба, Д. Возняк, В. Дикан, М. Євчук, Ю. Лясковський, М. Косс, Ш. Готліб, П. Краєвський, М. Олексюк, Ю. Великанович та багато інших ⁵⁸.

Інтернаціональна допомога трудящих західноукраїнських земель народу Іспанії під керівництвом комуністів є однією з героїчних сторінок їх революційної боротьби. Своєю боротьбою проти польського і міжнародного фашизму вони завоювали собі репутацію одного з передових загонів міжнародного пролетаріату в боротьбі проти капіталу.

⁵⁶ В. В. Вальчун. Ленін у моєму житті.— «Комуніст України», 1969, № 11, стор. 35; ЛОДА, ф. 123, оп. 1, спр. 142, арк. 16; ІФОДА, ф. 69, оп. 1, спр. 142, арк. 16; спр. 766, арк. 120, 102; ф. 2, оп. 1, спр. 1540, арк. 45; «Вільна Україна», 17 липня 1966; На чолі визвольної боротьби, стор. 185; За волю народну, Львів, 1959, стор. 176.

⁵⁷ ІФОДА, ф. Р-1576, оп. 1, спр. Л-10.

* Нині В. Я. Лозовий проживає в м. Івано-Франківську.

⁵⁸ ІФОДА, ф. Р-1576, оп. 1, спр. К-12, арк. 1; спр. Ш-6, арк. 1; ф. 69, оп. 1, спр. 766, арк. 27; На чолі визвольної боротьби, стор. 174—185; За владу Рад, стор. 251.

РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. О. СКРИПНИКА В СИБІРУ

В. С. ЕМЕСКУЗЯН

Героїчний життєвий шлях видатного діяча Комуністичної партії М. О. Скрипника є яскравим зразком непохитної віри в перемогу ідей марксизму-ленінізму. Одна з яскравих сторінок його біографії — сибірське заслання. У державному архіві Красноярського краю виявлено неопубліковані статті, листи та інші документи, що лягли в основу да-
ного повідомлення.

5 серпня 1906 р. енісейський губернатор писав начальнику Енісейського губернського жандармського управління (ЄГЖУ): «При розгляді Особливою нарадою, створеною згідно із ст. 34 положення про державну охорону, обставин справи про колишнього студента з цехових м. Харкова Миколи Олексійовича Скрипника (він же Скрипкін), який звинувачується у шкідливій революційній діяльності, пан міністр внутрішніх справ ухвалив вислати М. О. Скрипника в Туруханський край під гласний нагляд поліції на 5 років, рахуючи строк з 3 липня 1906 р.»¹

Через два тижні після винесення вироку Миколу Олексійовича перевели в Красноярську пересильну в'язницю. Тут він намагався через наглядача встановити зв'язок з Красноярським комітетом РСДРП. Про це дізнався тюремний інспектор, і 28 серпня М. О. Скрипника заклали в Туруханський край. На етапі слідування він втік, про що 29 вересня начальник ЄГЖУ сповіщав свого колегу в Красноярську: «10 вересня в с. Усть-Камському з партії політичних висланців, що прямували в Туруханський край, утік М. О. Скрипник... Прошу Ваше Високочагородіє про встановлення залізницею... нагляду за появою згаданої особи, і в разі його затримання заарештувати і повідомити мене»².

Микола Олексійович в цей час уже був у Красноярську на конспіративній квартирі М. П. Теплухова — одного з активних членів місцевого комітету РСДРП. А через кілька днів йому дали паспорт на ім'я Григорія Яковича Засицького³. Він одразу поринув у вир політичного життя міста: виступав перед робітниками красноярських залізничних майстерень, в депо, виїжджав у села сусіднього Канського повіту.

У жовтні Микола Олексійович прибув до Петербурга. Саме тоді розгорталася підготовка до виборів у II Державну думу, в яких брали участь і більшовики. За пропозицією В. І. Леніна на початку листопада М. О. Скрипник виїхав до Красноярська для допомоги місцевій організації РСДРП у цій кампанії.

До складу створеної у Красноярську комісії по виборах у Думу ввійшов і М. О. Скрипник⁴. Про діяльність революціонера стало відомо в жандармському управлінні, і за ним встановили нагляд. «З одержаних секретних зведень, — сказано в донесенні, — до Красноярська прибув делегат від соціал-демократичної робітничої партії для ведення передвиборної агітації, який проживає під чужим прізвищем і на передвиборних зборах у Державну думу проголошує промови в соціал-демократичному дусі. Промовець цей дуже цінний для партії соціал-демократів, і його постійно охороняють»⁵.

Микола Олексійович також активно співробітничав у нелегальній газеті Красноярського комітету РСДРП «Хроника», виступаючи на її сторінках з статтями, допомагав випускати прокламації. Одну з них — «Звідки взялась Державна дума і де вона ділась» написав М. О. Скрипник у листопаді 1906 р. Він розкривав мету скликання II Думи, по трібної царю «щоб заспокоїти іноземних банкірів і одержати знов гроші» під її заставу. І далі автор роз'яснював більшовицьку тактику у виборчій кампанії: «Використати її варто, необхідно лише пам'ятати, що не в Думі суть, і рятунку від неї чекати нічого. Обираючи депутатів, весь народ повинен готуватися до іншої боротьби, до всеросійського збройного повстання. У Думі немає і не буде влади, необхідно вирвати владу в уряді, а вирвати владу можна не думськими промовами

¹ Державний архів Красноярського краю (далі — ДАКК), ф. 827, оп. 1, спр. 1099, арк. 217.

² Там же, спр. 43, арк. 998.

³ Там же, спр. 1129, арк. 153, 158.

⁴ Там же, спр. 122, арк. 42.

⁵ Там же, спр. 287, арк. 15.

а лише силою зброї. Тепер усіх сил необхідно докласти, щоб направити в Думу стійких, надійних людей. Там вони попрацюють, допоможуть найзабитішим верствам народу зрозуміти, яке становище найкраще і як найміцніше організуватися. Це полегшить і прискорить підготовку до того всенародного повстання, що одне спроможне покінчити із старою кріпосницькою владою, одне може дати народу і землю, і волю»⁶.

Красноярська партійна організація, керуючись ленінськими настановами щодо думської й позадумської тактики, на сторінках «Хроніки» викривала конституційні ілюзії кадетів і меншовиків. В одному з лютневих номерів газети 1907 р. виступив М. О. Скрипник з фейлетоном «Саринь на кичку!», де засудив зрадницьку політику кадетів, спрямовану на придушення революційного руху, показав справжніх захисників інтересів народу. «Лозунги революційної соціал-демократії,— писав він,— з кожним днем стають надбанням найширших верств населення. Революція йде вперед, і ви (кадети.— В. Е.), її не зупините ні військово-польовими судами, ні організаційною роботою в Думі. Революція візьме Думу, як наступний крок до Установчих зборів, як нову опору для свого розвитку і для своєї організації»⁷.

За шість днів до скликання Думи, 5 лютого 1907 р., Красноярський комітет РСДРП випустив спеціальну «Виборчу хроніку» (2500 примірників), присвячену цій кампанії. Вміщена у ній стаття М. О. Скрипника «В чому наша нетерпимість?» роз'яснювала: «Робітнича партія не може відступити ні на крок від своєї мети. Так, ми повині бути до цього нетерпимі, оскільки нам непотрібна така «терпимість, що мириться з відмовою від соціал-демократичної мети кінцевого визволення!»⁸

Та недовго судилося відважному революціонерові бути на волі. 5 лютого 1907 р. унтер-офіцер Іняхін затримав Зав'ялова (підпільна кличка М. О. Скрипника), про що сповістив начальника ЄГЖУ. Він писав: «На передвиборних зборах 28 січня в міському міщанському будинку Зав'ялов проголошував промову, з якої можна було зрозуміти, що він говорив проти уряду і закликав присутніх до збройного повстання. Промовець говорив: «Громадяни! Готуйтеся до боротьби!» Він тоді був у перуці і з чорною бородою.

2 лютого на передвиборних зборах у приміщенні пожежного депо вищезазначений промовець говорив, що неможливо добитися вільного життя мирним шляхом. Необхідно готуватися до боротьби. Боротьба неминуча. Самодержавний уряд ніколи не дасть свободу народу. Він захищає інтереси капіталістів, поміщиків і фабрикантів. І тому необхідно боротися за владу.

На передвиборних зборах у Народному будинку 5 лютого вищезазначений промовець говорив те, що і раніш. Після зборів Зав'ялов одягнув інше пальто, натягнув на очі шапку-ушанку, вийшов у супроводі групи молодих людей. Тут його чекав візниця і якийсь пан. Названий промовець підсів до пана, і вони поїхали до Новобазарної площі. Ми разом з поліцейським і приставом переслідували його. Я затримав його біля магазину Кузнецова»⁹.

Через кілька днів начальник ЄГЖУ полковник Хринов повідомив про арешт Г. Я. Засницького (М. О. Скрипника) департамент поліції¹⁰. Микола Олексійович знову опинився в казематах Красноярської в'язниці. 13 лютого він звернувся до губернського управління з проханням

⁶ ДАКК, ф. 827, оп. 1, спр. 287, арк. 17.

⁷ Там же, оп. 1191, арк. 249.

⁸ Там же, оп. 1, спр. 1129, арк. 351.

⁹ Там же, спр. 122, арк. 132.

¹⁰ Там же, спр. 1129, арк. 132.

повідомити, «на основі якої статті положення про охорону державного порядку безпеки»¹¹ його тримають під арештом. Товариші підтримували з ним зв'язок, приходили на побачення, інформували про справи в місцевій організації і в партії, про вихід першого номера газети «Сибирський путь» (одним з організаторів її був М. О. Скрипник), присвяченого більшовицькій тактиці на виборах до II Думи¹².

Постійним зв'язковим між М. О. Скрипником і Красноярським комітетом РСДРП була його наречена, а згодом дружина М. М. Межева.

В період розгулу реакції партія вела підготовку до V з'їзду РСДРП. М. О. Скрипник з-за ґрат прагнув допомогти товаришам-однородцям. Він написав від імені політв'язнів заяву до Красноярського комітету РСДРП, у якій зазначив, що вони, позбавлені волі, є живим прикладом пануючого в Росії безправ'я й грубого терору над партією.

Водночас він надіслав результати балотування 15 ув'язнених членів Красноярської організації РСДРП. V з'їзд РСДРП затвердив її мандат: «Там 258 чол., з них 15 сидять у в'язниці. Організація ця дуже впливова, про що свідчить добре проведена виборча кампанія»¹³. Делегат красноярських більшовиків А. М. Маслов на з'їзді голосував за ленінські резолюції¹⁴.

Микола Олексійович жив однією сім'єю з товаришами неволі, захищав їх інтереси, посилаючись на статті закону про ув'язнених.

У березні заборонили побачення з М. О. Скрипником. Наглядач Красноярської в'язниці Смирнов зобов'язався перед начальником ЄГЖУ відмовляти всім, хто проситиме побачення з революціонером. Проте М. М. Межева знаходила способи, щоб відвідати його.

16 травня було винесено вирок, в якому сказано: «М. О. Скрипник звинувачується в належності до соціал-демократичної робітничої партії, в пропаганді її серед робітників і в проголошенні тенденційних промов на передвиборних зборах. Зважаючи на минулу революційну діяльність М. О. Скрипника, його втечу з місць заслання і проживання за фальшивими документами я (полковник Хринов.— В. Е.) вважав би за необхідне продовжити строк перебування його в Туруханському краї під наглядом поліції до 5 років.»¹⁵

9 серпня М. О. Скрипник прибув на поселення у с. Сумароковське Туруханського краю. На далекій півночі Микола Олексійович встановив зв'язки з О. Г. Мишиним та іншими революціонерами, став одним з організаторів «Союзу політичних засланих Туруханського краю» та його з'їзду¹⁶. 13 жовтня М. О. Скрипнику вдалося втекти. Сотні кілометрів довелося подолати вверх по Єнісею пішки, щоб дістатися до залізниці, а там до Красноярська. Тут він зупинився у батьків М. М. Межевої по вул. Пісочній, № 119¹⁷. Через місяць молоде подружжя виїхало до Петербурга, де вирувало політичне життя.

З 5 по 12 листопада 1907 р. в Гельсінгфорсі під керівництвом В. І. Леніна проходила IV конференція РСДРП. Микола Олексійович брав участь у її роботі як представник Красноярського комітету, готував нараду розширеної редакції «Пролетарія». 29 березня 1909 р. Володимир Ілліч писав у листі члену ЦК РСДРП Й. Ф. Дубровінському з Парижа в Швейцарію: «Урал провалився весь, вся конференція. Щур *

¹¹ Там же, спр. 122, арк. 13.

¹² Там же, оп. 65, спр. 2925, арк. 1.

¹³ Протоколи пятого съезда РСДРП, М., 1963, стор. 121.

¹⁴ Очерки истории Красноярской партийной организации, т. I, Красноярск, 1967, стор. 122.

¹⁵ ДАКК, ф. 827, оп. 1, спр. 122, арк. 61.

¹⁶ Очерки Красноярской партийной организации, стор. 135.

¹⁷ ДАКК, ф. 827, оп. 1, спр. 314, арк. 1.

* Партійна кличка М. О. Скрипника.

видно, теж провалився. Інакше нічим не можна пояснити його мовчання...»¹⁸. В листі за 4 травня Ілліч повідомляв: «Щур живий і запевняє, що від Москви одзовіст не пройде»¹⁹. Нарада проходила в Парижі з 8 по 17 червня 1909 р., М. О. Скрипник прибув на неї як представник Уральської більшовицької організації²⁰.

Повернувшись з Парижа, він на Уралі виступав в партійних організаціях з доповідями про роботу наради, а тільки-но приїхав до Петербурга, як був 14 серпня заарештований. Царизм знов засудив М. О. Скрипника до заслання в Туруханський край. 21 жовтня 1909 р. Марія Миколаївна виїхала в Красноярськ, куди по етапу мали відправити її чоловіка. Але налякані урядові власті змінили своє рішення і заслали революціонера в Якутію, де він оселився в с. Вілюйську. Незабаром Микола Олексійович встановив зв'язок з В. І. Леніним, з партійними організаціями Петербурга, Москви, Красноярська та іншими, вів партійну роботу серед політичних засланих, а також серед місцевого населення, продовжував публіцистичну діяльність, заснував місцеву газету «Якутская окраина». У передовій статті, написаній на початку 1912 р., він указував, що завдання друкованого органу «стояти на варті громадських інтересів, а саме — інтересів праці»²¹.

Коли надійшла звістка про вихід першого номера більшовицької газети «Правда», М. О. Скрипник став активним її співробітником, а після повернення з заслання, у січні 1914 р. — членом редколегії. 8 липня 1914 р. на редакцію «Правды» наскочила поліція. Приміщення було розгромлено, всіх співробітників заарештовано, в тому числі й Скрипника.

Жандарми добре знали про революційну діяльність Миколи Олексійовича. У резолюції міністра внутрішніх справ вказувалось «Вислати названу особу в Єнісейський повіт, в місцевість на розсуд єнісейського губернатора; крім Туруханського краю **», під гласний нагляд поліції на 3 роки, рахуючи з 28 серпня»²².

Але начальство Єнісейського краю попросило не направляти в їх губернію цього небезпечного бунтаря. 2 жовтня 1914 р. міністр дозволив відбутися М. О. Скрипнику визначений йому строк у м. Моршанську Тамбовської губернії²³. І там, незважаючи на жорстокий поліцейський режим, Микола Олексійович встановив контакти з місцевою більшовицькою організацією, з залізничниками, робітниками ткацької фабрики, заснував у них революційні гуртки, вів значну пропагандистську роботу, роз'яснюючи трудящим ленінську політику в питаннях війни, миру і революції. Там його і застала Лютнева революція 1917 р. 1 березня на зборах робітників і солдатів Моршанська було створено Раду робітничих депутатів, а її головою обрано Миколу Олексійовича. Через деякий час його викликали до Петербурга в ЦК²⁴. Розпочався новий етап у діяльності революціонера, бійця, більшовика-ленінця.

¹⁸ В. І. Ленін. ПСС, т. 47, стор. 177.

¹⁹ Там же, стор. 178.

²⁰ Історія КПРС, т. 2, К., 1967, стор. 274.

²¹ П. И. Петров. Революционная деятельность большевиков в Якутской ссылке, М., 1964, стор. 48.

^{**} Там перебували члени ЦК РСДРП Я. М. Свердлов, С. С. Спандарян та інші, про зв'язок яких з редакцією «Правды», зокрема з М. О. Скрипником, знав департамент поліції.

²² ДАКК, ф. 827, оп. 1, спр. 1053, арк. 372.

²³ Там же, спр. 373, арк. 34.

²⁴ У истоков партии, М., 1963, стор. 402.

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У МЕЖИРІЧЧІ ДНІПРА І ВІСЛИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. Н. Е. У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. Д. БАРАН

У першій половині I тисячоліття н. е. Східна Європа була зайнята різноетнічними племенами і народами, серед яких виділялись чотири великі етнічні групи — угрофінни, балти, слов'яни і сармати. З північного заходу сюди проникали германці, з півдня — фракійці. Слов'яни в перших століттях нашої ери були відомі тогочасним авторам — Плінію Старшому, Тациту і Птолемею під іменем венедів¹. Про те, що венеди і слов'яни (склав'яни) це один і той же народ, свідчать історичні джерела VI ст. н. е.², а також традиція, за якою германці й фінни до недавнього часу називали слов'ян венедами³.

На основі письмових джерел, які інтерпретувались багатьма вченими — істориками, лінгвістами й археологами, встановлено, що територія, де жили венеди в перших століттях нашої ери, на заході межувала з землями германців, на півночі і північному сході — балтів, на сході й південному сході — сарматів і на півдні — фракійців. Пліній Старший, перераховуючи народи Сарматії, безпосередньо після сарматів, які займали на рубежі нашої ери в основному степову частину України, називає венедів. Потім згадує германські племена — скірів і гіррів⁴. Сусідство венедів з сарматами засвідчує і Тацит⁵. Повідомлення Плінія дає підстави вважати, що германські і слов'янські племена в перших століттях нашої ери були розмежовані Віслою. Письмові джерела не дозволяють точніше визначити територію венедів у перших століттях н. е. Це завдання ще більше ускладнюється для дослідника, що вивчає III—V ст. н. е., коли почався процес великого переселення народів.

В той час різноетнічні племена жили поруч на одній території. Нерідко створювались такі ситуації, коли територіальні межі переставали існувати. Для того часу відчувається ще більша нестача письмових джерел, які давали б відомості про слов'ян, оскільки римських авторів більше цікавили германські племена, що захопили політичну ініціативу в боротьбі з Римською імперією.

Отже, найдавніші письмові звістки про слов'ян дуже короткі й уривчасті.

В такій ситуації на перший план висуваються інші джерела, насамперед археологічні, які дають більше даних для розуміння динаміки історичного процесу, визначення тих етнічних, в археологічному розумінні етнокультурних процесів, що відбувалися в Східній Європі, в тому числі у межиріччі Дніпра — Дністра і Вісли, де вирисовується територія слов'ян.

¹ Пліній Секунд. Естественная история. — В. В. Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, вып. I, Спб. 1904, стор. 176; Корнелий Тацит. Германия. — Там же, стор. 250; Клавдий Птолемей. Географическое руководство. — В. В. Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, вып. I, Спб., 1890 стор. 231.

² Йордан. О происхождении и деяниях гетов, М., 1960, стор. 69—72.

³ Ф. П. Филин. Происхождение и развитие русского языка, Л., 1954 стор. 7—8; М. Грушевський. Історія України — Руси, т. I, Львів, 1904, стор. 67; А. Л. Погodyn. Из истории славянских передвижений, Спб., 1901, стор. 17.

⁴ Пліній Секунд. Естественная история.

⁵ Корнелий Тацит. Германия.

Переходячи від історичних до археологічних джерел, мусимо застосувати і дещо відмінний метод дослідження. Тепер об'єктом вивчення будуть не етнічні одиниці — племена чи групи племен, а ті археологічні культури, за якими стоять певні етнічні спільності.

Археологічну культуру, тобто сукупність пам'яток, об'єднаних територією, часом і наявністю спільних рис матеріальної культури, не можна розглядати як щось статичне, незмінне. Вона може мінятися — втрачати ті чи інші ознаки і набувати нові; може розширюватись, «переростати» в іншу культуру з новими якостями, відбиваючи зміни історичного процесу, життя певного народу. При цьому треба мати на увазі, що на кожному етапі розвитку в ній завжди залишаються такі елементи, які зв'язують її типологічно з попереднім етапом і відбивають єдність історичного процесу.

Такий підхід дозволяє простежити послідовні ланки розвитку матеріальної культури слов'ян, з допомогою ретроспективного методу показати її початкові етапи.

В останні роки у зв'язку з новими відкриттями в галузі ранньосередньовічної слов'янської археології і нагромадженням значної кількості матеріалів VI—VII ст. зроблені спроби їх порівняльного вивчення шляхом зіставлення з попередніми культурами на території Південно-Східної Європи. Проте виявилось складним завданням знайти підоснови слов'янської культури, показати типологічні зв'язки безперечно слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття з пам'ятками попереднього періоду «добы переселення народів», коли нерідко відбувалися переміщення племен, коли германські племена Прибалтики і Нижнього Повіслення з'являлися на берегах Чорного моря, а сармати — мешканці східних степів — у Подунав'ї і Прикарпатті. За тих умов важко сподіватись незмінності елементів культури, її рівномірного розвитку від нижчих форм до вищих. До того ж, ця картина доповнюється даними, які свідчать про інтенсивні впливи провінціально-римської культури, що особливо нівелювали місцеві етнокультурні риси.

Але пошуки продовжуються і не безуспішно, незважаючи на складність проблеми і скептичне ставлення окремих дослідників (М. І. Артамонов) до можливостей виявлення у відомих зараз культурах Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. ознак, які зв'язували б їх з слов'янами періоду раннього середньовіччя⁶.

Досить виразно простежуються типологічні зв'язки ранньосередньовічних слов'янських пам'яток з пізньозарубинецькими на Верхньому Подніпров'ї і Подесенні, виділеними П. М. Третьяковим⁷, і пам'ятками черняхівського типу кінця II—V ст. н. е. Останні представлено поселеннями із заглибленими житлами та характерною ліпною керамікою, які відомі зараз у багатьох пунктах межиріччя Дністра та Дніпра і які у верхів'ях Дністра й Західного Бугу складають досить компактну територіальну групу⁸.

⁶ М. І. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — Проблемы всеобщей истории, Л., 1967, стор. 62—69.

⁷ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, М.—Л., 1966, стор. 252—273; його ж. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне. — «Советская археология», 1968, № 4, стор. 58—68; його ж. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей. — КСИА, № 118, М., 1969, стор. 20—31.

⁸ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге. — «Slovenská archeológia», 1965, XII—2, стор. 363—370; його ж. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины. — «Archeologické rozhledy», 1968, XX/5, стор. 283—288; його ж. О соотношении культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волины. — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, t. I, Warszawa, 1969, стор. 238—248.

Питання про співвідношення черняхівських пам'яток Верхнього Подністрів'я і верхів'я Західного Бугу із слов'янськими ставилось автором вже неодноразово, і, здається, висновки про їх типологічну й етнічну єдність не викликають сумніву⁹. Можна вважати, що результати згаданих досліджень прийнятні й для аналогічних поселень Подніпров'я.

У даній статті робиться спроба показати відношення поселень черняхівського типу із заглибленими житлами до пам'яток пізньозарубинецької культури, а також липицької і пшеворської, відомих на території Верхнього Подністрів'я і Південно-Західної Волині в перших століттях нашої ери, та синхронних черняхівській культурі пам'яток типу Дитинич-Трішина. Результати розвідки у якійсь мірі допоможуть вирішенню загальної проблеми про підоснови слов'янської культури.

Пам'ятки черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу відомі за такими широко дослідженими поселеннями, як Ріпнів II, Черепин, Бовшів II, Дем'янів II та інші. Характерною рисою їх є наявність заглиблених жител і поряд з гончарним посудом, звичайним для речових знахідок з римської периферії, ліпної кераміки, яка нерідко за кількістю переважає над гончарною. Аналогічні поселення зараз відкриті в Подніпров'ї (Журавка, Ломовате, Микільське, Червона Слобода, Данилова Балка та інші) і на Середньому Дністрі (Лука Врублевецька, Глибока)¹⁰. Очевидно, всіх їх можна об'єднати в одну культурно-хронологічну групу як умовний варіант черняхівської культури. Слід відзначити, що в ряді районів вони перемежуються з іншою групою поселень, для яких характерні наземні будівлі і де ліпна кераміка не представлена зовсім або становить дуже незначну частину керамічного комплексу — до 10%. Ця друга група має дуже мало даних, які б дозволяли зв'язати її типологічно з слов'янськими пам'ятками VI—VII ст., оскільки місцеві елементи даної культури «прикриті» матеріалами, що відображають загальні риси епохи «провінційально-римських впливів». З цих же причин важко простежити елементи, які відбивали б місцеві традиції більш ранніх культур на згаданій території, тому наші порівняння базуватимуться на пам'ятках першої групи і насамперед з поселень Верхнього Дністра, де місцеві риси збереглись найкраще.

Питання про співвідношення пам'яток черняхівської і липицької культур у Верхньому Подністрів'ї, де вони змінюють одна одну, вже в свій час ставилось і було вирішено в негативному плані¹¹. Протягом останніх років не надходило нових матеріалів, які б вимагали перегляду цього питання.

Липицькі пам'ятки займають лише незначну частину території у верхів'ях Дністра, на якій сформувалась пізніше черняхівська культура. На північному заході вони доходять до Львова, на півночі — до верхів'їв Золотої Липи, на сході — до м. Заліщиків Тернопільської області, а на півдні дещо переходять лінію Дністра.

При комплексному порівнянні пам'яток цих двох типів на території Верхнього Подністрів'я виявилось, що це не хронологічно різні етапи розвитку однієї і тієї ж культури¹², як це намагались показати М. Ю. Браїчевський і М. О. Тіханова¹³, а дві різні культури з своїми,

⁹ П. Н. Третьяков. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей, стор. 31.

¹⁰ Є. В. Махно. З історії досліджень поселень черняхівської культури. — Слов'яно-руські старожитності, К., 1969, стор. 22—34. Пам'ятки типу Дитинич-Трішина отримали свою назву від могильників, відкритих поблизу згаданих сіл.

¹¹ В. Д. Баран. Поселення перших століть н. е. біля с. Черепин, К., 1961, стор. 93—98.

¹² Там же, стор. 93—98.

властивими лише їм, рисами керамічного комплексу, житлобудівництва і похоронного ритуалу, не пов'язані між собою ні в типологічному, ні тим більше в етнічному відношенні. Провідні форми ліпного та навіть гончарного посуду — чаші на високій ніжці, посудини з двома ручками, тюльпановидні горщики, завжди прикрашені гудзиками або розчленованими валиками, конічні кухлики з ручкою — в жодному випадку не знаходять собі продовження у верхньодністровській групі пам'яток черняхівського типу. Про це писав К. Гадачек ще в 1912 р.¹⁴ Так розглядав ці пам'ятки у 30-х роках М. Ю. Смішко, так після певних хитань він трактує їх і зараз¹⁵. Поселення липицької культури на території Верхнього Подністров'я поступово припиняють своє існування на рубежі II—III ст. н. е. Лише у Підкарпатті у III—V ст. н. е. простежуються риси цієї культури, які досить яскраво виражені в ліпному посуді культури карпатських курганів.

Немає ніякої можливості, виходячи з матеріалів черняхівського типу Верхнього Подністров'я, знайти підтвердження думки румунського дослідника Г. Діакону про виникнення черняхівської культури в результаті злиття липицької і пшеворської культур¹⁶.

Пам'ятки їх залишені різними за своїм походженням і етнічною належністю племенами і нічого спільного між собою не мають, крім того, що вони протягом першої чверті I тисячоліття н. е. в якісь проміжки часу зустрічались в суміжних районах верхнього Подністров'я.

Природно, що в районах зіткнення липицьких і пшеворських груп населення простежено взаємне проникнення елементів обох культур. Проте це зовсім не говорить про їх злиття і тим більше не вирішує проблеми походження черняхівської культури. Липицькі елементи в матеріальній культурі черняхівського населення на Верхньому Дністрі настільки незначні, що розглядати їх як один з компонентів її основи немає підстав.

Г. Ф. Нікітіна, вивчаючи ліпний посуд черняхівських племен, помітила, що ряд його форм знаходять аналогії в пшеворській кераміці. Тому дослідниця робить висновок, що «...становлення і формування цієї культури у лісостеповій полосі Північного Причорномор'я відбулося в результаті переселення на цю територію значних мас населення з території Повіслення, в основному племен пшеворської культури»¹⁷. Такої думки дотримується і В. В. Кропоткін¹⁸.

Справді, у перших століттях нашої ери окремі групи пшеворського населення з'являються у верхів'ях Дністра і по його лівих притоках — Золотій Липі, Стрипі, Серету і Збручу, просуваються вниз на південний схід до північних кордонів Римської імперії. На шляху їх переходу залишались, розкидані серед пам'яток липицької культури, у двох випадках (Звенигород, Болотне) розміщені на липицьких могильниках,

¹³ М. Ю. Брайчевський. Походження Русі, К., 1968, стор. 50; М. О. Тиханова. О локальных вариантах черняховской культуры.— «Советская археология», 1957, № 4, стор. 179.

¹⁴ K. Ga d a c z e k. Kultury dorzecza Dniestru.— Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. XII, Kraków, 1912, стор. 28—29.

¹⁵ М. Ю. Смішко. Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области.— «Советская археология», 1957, № 1, стор. 243.

¹⁶ Ch. Diaconu. Probleme ale culturii Sintana-Černeachow pe teritoriul RPK in lumina cercetelor din necropola de la Tirsor.— Studii si cercetări de istorie veche Anul XII—2, 1961, стор. 287.

¹⁷ Г. Ф. Нікітіна. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э. (Проблема происхождения черняховской культуры). Автореферат кандидатской диссертации, М., 1965, стор. 11—16.

¹⁸ В. В. Кропоткін. Черняховская культура и Римская империя. „I Międzynarodowy kongres archeologii Słowiańskiej, t. II, стор. 283—284.

окремі поховання або невеликі їх групи, переважно озброєних воїнів з інвентарем, характерним для пшеворської культури. Жодного її поселення на території Подністров'я до цього часу не виявлено. Очевидно, їх і не було. М. Ю. Смішко вважає, що пшеворські поховання є свідченням просування в I—II ст. н. е. певних військових загонів і груп через Верхнє Подністров'я в Семигороддя, де з'являються аналогічні пам'ятки¹⁹. У більш східних районах України пшеворські пам'ятки I—II ст. н. е. зовсім невідомі. Найбільш характерні риси цієї культури у межах нашої території — урнові поховання, що супроводяться, як правило, предметами озброєння; кераміка (ліпна пролощена) представлена в основному ребристими мисками, а також іншими формами з характерним для них гострим профілюванням боків. Для черняхівських пам'яток цієї території згадані риси не типові.

Друга хвиля, яка приносить з собою елементи пшеворської культури, пов'язана з появою на схід від Вісли германського населення, що залишило пам'ятки типу Дитинич-Трішина. Вони з'являються тепер не в Подністров'ї, як раніше, а на Поліссі і Волині. На Верхньому Подністров'ї їх до цього часу не виявлено.

Могилиники другої чверті I тисячоліття, на яких відкрито гото-гепідські і пшеворські поховання, є в Подніпров'ї і на Південному Бузі (Компанійці, Косанове, Рижівка, Журівка). Очевидно, частина пшеворських племен була втягнута в процес переселення гото-гепідів з Прибалтики і Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я. Археологічні сліди цього переселення, що потяглися через Полісся, Волинь у межириччя Дніпра і Південного Бугу та на південь, зараз простежуються досить виразно.

Багато форм ліпного посуду, характерного для таких пам'яток, як Лепесівка, певних груп поховань в селах Чеснівський Раковець, Косанове, Рижівка, Журівка та інших, мають аналогії в пшеворській кераміці на території Польщі. В цьому можна погодитись з Г. Ф. Нікітіною і В. В. Кропоткіним. Але ж ці пам'ятки не належать до черняхівських. Зараз вони справедливо виділяються в окрему етнокультурну групу.

Якщо виключити згадані пам'ятки з черняхівської культури, то відпадає більшість аналогій, наведених Г. Ф. Нікітіною для обґрунтування типологічних зв'язків ліпної кераміки черняхівської і пшеворської культур. Коли до цього додається наявність суттєвих відмінностей в житловому будівництві і похоронному ритуалі, наявність зброї в пшеворських похованнях та її повна відсутність в аналогічних пам'ятках черняхівської культури, то логічно відпадає і висновок про формування останньої в результаті переселення пшеворських племен з території Польщі на Україну.

На Верхньому Подністров'ї деякі речі пшеворської культури (кераміка, вироби з металу) знайдені лише на двох черняхівських поселеннях — в Черепині і Незвиськах. Тут же виявлені й деякі зарубинецькі матеріали.

В районі зіткнення обох згаданих культур це явище видається цілком природним і закономірним. Його можна розглядати як свідчення взаємозв'язків між населенням, що залишило синхронні пам'ятки

Розглядаючи питання про співвідношення черняхівської і пшеворської культур, не можна не враховувати важливого спостереження Костржевського про те, що у другій чверті I тисячоліття н. е. кераміка пшеворської культури втрачає ряд своїх ранніх форм і дещо міняєть

¹⁹ M. Śmiszko. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów, 1932, стор. 109—111, 177—182.

ся. Поряд з гостропрофільованими посудинами з'являються заокруглені²⁰, схожі на ліпні горщики черняхівського типу Верхнього Подністров'я. Їх виявляли часто в похованнях, позбавлених зброї. Причини згаданих змін ще вимагають вивчення. Не виключена можливість, що це явище пов'язане в якійсь мірі з розширенням контактів населення Південно-Східної Польщі з племенами Верхнього Дністра і Західного Бугу, оскільки пам'ятки черняхівського типу III — початку V ст., аналогічні верхньодністровським, відкриті й у верхів'ях Сану і Вісли. Не можна не погодитись з П. М. Третьяковим, що перед польськими археологами стоїть складна проблема — виділити слов'янські матеріали у межах пшеворської культури²¹.

В останні роки Ю. В. Кухаренко зробив спробу зв'язати походження черняхівської культури з германськими племенами готів-гепідів, які переселяючись з Прибалтики і Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я і залишили пам'ятки типу Дитинич-Трішина, відомі головним чином на території Волинського Полісся²². Ця концепція, по суті, близька до концепції В. В. Кропоткіна і Г. Ф. Нікітіної, оскільки зводить питання про виникнення черняхівської культури до переселення на територію України племен з північно-західної Польщі.

Цю спробу, яка, крім противників, знайшла і своїх прихильників²³, не можна вважати вдалою, але увагу до неї привертає те, що у певних районах на схід від Вісли пам'ятки обох згаданих культур розміщені на суміжній території, а також мають багато спільного у формі й орнаментативній гончарного посуду. Хоч згадані фактори ще не можуть бути достатнім обґрунтуванням для позитивного вирішення поставленого питання, пам'ятки типів черняхівського і Дитинич-Трішина, проте, мають свої, властиві лише їм характерні особливості. Вони найбільш виразно виступають, якщо порівнювати останні з черняхівськими пам'ятками суміжних з Волинню районів Верхнього Подністров'я.

Великі наземні житла і ліпний посуд, найчастіше ребристих форм з іксовидними ручками, характерні для пам'яток типу Дитинич-Лепесівка, не знаходять собі ніяких аналогій у черняхівських пам'ятках згаданої території. Відрізняються вони і деталями похоронного обряду. Зокрема, носії перших клали в могилу не тільки перепалені кістки, але й залишки похоронного вогнища — попіл і вугілля, чого не спостерігається в похованнях черняхівського типу. Об'єднує їх хіба що наявність гончарного посуду. Проте не треба забувати, що в першій половині I тисячоліття н. е. металеві вироби і гончарна кераміка як продукти ремесла виходять за межі поширення пам'яток якоїсь однієї культури і використовуються в однаковій мірі різноетнічним населенням Південно-Східної і Центральної Європи. Тому їх подібність не може бути показником спорідненості цих культур. Правда, на деяких поселеннях так званої волинської групи полів поховань прибалтійські елементи займають настільки помітне місце, що віднесення їх Ю. В. Кухаренком до пам'яток типу Дитинич-Трішина, на наш погляд, виправдане. Вони мають заглиблені житла, на що звернув увагу в од-

²⁰ M. Śmiszko. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, стор. 109—111, 177—182.

²¹ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности, Л., 1970, стор. 24—25.

²² Ю. В. Кухаренко. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, № 121, М., 1970, стор. 57—58.

²³ М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — Проблемы всеобщей истории, Л., 1967, стор. 43—49.

ній з своїх праць М. І. Артамонов²⁴. В зв'язку з цим виникає таке припущення: прибулі сюди германські племена, для яких заглиблені житлі нехарактерні, застали місцеве населення, очевидно, зарубинецької культури, що не залишило повністю цієї території і, змішавшись з чу жоземцями, зберегло деякі місцеві традиції, найвиразніше помітні в житловому будівництві.

Носії пам'яток типу Дитинич-Трішина вклинюються на території черняхівської культури через Волинське Полісся, минаючи Верхнє Подністрів'я. Тому немає підстав об'єднувати пам'ятки північних районів Волині з верхньодністрянськими другої чверті I тисячоліття як роблять окремі дослідники²⁵. У Верхньому Подністрів'ї і верхів'ях Західного Бугу не виявлено до цього часу жодного поховання чи поселення типу Дитинич-Трішина. Відсутні вони і на території південно-східної Польщі у верхів'ях Вісли. Складається враження, що саме Волинь і, зокрема, Полісся — територія, де прибулі з-за Вісли германські племена жили тривалий час. Її можна вважати свого роду плацдармом. Звідки вони з II ст. н. е. проникали на територію племен черняхівської культури і далі на південь. Їх шлях, який з Прип'яті веде у межириччя Дніпра і Південного Бугу, позначений похованнями, відомими в Чеснівському Раківці, Косанові, Рижівці, Журівці, Компанійцях та інших місцях. Це трупоспалення з характерним інвентарем, зокрема ліпною керамікою, досі тут невідомою.

Згадана кераміка має свої характерні особливості, відзначені вище, і за фактурою, формами та орнаментациєю виразно відрізняється від черняхівської. Кераміка типу Дитинич виявлена на таких могильниках, як Косаново і Компанійці, які датуються досить пізнім часом — IV—V ст. н. е.²⁶ Це дозволяє висловити сумнів з приводу того, що готи, просуваючись на південь, зразу втрачали риси своєї культури і перетворювались в черняхівців, підкорялись місцевим традиціям²⁷. Якщо готи і втратили якісь свої особливості, то, на нашу думку, це сталося вже в Причорномор'ї, під впливом високорозвинутої античної і провінційно-римської культури. Відомо, що частина цих племен після розгрому їх гуннами опинилася в Танаїсі. Там виявлені матеріали (фібули, кераміка та інші речі), характерні для дитиницько-трішинської етнокультурної групи, в тому числі чимало ліпних посудин, що нічим не відрізняються від аналогічного посуду тих готів, яких ми знаємо з Нижнього Повіслення і Полісся. Кераміка їх датується другою половиною IV — першою чвертю V ст. н. е.²⁸

Все це вимагає уважного підходу до виділення гото-гепідської групи пам'яток на території України. До них можна відносити лише ті матеріали другої чверті I тисячоліття, які в основі представлені різними прибалтійськими елементами. Окремі посудини або металеві вироби такого характеру, що інколи зустрічаються на пам'ятках черняхівського типу, головним чином в Подніпрів'ї, ще не дають підстав для визнання їх готськими, оскільки останні тут могли з'являтися як результат контактів обох груп населення. І вже ніяк не можна ставити

²⁴ М. И. Артамонов. Вопросы расселения..., стор. 48—51.

²⁵ Там же; П. Н. Третьяков. Вопросы и факты археологии восточных славян.— Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма, М., 1970, стор. 177; його ж. У истоков древнерусской народности, Л., 1970, стор. 47.

²⁶ Н. М. Кравченко. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг.).— История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры, М., 1967, стор. 114.

²⁷ М. И. Артамонов. История хазар, Л., 1962, стор. 47.

²⁸ Т. М. Арсеньева. Лепная керамика Танаиса.— Античные древности Подонья — Приазовья, М., 1969, стор. 173—208.

питання про виникнення черняхівської культури в залежність від переселення у Північне Причорномор'я гото-гепідів, бо їх пам'ятки, як тепер встановлено, виділяються в окрему синхронну їй етнокультурну групу.

А що дає порівняльне вивчення пам'яток черняхівського типу, зокрема поселень із заглибленими житлами у межиріччі Дністра і Дніпра та пам'яток зарубинецької культури? Коли порівняти карту поширення останніх з картою черняхівських поселень, де виявлені заглиблені житла і ліпна кераміка, то виявиться, що вони майже повністю ідентичні. Обидві групи мають такі житла, близьку за фактурою і формами ліпну кухонну кераміку. Н. М. Кравченко, вивчаючи могильники черняхівської і зарубинецької культур, прийшла до висновку, що на тій території, де вони перекривають одна одну, черняхівські поховання з трупоспаленням повторюють обряд зарубинецького населення²⁹. Особливо близька ліпна кухонна кераміка черняхівських і пізньозарубинецьких пам'яток, зокрема ті форми, які пізніше знаходять своє типологічне продовження у слов'янському посуді VI—VII ст. Все це дозволяє вважати, що підоснови пам'яток черняхівського типу на території лісостепу у межиріччі Дністра і Дніпра, в тому числі і верхньодністрянської групи, треба шукати в зарубинецьких старожитностях, які в перших століттях нашої ери поширились на територію Південно-Західної Волині, Подністров'я і Південного Побужжя.

Проте формування дніпро-дністровської групи черняхівських старожитностей, як і цієї культури в цілому, було складним і тривалим процесом. Незважаючи на значну питому вагу матеріалів, що зв'язують її з зарубинецькою культурою, не можна не відзначити в ній окремих липицьких елементів, які свідчать про асиміляцію певної частини фракійського населення слов'янами ще на початку перших століть нашої ери. На це вказують зарубинецько-липицькі змішані комплекси, відкриті автором статті і В. М. Цигиликом на поселенні (с. Ремезівці, Львівська область), датованому I—III ст. н. е., а також елементи пшеворської культури, зокрема у межиріччі верхньої Вісли і Західного Бугу. Не можна не погодитись з П. М. Третьяковим і М. І. Артамоновим, що ця культура, зокрема її частина на території лісостепу Дністро-Дніпровського межиріччя, формувалась під впливом провінціально-римської культури, яка щільно перекрила місцеві етнографічні особливості, тому показати їх виявилось дуже складним завданням.

Лише після відкриття і вивчення слов'янських поселень VI—VII ст. н. е. по аналогії вдалось виділити пам'ятки черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу в окрему групу, що тепер, як ми бачимо, мусить бути поширена до середнього Дніпра.

Типологічні зв'язки цієї групи пам'яток із слов'янськими старожитностями середини I тисячоліття н. е., з одного боку, і зарубинецькою культурою, — з другого, дозволяють вважати, що слов'яни в першій половині I тисячоліття н. е. складали корінну частину населення лісостепової частини території України між верхнім Дністром та середнім Дніпром. Проникнення сюди інших фракійських і германських племен носило більш або менш епізодичний характер і ніколи не приводило до повної зміни населення. Такий висновок підтверджується насиченістю цих земель давніми слов'янськими топонімами та гідронімами й не суперечить історичним відомостям римських авторів I—II ст. н. е.

²⁹ Н. М. Кравченко. К вопросу о происхождении некоторых типов обрядов трупосожжения на черняховских могильниках. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, № 121, стор. 44—51.

Плінія Таціта і Птолемея, які визначають землі венедів на схід від Вісли. Щодо території межиріччя Нижнього Дністра — Дунаю і південної частини України, зокрема Дніпровського Лівобережжя, то тут, як показали дослідження Г. Б. Федорова, Е. А. Рікмана, І. І. Ляпушкіна³ та інших археологів, на пам'ятках черняхівської культури переважають дако-гетські і сарматські матеріали. Слов'янські елементи в другій чверті I тисячоліття н. е. тут або відсутні або дуже незначні.

³⁰ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89, М., 1960, стор. 159—172; Э. А. Рикман, И. А. Рафалович. К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днестровско-Дунайском междуречье.— КСИА, вып. 105, 1965, стор. 42—58; И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, М.— Л., 1962, стор. 349—355.

РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ ПОЛЬЩІ (листопад 1918 — жовтень 1919 рр.)

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

Масові заворушення на селі, які почалися під впливом Жовтневої революції, не припинялися і після відродження польської держави (листопад 1918 р.). Причинами напруженого політичного становища були сильний земельний голод, експлуатація сільськогосподарських робітників, викликане війною зростання економічних труднощів.

Особливо широким розмахом і значною організованістю відзначалася в перші місяці існування буржуазно-поміщицької Польщі боротьба сільськогосподарських робітників — близько одного мільйона тих, що працювали у поміщиків, і майже півмільйона батраків у куркульських господарствах¹. Їх виступами керували спочатку Соціал-демократія Королівства Польського і Литви, а потім — Комуністична робітничка партія Польщі.

Вже через три тижні після утворення в Любліні уряду І. Дашинського, 30 листопада 1918 р., Варшавське кореспондентське бюро повідомляло, що вплив СДКПіЛ серед сільськогосподарського пролетаріату зростає дуже швидко². Газета «Комуніста» в своєму першому номері за 1919 р. розповідала про мітинги в селах Домбровського басейну, організовані молоддю Компартією. На одному з них промовці з'ясували кільком сотням селян, що зібралися, позицію КРПП та її головні лозунги, викрили облудну політику «народного уряду». Виступаючи закликали до спільної боротьби трудящих міст і сіл³.

Найбільшого поширення рух набрав на Люблінщині. Це зумовлювалось наявністю тут великих поміщицьких маєтків, а, отже, і більшою, ніж в інших частинах країни, експлуатацією на селі. Певне значення мали, звичайно, традиції революційної боротьби, яка дуже активізувалась тут ще в роки першої російської революції 1905—1907 рр.⁴

¹ Historia Polski, t. IV (1918—1939), cz. I (1918—1926), Warszawa, 1969, стор. 222; W. Kuśzyk. Wrzenie rewolucyjne na wsi polskiej w latach 1917—1919, Warszawa, 1957, стор. 125.

² Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR (далі — AZHP), z. 103 (Warszawskie biuro korespondencyjne), t. 1, арк. 31.

³ «Komunista» (орган комітету КРПП Домбровського басейну), № 1, 1 січня 1919 р.

⁴ AZHP, z. 103, t. 6, арк. 65.

Важливу роль відіграла й та обставина, що після Великого Жовтня на територію Люблінщини повернулося з Країни Рад багато польських громадян, в свій час добровільно чи примусово евакуйованих на Схід або мобілізованих у царську армію. Серед них були очевидці й учасники революційних подій. Як відзначає польський історик Тадеуш Кузьмінський, вплив на Люблінщину мало й безпосереднє сусідство з Україною⁵, звідки надходили до польських трудящих більшовицькі відозви й листівки. Командуючий Люблінським військовим округом у своєму рапорті начальникові генерального штабу 17 січня 1919 р. вказував на «сильний вплив більшовиків... особливо з Росії та України»⁶. Крім того, в ряді південних повітів Люблінщини проживало українське населення, яке одночасно боролось не тільки проти соціального, а й національного гніту⁷.

20 листопада 1918 р., виступаючи на засіданні уряду Польщі, міністр пошт і телеграфу Арцішевський інформував про небезпечне становище на Люблінщині в результаті страйків фільварочної служби, яка загрожувала власникам в разі неприйняття її вимог «взяти маєтки в своє управління»⁸.

Страйкарі добивалися підвищення грошової і натуральної плати, скорочення робочого дня, поліпшення житлових умов, подання безплатної медичної допомоги тощо⁹. Отже, вимоги їх мали в основному економічний характер. Поступово, під впливом Комуністичної партії, страйковий рух по фільварках набирав політичного змісту. Так, робітники поміщицьких маєтків — це стосується, передусім, початку 1919 р. — вимагали скасування надзвичайного стану, ліквідації військових трибуналів, звільнення з тюрем політв'язнів і т. п.¹⁰ Висування політичних лозунгів свідчило про розгортання революційного руху та про дальшу радикалізацію сільськогосподарського пролетаріату і селянської бідноти.

Там, де власники відмовлялися йти на поступки, страйки закінчувалися тим, що робітники просто виганяли своїх гнобителів і самі займали їхні маєтки. Зокрема, за повідомленням жандармського відділу генерального штабу Війська польського від 7 лютого 1919 р., «комуністи зайняли маєток Абрамовіце і вигнали звідти його власника»¹¹. В багатьох інших фільварках, як інформувало Варшавське кореспондентське бюро 30 листопада 1918 р., «служба просто інтернувала поміщиків»¹², тобто тримала їх під домашнім арештом. Досить частими були випадки, коли страйкарі брали управління маєтком безпосередньо в свої руки¹³. Так, 25 січня 1919 р. у фільварку Юзвув робітники, погрожуючи гвинтівками, дрючками і вилами, відібрали у поміщика Стефана Коверського ключі й самі почали управляти господарством¹⁴.

⁵ T. Kuźmiński. Walki klasowe na wsi Lubelskiej w latach 1918—1919, Warszawa, 1955, стр. 111.

⁶ Centralne archiwum Ministerstwa spraw wewnętrznych (далі — CA MSW), Materiały nieopracowane.

⁷ H. Malinowski. Program i polityka rolna Komunistycznej partii robotniczej Polski (1918—1923), Warszawa, 1964, стр. 60.

⁸ Archiwum akt nowych (далі — AAN), z. Prezydium Rady Ministrów, Protokoły posiedzeń, t. 4, apk. 350.

⁹ A. Ajnenkiel. Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918—1939), Warszawa, 1962, стр. 41; T. Kuźmiński. Wieś w walce o Polskę Ludową, 1918—1920, Warszawa, 1960, стр. 72—73.

¹⁰ W. Stankiewicz. Konflikty społeczne na wsi polskiej, 1918—1920, Warszawa, 1963, стр. 42—43.

¹¹ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, apk. 38.

¹² AZHP, z. 103, t. 1, apk. 31.

¹³ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, apk. 74 зв.

¹⁴ AZHP, z. 103, t. 4, apk. 30—31.

В одному з поліцейських документів мова йшла про те, що в різних місцевостях сільськогосподарські робітники керують в маєтках усіма справами¹⁵. Всього на Люблінщині батраки тимчасово захопили 70 фільварків і господарювали в них, незважаючи на саботаж власників¹⁶.

Ці виступи проводились за вказівками СДКПІЛ та КРПП і мали серйозне політичне значення. Сільськогосподарські робітники, відбираючи в експлуататорів засоби виробництва, боролися проти капіталістичного ладу, проти буржуазної власності.

Великого поширення в той час набули так звані «чорні» страйки, під час яких батраки відмовлялися доглядати худобу у фільварках та працювати в полі на збиранні врожаю і не допускали до роботи штрейкбрехерів, чим завдавали поміщикам особливо значної шкоди.

З Люблінщини рух сільськогосподарського пролетаріату поширився і на деякі інші великі райони країни, зокрема Мазовше, де страйкували батраки Мінськ-Мазовецького¹⁷, Варшавського, Венгровського, Цехановського, Сохачевського, Плоцького, Влоцлавецького та ряду інших повітів¹⁸.

У лютому 1919 р. близько 3 тис. фільварочних робітників Лодзінського округу також взяли участь у страйковій боротьбі¹⁹. Спалахнула вона й на Познанщині, яка доти здавалась оплотом реакції²⁰. Протягом січня — квітня 1919 р. масові виступи відбувалися у 44 повітах тільки колишнього Королівства Польського, в тому числі в 12 на Люблінщині²¹.

Страйки сільськогосподарського пролетаріату, що проходили під лозунгами економічної та політичної боротьби, зустрічали все рішучий опір з боку експлуататорських класів, готових будь-якою ціною зберегти свої позиції та привілеї. Ще на початку існування відродженої польської держави поміщики Люблінщини направили делегацію до Пільсудського з проською вжити заходів до відновлення спокою²². Однак рух дедалі ширився. Тоді власники маєтків стали застосовувати щодо страйкарів жорстокий терор. Деякі з поміщиків створювали й утримували за свій кошт збройні загони для охорони фільварків і розправи з непокірними батраками. Інші з цією метою використовували загони регулярного польського війська. Навіть Варшавське кореспондентське бюро змушене було констатувати нелюдське ставлення до страйкуючих робітників²³ в маєтках Гарбув, Клементовіче, Жулкевка, Замоїщина, Йодув, Сальяновіце та багатьох інших місцевостях країни.

Нерідко траплялися випадки, коли військові підрозділи пускали в хід вогнепальну зброю. Так, у Плоцькому повіті (нині Варшавське воєводство) уже під час першої сутички батальйону 4-го полку уланів з фільварочними робітниками маєтку Козлув, яка сталася 29 грудня 1918 р., було вбито 8 і поранено кілька десятків батраків.

Робітники вирішили чинити збройний опір війську. І коли групи офіцерів та солдатів почали, роз'їжджаючи по селах, бити страйкарів батогами та різками, стріляти в них, — батраки й бідняки, озброєні

¹⁵ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, apk. 37 i 37 зв.

¹⁶ Ю. Ковальский. Польша и Октябрьская революция. (Некоторые проблемы периода 1917—1919 гг.). — Международное значение Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1968, стор. 302—303.

¹⁷ AAN, z. Paderewskiego, t. 512, apk. 8 зв., 9.

¹⁸ W. Stankiewicz. Konflikty społeczne na wsi polskiej, 1918—1920, стор. 33, 36, 124.

¹⁹ AZHP, z. 103, t. 4, apk. 96.

²⁰ T. Kuźmiński. Wieś w walce o Polskę Ludową, 1918—1920, стор. 135—137.

²¹ H. Malinowski. Назв. праця, стор. 83.

²² Z. Rybicki. Rady delegatów robotniczych w Polsce, 1918—1919, Warszawa, 1962, стор. 111.

²³ AZHP, z. 103, t. 6, apk. 67.

гвинтівками, вилами, косами, сокирами і дрючками, виступили проти карателів. Кількатисячна юрба сільської бідноти зібралася в Плоцьку і чекала лише наказу, щоб атакувати казарми та розміщені в них військові підрозділи. Тільки втручання Ради робітничих депутатів м. Плоцька внесло деяке заспокоєння в ряди селян і батраків. Однак загальна обстановка в повіті ще протягом кількох днів залишалася настільки небезпечною для властей, що певний час загін уланів не наважувався повернутися з Козлова до Плоцька, боючись засідок з боку батраків і бідняків ²⁴.

Сільськогосподарські робітники і безземельні селяни вдавалися до збройної боротьби і в інших місцевостях. В рапорті міністерства внутрішніх справ, складеному 19 березня 1919 р., з цього приводу говорилося, що в ряді повітів Люблінщини (Любартовському, Грубешовському, Замостському, Красноставському, Холмському і Люблінському) сільське населення має багато зброї, а в с. Лісов сховані навіть одна гармата, два-три кулемети і велика кількість гвинтівок та ручних гранат. Рапорт звертав увагу також на те, що жителі не виконали постанову про обов'язкову здачу зброї до 9 лютого. Тільки завдяки вжитим заходам у Грубешовському повіті вдалося відібрати 400 гвинтівок ²⁵.

В січні 1919 р. у державному маєтку Менженін (Константиновський повіт) 12 селян, двоє з яких мали гвинтівки, напали на поліцаїв, що прибули «для наведення порядку», і двох з них роззброїли. При цьому 24-річний селянин Антоні Лашук, згодом притягнутий з своїми товаришами до судової відповідальності «за поширення більшовицької агітації», говорив, звертаючись до поліцейського: «Народ тепер управляє, не буржуазія, не якісь комісари і коменданти. А ти служиш буржуазії. Ми не визнаємо уряду, ні таких комісарів, ні Пілсудського, який їх призначив і вибрав» ²⁶.

Страйковим рухом сільськогосподарського пролетаріату спершу керували фільварочні комітети, які почали створюватися з ініціативи СДКПіЛ та ППС-лівіци на Люблінщині в листопаді 1918 р. По суті, це були органи місцевої влади сільськогосподарських робітників, вони в разі потреби брали на себе управління маєтками, виступали від імені батраків на переговорах з власниками фільварків і представниками державних властей. Важливу роль в створенні цих органів відіграли промислові робітники — і ті, хто працював на заводах та фабриках, і ті, хто під час війни переїхав на село в зв'язку з продовольчими труднощами в містах. Як правило, фільварочні комітети виникали поблизу підприємств, розташованих у селах (цукрові, горілчані і цегельні заводи) ²⁷.

З ініціативи комуністів Люблінська Рада робітничих депутатів розробила примірний статут фільварочних комітетів, згідно з яким їх мета полягала в тому, щоб добиватися послаблення визиску і підвищення продуктивності праці. Статут визначав організаційні форми діяльності та завдання комітетів, встановлював, що їх розпорядження є обов'язковими для фільварочної адміністрації і що кожний з них має

²⁴ W. Ku s z y k. Назв. праця, стор. 79—95.

²⁵ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, арк. 111.

²⁶ AZHP, z. 104 (Akta sądowe), Lublin, t. K 90/20, арк. 2 і 2 зв.

²⁷ Т. Кузьминський. Роль КРПП в організації революційної боротьби селянськогосподарських робітників в Польщі в 1918—1919 гг.— Из истории польского рабочего движения. Сборник статей к 20-летию Польской рабочей партии. 1942—1962, М., 1962, стор. 266.

право взяти на себе керівництво маєтком в разі втечі його власника²⁸. Цим своїм правом вони користувалися часто.

Найбільшого поширення фільварочні комітети набули на території Люблінщини, де під впливом комуністичної агітації вони виникли й існували майже в усіх маєтках²⁹. Крім того, вони діяли в ряді повітів таких воєводств, як Варшавське і Лодзінське³⁰.

З кінця 1918 — початку 1919 р. поряд з цими органами за вказівкою комуністів стали створюватися Ради депутатів сільськогосподарських робітників. Перша з них була організована 2 лютого 1919 р. на з'їзді представників фільварочних комітетів Люблінського повіту. В ньому взяли участь 200 делегатів — посланців понад 100 фільварків³¹. З'їзд оголосив себе повітовою Радою депутатів сільськогосподарських робітників, обрав її виконком, затвердив статuti Ради і фільварочних комітетів, ухвалив резолюцію, яка закликала до звільнення політичних в'язнів. Всі ці документи були опубліковані в друкованому органі Ради. Як зазначалося у статуті, її головним завданням була підготовка до боротьби «проти сільської і міської буржуазії з метою повалення експлуататорських класів і взяття влади трудящими в усій країні»³². Вибори до Ради мали відбуватися раз на півроку. Виконком складався з двох відділів — господарчого (на нього покладалися завдання боротьби з голодом та дорожнечою, організація контролю в разі переходу маєтку в руки батраків, а також налагодження продовольчого постачання) і культурного, який мав займатися роботою шкіл і друкованого органу, поширенням професійних знань, справами виховання

Згадуючи про роботу Люблінської повітової Ради, відомий діяч Комуністичної партії Ян Гutowський писав у своїх спогадах: «До нас почали звертатися з усієї Келеччини і Седлеччини з просьбами, щоб ми допомогли їм організувати таку ж Раду, як на Люблінщині. Ми розсилали своїх інструкторів — результати були непогані»³³.

У лютому 1919 р. виникла і почала діяти також Рада депутатів сільськогосподарських робітників Пулавського повіту³⁴.

В січні 1919 р. відбувся з'їзд представників фільварочних комітетів і Рад робітничих депутатів від 30 маєтків Скерневіцького повіту (Лодзінське воєводство). Його учасники обрали виконавчий комітет для координації дій і виробили вимоги до поміщиків. Аналогічні з'їзди пройшли в Кутновському повіті. У Домбровському басейні в кожному маєтку було створено фільварочні комітети й обрано членів Рад депутатів сільськогосподарських робітників³⁵.

За неповними даними, всього існувала 251 фільварочна Рада в 18 повітах³⁶. Вони виконували в ряді випадків керівні функції, беручи на

²⁸ H. Bicz. Rady delegatów robotniczych w Polsce w 1918—1919 r., Moskwa, 1934, стр. 218.

²⁹ S. Krzykała. Z dziejów Rady delegatów robotników folwarcznych ziemi Lubelskiej. — „Rocznik Lubelski”, t. III, Lublin, 1961, стр. 206.

³⁰ W. Stankiewicz. Wpływ rewolucji Październikowej na ruch chłopski (listopad 1918 — październik 1919). — Rewolucja Październikowa a Polska, Rozprawy i studia, Warszawa, 1967, стр. 260.

³¹ „Wiadomości Rady delegatów robotników folwarcznych ziemi Lubelskiej”, № 1, 22 лютого 1919 р.

³² Там же.

³³ J. Gutowski. Wspomnienia z pracy partyjnej w Lublinie w latach 1918—1919. — „Z pola walki”, 1958, № 4, стр. 107—108.

³⁴ T. Kuźmiński. Walki klasowe na wsi Lubelskiej w latach 1918—1919, стр. 146.

³⁵ Т. Кузьминський. Роль КРПП в організації революційної боротьби сільськогосподарських робітників в Польщі в 1918—1919 гг., стр. 272.

³⁶ J. Gójski. Fornale. Z życia i walki robotników rolnych, Warszawa, 1955, стр. 65.

себе управління маєтками, а також контролювали вивезення у міста збіжжя і продуктів тваринництва. А це означало, що нерідко від їх діяльності залежали місцеві урядові органи, які займалися продовольчим постачанням. Подекуди цю справу представники трудящих брали в свої руки, як, наприклад, у Зембожицах, звідки доставлялись продукти населенню Любліна; в гміні Господаж, Рада якої уклала угоду з робітничою Радою м. Лодзі про постачання їй продовольства³⁷. Слід також вказати на те, що робітничі органи на селі зверталися до деяких місцевих державних установ, добиваючись, щоб ці установи виплачували їх представникам заробітну плату³⁸.

Особливою активністю відзначалася Рада Люблінського повіту, яка через місяць після свого виникнення перетворилася на воеводську. Це сталося 2 березня 1919 р. на з'їзді делегатів двох повітових Рад (Люблінської та Пулавської) і представників фільварочних робітників Красноставського, Любартовського й Білгорайського повітів, а також окремих гмінних Рад і селян. З'їзд, в якому взяло участь 350 чол., створив Рад депутатів фільварочних робітників, безземельних і малоземельних селян Люблінської землі³⁹.

Отже, змінився не лише масштаб діяльності, а й характер представництва (крім депутатів від фільварочних робітників, в її склад ввійшли й посланці безземельних та малоземельних селян). Це обумовлювалось тим, що місцеві комуністичні організації Люблінщини стали надавати більшої ваги залученню широких селянських мас до революційного руху.

Новостворена Рада досить активно керувала страйковою боротьбою. Яскравим свідченням цього є з'їзд сільськогосподарських робітників Люблінщини, який відбувся 16 березня з участю 4 тис. делегатів. Як змушене було визнати Варшавське кореспондентське бюро, він довів успішність комуністичної агітації на селі⁴⁰.

З'їзд обрав страйковий комітет і звернувся до всіх сільськогосподарських робітників воеводства з відозвою. В ній, зокрема, говорилося: «Ми терпляче чекали розв'язання нашої справи. Однак поміщики не хотіли і не хочуть навіть визнати за нами право на висунення вимог»⁴¹. Відозва закликала не припиняти страйків доти, доки поміщики не погодяться задовольнити справедливі вимоги трудящих.

Згаданий документ являє собою значний інтерес, оскільки він спростовує вигадки буржуазно-поміщицької пропаганди про те, що, мовляв, наймити дбали лише про свої корисливі інтереси, а доля всього народу їх нібито зовсім не обходила. Піклуючись не тільки про себе, а й про все трудове населення Польщі, фільварочні робітники писали: «...Час не чекає — весна вже наближається, а з нею — і час сівби. Ми вже не можемо чекати! Ми повинні сьогодні вибороти кращі умови свого життя, бо якщо ми почнемо страйк пізніше, то великий голод загрожуватиме всій країні, передусім, бідним людям»⁴². Так заявляти могли тільки ті, хто справді вболіває за свій народ, за всю країну. В іншому місці цієї ж відозви йдеться про те, що робітники в ході страйку повинні доглядати за худобою, годувати її.

Хоча березневий виступ мав економічні передумови, але як резуль-

³⁷ Z. Rybicki. Назв. праця, стор. 122.

³⁸ S. Krzykała. Z dziejów Rady delegatów robotników folwarcznych ziemi Lubelskiej, стор. 213.

³⁹ Там же, стор. 215.

⁴⁰ AZHP, z. 103, t. 8, арк. 46.

⁴¹ AAN, z. Paderewskiego, t. 535, арк. 12.

⁴² Там же.

тат політичної агітації з боку КРПП і ППС він свідчив про дальшу революціонізацію широких мас на селі.

Страйк, який охопив 1900 фільварків, закінчився підписанням у Любліні 5 квітня 1919 р. угоди між його учасниками і поміщиками⁴³. Вона знаменувала велику перемогу фільварочних робітників, тому що в основному задовольняла їхні економічні вимоги. Середня тривалість робочого дня обмежувалася 9 годинами, понаднормова праця оплачувалася на 50% дорожче, підвищувалася заробітна плата, робітники одержували право на безплатну лікарську допомогу і невелику відпустку, власники маєтків зобов'язувалися оплачувати житло батраків⁴⁴.

Умови люблінської угоди стали офіційною основою для переговорів поміщиків з страйкуючими під час дальших виступів. Усього весною 1919 р. в результаті страйків сільськогосподарських робітників було укладено у 53 повітах нові колективні договори, більш сприятливі для батраків⁴⁵. Правда, власники маєтків незабаром стали «забувати» про ці умови, порушувати їх з мовчазної згоди буржуазно-поміщицького уряду.

В той час, як революційна боротьба селянства у другій половині 1919 р. під впливом постанови сейму про аграрну реформу майже зовсім припинилась, виступи сільськогосподарського пролетаріату після деякого спаду, викликаного згаданою угодою, відновилися, хоча й з меншим розмахом. Літо й осінь ознаменувалися новою хвилею страйкового руху, значну роль у розгортанні якого відігравала профспілка сільськогосподарських робітників, створена Польською соціалістичною партією ще наприкінці 1918 р. На думку її організаторів, вона мала боротися лише за поліпшення економічного становища фільварочних робітників, а також за поширення серед них освіти. Спочатку профспілка охоплювала своїм впливом тільки Люблінщину⁴⁶.

Комуністична партія спочатку поставилася до профспілки з недовір'ям. Комуністи бойкотували її, вважаючи, що вона стане знаряддям ППС в спробах применшити значення Рад робітничих депутатів та фільварочних комітетів і обмежити розмах революційної боротьби на селі. Така позиція була, звичайно, неправильною, оскільки ослабляла вплив КРПП серед сільськогосподарського пролетаріату.

Компартія незабаром усвідомила свою помилку. Орган КРПП — газета «Громада» писала: «Треба ввійти до спілки, треба влити в неї революційний дух, треба зробити з неї знаряддя революційної боротьби...»⁴⁷ Зміна тактики і гостра полеміка з пепеєсівцями дозволили комуністам протягом відносно короткого часу здобути вирішальні позиції в профспілці. В результаті другий її з'їзд (8—9 червня 1919 р.), відображаючи настрої найширших батрацьких мас (уже тоді спілка налічувала понад 100 тис. чол.), висловився за експропріацію фільварків без відшкодування власникам їх вартості. Водночас він ухвалив створювати на базі таких фільварків великі соціалістичні господарства.

Червневий з'їзд профспілки сільськогосподарських робітників вирішальним чином вплинув на посилення їх боротьби, яка наприкінці червня, тобто напередодні жнив, набрала особливо гострого характеру⁴⁸. Протягом літа страйки батраків спалахували то в одному, то в

⁴³ AZHP, z. 103, t. 6, арк. 65—66; S. Krzykała. Z dziejów KPP na Lubelszczyźnie (1918—1923), Lublin, 1961, стор. 20.

⁴⁴ W. Kuzyk. Назв. праця, стор. 151, 154—155.

⁴⁵ T. Kuźmiński. Wiek w walce o Polskę Ludową, 1918—1920, стор. 131.

⁴⁶ Т. Кузьминський. Роль КРПП в організації революційної боротьби сільськогосподарських робітників в Польщі в 1918—1919 гг., стор. 273.

⁴⁷ «Gromada» (орган ЦК КРПП), № 11, 6 червня 1919 р.

⁴⁸ Historia Polski, t. IV (1918—1939), cz. I (1918—1926), стор. 222.

іншому повіті. В поліцейському рапорті на ім'я Падеревського від 3 липня 1919 р. зазначалося: «З Блонського і Сохачевського повітів (Варшавське воєводство.— П. К.) та околиць Скерневіц (Лодзінське воєводство.— П. К.) надходять відомості про нове посилення страйкового руху серед фільварочної служби. Це — результат дії комуністів, які, крім того, агітують за страйк у Піотрковському повіті (теж Лодзінське воєводство.— П. К.), де в усіх більш-менш великих маєтках служба вже залишила працю»⁴⁹.

В серпні, за даними повітового командування поліції в Грубешові (Люблінщина), протягом 7 днів страйкували батраки в маєтках Лосін, Рогалін і Щирув⁵⁰. В іншому повіті того ж воєводства — Красноставському — також у серпні вони не дозволяли парцелювати фільварк у Зеготові (гміна Рибчевіце)⁵¹.

Вирішальну роль у підготовці й проведенні жовтневого страйку — цього останнього найбільшого в перші роки існування польської держави виступу сільськогосподарських робітників — відіграв їхній з'їзд у Варшаві 24—25 серпня 1919 р., на який з'їхалися з усіх кінців Польщі близько 4 тис. делегатів. Він обговорив питання про аграрну реформу, поліпшення побутових умов фільварочних робітників, а також проведення генерального страйку, якщо уряд і поміщики не задовольнять основних вимог батраків. Засідання з'їзду відзначалися великою активністю присутніх: у дебатах виступили майже 100 промовців — представників різних партій. А взагалі більшість делегатів належала до КРПП чи лівого крила ППС або симпатизувала їм⁵².

В ухвалених рішеннях гостро засуджувалась так звана «дика» парцеляція фільварків*, незаконно проваджувана їх власниками; ставилась вимога безплатної передачі поміщицької землі фільварочним робітникам, а також безземельним і малоземельним селянам; рекомендувалось використати в боротьбі за землю всі засоби, включаючи примус. З'їзд продемонстрував бойову силу сільських пролетарів.

Ці рішення зустріли осуд з боку правлячих кіл. «Усе, що ухвалив з'їзд,— обурювалася газета «Кур'єр Варшавські», — це вже не тільки радикальний бунт проти сейму в питанні про аграрну реформу, не тільки явна небезпека революції, а й проголошення диктатури пролетаріату»⁵³.

Незважаючи на те, що резолюцій не можна було опублікувати, вони незабаром стали відомі на селі. Їх палко вітали сільськогосподарські робітники на своїх зборах або з'їздах, які протягом вересня пройшли по всій країні і на яких делегати звітувались перед трудящими. В одному тільки Яновському повіті (Люблінщина) відбулося 356 зборів. На мітингу фільварочних робітників Томашув-Люблінського повіту були присутні 4 тис. чол.⁵⁴ Все це свідчило про дальше поглиблення революційних настроїв сільськогосподарського пролетаріату.

Спираючись на резолюції серпневого з'їзду сільськогосподарських робітників, Головна рада їх профспілки 25 вересня 1919 р. офіційно звернулася до уряду з своїми вимогами. Серед них, зокрема, були такі: негайне і беззастережне припинення парцеляції фільварків; анулювання всіх угод по продажу землі, укладених після 10 липня 1919 р.;

⁴⁹ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, арк. 153 зв.

⁵⁰ CA MSW, z. 201 (Komenda policji państwowej w Lublinie), t. 1, арк. 124.

⁵¹ Там же, арк. 106.

⁵² J. G ó j s k i. Назв. праця, стор. 74—75.

* «Дика» парцеляція — самовільний продаж поміщиками своїх маєтків по частинах з тим, щоб зменшити розмір володіння і, отже, не допустити до їх офіційної парцеляції згідно з постановою сейму про аграрну реформу.

⁵³ «Kurier Warszawski», 4 жовтня 1919 р.

⁵⁴ T. Ku ź m i ń s k i. Wieś w walce o Polskę Ludową, 1918—1920, стор. 191.

передача всім сільськогосподарським робітникам і малоземельним селянам площ, які призначалися для парцеляції без викупу; організація господарств з участю профспілки на землях, експропрійованих на користь трудящих; точне дотримання умов колективних договорів; звільнення всіх заарештованих за участь у боротьбі, спрямованій на поліпшення умов життя; припинення репресій, прийняття на роботу всіх звільнених сільськогосподарських робітників. У числі вимог був також пункт, за яким всі питання, пов'язані з працевлаштуванням, мали вирішуватися тільки за посередництвом профспілки⁵⁵. В листі, переданому міністрові внутрішніх справ, крім вже названих вимог, містилася заява про те, що в разі їх відхилення буде проголошено загальний страйк.

Однак серед політичних партій, представники яких входили до складу головного правління профспілки, не було згоди в цьому питанні. Польське стронніцтво людове «Визволене» взагалі відмовлялося від страйкової боротьби. Дуже хитку і непевну позицію займала ППС. І тільки КРПП, послідовно відстоюючи інтереси робітників, повністю підтримувала ідею страйку⁵⁶.

Безпосереднім приводом до нього став зрив переговорів профспілки із спілкою поміщиків, викликаний відмовою заступника міністра внутрішніх справ Ю. Бека від посередництва на цих переговорах⁵⁷. До страйку добре підготувалися як профспілка, що створила центральний страйковий комітет, розробила спеціальне положення тощо, так і уряд та його місцеві органи.

В ряді місць виступ почався 13, а в 38 повітах колишнього Королівства Польського — 16 жовтня. Найбільш гострий характер він мав у Люблінському воєводстві. Згідно з даними поліції, 6 днів страйкували робітники 49 фільварків у Пулавському повіті⁵⁸. Протягом 5 днів ніхто не працював в усіх маєтках Радзинського повіту, де «відчувалася більшовицька агітація»⁵⁹. Командування поліції Люблінського воєводства повідомляло в своєму звіті за жовтень про страйки батраки (різної тривалості — від одного до трьох днів) по всьому Томашув-Люблінському та Любартовському повітах, у ряді маєтків Красноставського, Яновського і Холмського повітів⁶⁰. А у Влодавському та деяких інших виступ був слабо підготовлений, що відзначав інструктор Товариства стражі кресової у звіті за вересень — листопад 1919 р.⁶¹

Досить значного розмаху боротьба набула у Варшавському і Калеському воєводствах. Більше тижня не працювали батраки у Млавському й Пінчовському повітах⁶². Рух охопив усі фільварки Венгровського і деякі Седлецького повітів⁶³.

Всього в страйку взяло участь понад 200 тис. чол.⁶⁴ Події поширились, за неповними даними, на 54 повіти і близько 6 тис. фільварків⁶⁵. Не страйкували тільки робітники Познанщини, Помор'я і півдня країни.

⁵⁵ W. Kuzyk. Назв. праця, стор. 162—163.

⁵⁶ Т. Кузьминський. Роль КРПП в організації революційної боротьби сільськогосподарських робітників в Польщі в 1918—1919 гг., стор. 289—290.

⁵⁷ W. Kuzyk. Назв. праця, стор. 165.

⁵⁸ CA MSW, z. 201, t. 1, арк. 174.

⁵⁹ Там же, арк. 199.

⁶⁰ Там же, арк. 183, 185, 187, 203, 204.

⁶¹ AAN, z. 55/II (Towarzystwo straży kresowej), t. 296, арк. 6—7.

⁶² H. Malinowski. Назв. праця, стор. 100.

⁶³ CA MSW, z. 201, t. 1, арк. 179 зв. і 209 за.

⁶⁴ J. Gójski. Назв. праця, стор. 78.

⁶⁵ H. Malinowski. Назв. праця, стор. 101.

З самого початку уряд почав застосовувати проти учасників виступу суворі репресії, до яких він заздалегідь підготувався. В першу чергу, майже в усіх фільварках було заарештовано організаторів, а загалом кинуту у в'язниці 4750 чол.⁶⁶ Державний апарат пустив у хід військо і жандармерію. В адміністративному порядку власті стали закривати місцеві відділення профспілки сільськогосподарських робітників.

Страйкуючі чинили опір цим репресивним діям. Сутичка з поліцією мала місце у Венгровському повіті біля приміщення профспілки, де зібралися близько тисячі чоловік з метою добитися звільнення з тюрми двох заарештованих — Міхаловського і Ворха. Спроба відбити товаришів не вдалася. Більше того, поліція заарештувала ще 40 чол.⁶⁷ Група батраків із с. Палікія Люблінського повіту напала на поліцейських, щоб звільнити делегата фільварочної служби коваля Людвіка Свідерського, якого везли в тюрму⁶⁸.

Незважаючи на опір, жовтневий страйк, хоч він і почався більш організовано порівняно з березневим, був придушений. Вимоги страйкарів залишилися незадоволеними. Причини поразки полягали, зокрема, в тому, що на цей час відчувався явний спад революційного руху в країні. Негативну роль відіграли людовці, відмовившись взяти участь у страйку, а щодо ППС, то вона зайняла непослідовну і хитку позицію. Гимчасом уряд, зміцнивши поліцію і перекинувши з Франції так звану «армію Галлера», проводив політику жорстоких репресій.

Політичні наслідки придушення виступу були дуже серйозні. Настав період тимчасового спаду революційної боротьби польських трудящих не тільки на селі, а й в місті. Правда, в 1923 р. вона знову посилилась, коли вибухнуло повстання краківських робітників. Але в основному період від жовтня 1919 р. до 1923 р.— це час наступу реакції.

⁶⁶ A. Ajnenkiel. Назв. праця, стор. 90.

⁶⁷ CA MSW, z. 201, t. 1, арк. 178—179.

⁶⁸ AZHP, z. 104, Lublin, t. K 769/19, арк. 151—152.

Замітки

В. І. СВІТЛИЧНИЙ РОЛЬ КОМАНДНИХ КАДРІВ У ВИХОВАННІ МОРЯКІВ ЗАКОРДОННОГО ПЛАВАННЯ (1959—1965 рр.)

Особливу роль у радянській економіці відіграє торговельний флот, який займає значне місце в перевезеннях народногосподарських вантажів усередині країни і провідне — в експортно-імпортних транспортуваннях.

Економічні зв'язки із зарубіжними країнами, що дедалі розширюються, вимагають значного збільшення вантажообороту та обсягу морських перевезень. Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін надавав великого значення цьому питанню, відзначаючи, що «транспорт — матеріальне знаряддя зв'язків із закордоном»¹.

Нині радянський торговельний флот перевозить десятки мільйонів тонн вантажів для 92 країн світу². Швидке його зростання висунуло Радянський Союз у число передових морських держав світу.

Основне місце у торговельному флоті посідає Чорноморське пароплавство, частка якого у зовнішньоторговельному обороті морського флоту становить 60%. За роки семирічки тоннаж пароплавства зріс більш як у 4 рази, а собівартість одиниці транспортної продукції знижено на 14% при підвищенні продуктивності праці у 2,5 рази³. 6-й п'ятирічний план відкрив нові перспективи для розвитку Чорноморського пароплавства. Перевезення суховантажним флотом зростають у 2,5, а нафтоналивним — у 1,7 рази. На розвиток берегового господарства до кінця п'ятирічки буде витрачено 356 млн. крб.⁵

Успішне розв'язання поставлених завдань вимагало від партійних організацій бойовитості, уміння мобілізувати трудівників моря і спрямувати їх творче піднесення у потрібному напрямку. Для цього потрібно вдосконалювати форми і методи ідейно-політичної та організаторської роботи, підвищувати рівень виховання особового складу.

Специфічні умови, в яких працюють десятки тисяч моряків закордонного плавання, вимагають від адміністрації та судових партійних організацій самостійного й оперативного розв'язання окремих питань, підвищення відповідальності командного складу за дієвість організаційної та ідейно-політичної роботи. Досвід вчить, що там, де послаблює-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 122.

² «Морской флот», 1966, № 4, стор. 39.

³ Поточний архів парткому морського транспорту м. Одеси (далі — ПАПМТ). Стенограма V пленуму партійного комітету від 14 липня 1964 р., арк. 27.

⁴ Там же. Стенограма X партійної конференції від 8 січня 1966 р., арк. 7—8

⁵ Там же. Стенограма зборів партійного активу морського транспорту від 21 квітня 1966 р., арк. 11.

ться увага партійних організацій до ідеологічної роботи, як правило, оживають чужі нам звичаї та ідеї. В. І. Ленін не раз наголошував на важливості боротьби проти впливу буржуазної ідеології, відзначаючи, що «...всьяке применшення соціалістичної ідеології, всьяке відсторонення від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»⁶.

На судах Чорноморського пароплавства працює великий загін командирів. Це в основному висококваліфіковані спеціалісти, грамотні культурні моряки. 83% комскладу мають вищу і середню технічну освіту⁷. Кожний четвертий — комуніст. Понад 1 тис. командирів є ударниками комуністичної праці, близько 2 тис. виборюють це звання. 535 командирів очолюють вахти і бригади комуністичної праці⁸. Швидке зростання флоту відкрило великі можливості для висунення на керівну роботу молоді. Більшість капітанів — це спеціалісти, які закінчили вищі учбові заклади в 1955—1957 рр. Серед механіків також багато молодих, які вирости за 6—7 років до старших механіків. За успіхи, досягнуті в розвитку морського флоту, Указом Президії Верховної Ради СРСР тільки 1963 р. нагороджено орденами і медалями 43 капітани і 33 старших механіків, а всього — 441 чол. Семи з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, в тому числі капітанам К. Голубенку, А. Третьяку, А. Кривобокову, старшому механікові Титову та іншим⁹.

За роки семирічки тисячі здібних капітанів, механіків, штурманів під керівництвом судових партійних організацій змогли стати вмілими й активними вихователями своїх підлеглих, очолити і мобілізувати екіпажі на виконання виробничих завдань. Партійні комітети морського транспорту, судові парторганізації не тільки повсякденно піклуються про добір та підготовку самих командирів, але й спрямовують їхні зусилля на виховання підлеглих, вчать їх майстерності працювати з людьми. Як правило, командири суден є пропагандистами, агітаторами, членами лекторських груп, редакторами газет, керівниками громадських організацій. До пропагандистської роботи залучені, наприклад, ушавлені капітани Герої Соціалістичної Праці Євграшкін, Сорока, Кривобоков та багато інших. Понад 680 командирів входять до груп судових доповідачів¹⁰, близько 500 — до судових агітколективів тощо.

Постійна увага з боку партійних органів до роботи командного складу, систематичний контроль сприяють удосконаленню форм і методів керівництва ідейно-політичною роботою на судах закордонного плавання. Особливе місце відводиться судовим партійним організаціям, які наполегливо виховують і допомагають командирам плавскладу долати помилкові погляди на виховну роботу серед членів екіпажу.

Партійні організації спільно з адміністрацією суден регулярно проводять наради, а також відкриті партзбори, на яких командири звітують про свою роботу членам екіпажів. Ділова атмосфера, товариська критика і самокритика допомагають командирам виявити й усунути недоліки в своїй роботі, зайняти правильну позицію у взаєминах з підлеглими. Це також сприяє вихованню командного складу.

Коли підбиваються підсумки соціалістичного змагання і оцінюється діяльність кожного командира, беруться до уваги стан дисципліни на кораблі, ставлення до праці, поведінка на виробництві і в побуті цілої вахти чи бригади. Такий підхід до справи підвищує особисту відповідальність

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 344.

⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 5, од. зб. 1, арк. 21.

⁸ ПАПМТ, Степограма V пленуму партійного комітету від 14 липня 1964 р., арк. 24—25.

⁹ Там же, арк. 5.

¹⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 10868, оп. 5, од. зб. 12, арк. 230; од. зб. 4, арк. 239.

командира за доручену йому справу виховання моряків і ставить кожного з членів екіпажу в такі рамки, коли він змушений думати не тільки про себе, а й про весь колектив.

На таких судах, як «Ф. Жолио-Кюрі», «Гаванна», «Братислава», «Лазарев», «Крашенинников» та багатьох інших партійні організації доручили комуністам і комсомольцям найважчі й найвідповідальніші завдання. Це допомагає активно впливати на всі сторони суднового життя, своєчасно виявляти недоліки і усувати їх.

Отримуючи планове завдання на рейс, адміністрація і партійна організація, як правило, обговорюють можливості його виконання, вирішують, за рахунок яких резервів і в якій кількості взяти надплановий вантаж, мобілізують особовий склад на успішне завершення наступного рейсу. План партійно-політичної і виховної роботи на кораблі складається також з урахуванням особливостей кожного рейсу. В процесі спільної діяльності адміністрації та партійної організації у особового складу виховуються господарське ставлення до свого судна, бережливість та високе почуття відповідальності за доручену справу. Діловий контакт між адміністрацією й партійною організацією судна сприяє підвищенню авторитету командного складу і багато в чому впливає на зростання виробничої активності моряків.

Нині на судах Чорноморського пароплавства молодь становить до 70% плавскладу¹¹. Під керівництвом своїх командирів-вихователів вона дістає перший морський гарт, набуває основних навичок у праці і привчається свідомо виконувати свій обов'язок. Важливо, що з перших же днів приходу юнаків на судно комуністи і командири виявляють пильну увагу до новоприбулих, подають їм допомогу в оволодінні технікою, залучають до громадської роботи. При цьому, як правило, молодих моряків знайомлять з передовиками виробництва та їх трудовими досягненнями, навчають дорожити честю екіпажу. Чимало суднових парторганізацій провадять виховну роботу з урахуванням віку і професії моряків, їхніх прагнень і бажань. Це набирає особливого значення, коли врахувати, що в зв'язку з бурхливим зростанням флоту пароплавство щороку приймає на роботу 3—5 тис. чол., раніше не знайомих з морською справою¹².

Велику роль у виховному процесі відіграють вахтові командири, які працюють у самій гущій суднового життя, поруч з підлеглими, з ними спільно розв'язують виробничі завдання. Саме тут і відкривається широке поле діяльності для індивідуальної роботи, головний зміст якої полягає у вихованні людини в дусі непохитної віри в справу партії і народу, в тому, щоб допомогти їй стати свідомим і активним борцем за комунізм. Щоб бути хорошим командиром, потрібно стати палким пропагандистом усього нового, передового, вміти організувати особовий склад на виконання поставлених завдань. В. І. Ленін учив: «...чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»¹³.

XXIII з'їзд партії визначив завдання командирам виробництва — не тільки всебічно оволодіти лєнінським стилем керівництва, а й творчо використовувати його у своїй діяльності. З'їзд також вказав, що найнадійніший шлях до виробничих успіхів — це посилення партійного впливу на маси, живе спілкування з ними керівних кадрів, уміле поєд-

¹¹ Поточний архів комітету комсомолу морського транспорту. Стенограма VII комсомольської конференції від 25 листопада 1964 р., арк. 9.

¹² ПАПМТ, Стенограма зборів партактиву від 24 лютого 1964 р., арк. 30.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

нання виховної та організаторської роботи. Переважна більшість комуністів і командирів пароплавства спрямовує енергію моряків по правильному шляху, внаслідок чого тут виросло чимало політично зрілих і ідейно-загартованих моряків, які показують зразки самовідданої праці, віддають виробництву свою енергію, знання і досвід. Ними пишаються колективи суден, їхні імена занесені на судові Дошки пошани.

Досягнення командного складу Чорноморського пароплавства у вихованні моряків закордонного плавання свідчать, що запорукою успіху у цій справі є повсякденна і неослабна увага партійних організацій до виховання самих командирів, зокрема подання останнім допомоги в організаційних та ідейно-політичних питаннях, у оволодінні майстерністю правильно і цілеспрямовано працювати з підлеглими, дбаючи про їх потреби і прагнення.

В. М. СИГАЛ
З ІСТОРІЇ ПРОНИКНЕННЯ
ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ
В ЕЛЕКТРОПРОМИСЛОВІСТЬ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Всебічно досліджуючи монополістичний капіталізм, В. І. Ленін розглядав питання про проникнення іноземного капіталу в промисловість Росії. Наприкінці XIX — початку XX ст. іноземний капітал на постійно укорінювався і в економіку

України, захоплював у ній командні висоти. Міцні позиції зайняв він в електричній промисловості, що була «найбільш типова для новітніх успіхів техніки, для капіталізму кінця XIX і початку XX століття»¹.

У літературі висвітлено проникнення іноземного капіталу в електропромисловість столичних міст², але фактично не знайшов відображення цей процес на півдні України. Вивчення архівних документів³, що раніше не друкувалися, дає змогу заповнити прогалину.

На півдні України діяли акціонерні електричні товариства, зв'язані з найбільшими бельгійськими та міжнародними фінансовими групами. Історія виникнення їх така. 16 серпня 1896 р. інженер-технолог Л. І. Вайншток за дорученням камер-юнкера Р. К. Гартмана уклав з міською управою Севастополя договір на дозвіл останньому концесії на влаштування в місті трамвая⁴.

За договором, Гартман «за свій рахунок і ризик» зобов'язувався упорядкувати в Севастополі трамвай, який через 40 років стане власністю міста. Управа безплатно виділяла міські землі, необхідні для будівництва. Підприємець на весь час концесії звільнявся від усіх платежів і податків на користь місту. Концесія була надана буквально за безцінок — «за весь час концесійного строку концесіонер сплачує на користь міста 3% валового збору»⁵. Це були грабіжницькі умови. Назва

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 227.

² В. С. Дякин. Из истории проникновения иностранных капиталов в электропромышленность России (Большой русский синдикат 1889 г.).— Монополии и иностранный капитал в России, М.—Л., 1962; його ж. Иностранные капиталы в русской электропромышленности в 1890—1900 гг.— Об особенностях империализма в России (далі — Иностранные капиталы...), М., 1963; Г. В. Цыперович. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и СССР, Л., 1927; Г. Л. Грановский. Монополистический капитализм в России, Л., 1929; Л. Я. Эвентов. Иностранные капиталы в русской промышленности, М.—Л., 1931, та ін.

³ Кримський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 79; Севастопольський міський державний архів (далі — СМДА), ф. 425.

⁴ СМДА, ф. 425, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

⁵ Договор на устройство и эксплуатацию электрической железной дороги (трамвая) в г. Севастополе, Спб., 1897, стор. 3.

товариства (компанія «Тяги та електрики»), яка французькою мовою згадувалась в офіційному листуванні⁶ і в листах до дирекції в Бельгії⁷, дозволяє зробити висновок, що це була бельгійська або тісно зв'язана з бельгійцями компанія. На такий висновок наштовхує і факт, наведений В. С. Дякіним. Він зазначає, що в березні 1898 р. представником бельгійської «Генеральної компанії тяги та електрики» в Петербурзі був Л. Вайншток⁸. Очевидно, той самий, який підписав договір з Севастопольською управою.

Хоча договір був схвалений міською думою, а потім затверджений міністерством внутрішніх справ, невдовзі між компанією й думою розпочались конфлікти з приводу розмірів тарифів, правил роботи трамвая і т. д. Справа дійшла до міністерства внутрішніх справ, що в своїх висновках підтримало іноземного підприємця, вказавши, що дума не має права встановлювати правила роботи трамвая та електрики й тарифи, бо в противному разі «Права контрагента були б зведені до нуля і дума мала б одні права, без ніяких зобов'язань»⁹.

Незважаючи на конфлікти між підприємцем і думою, будівництво не припинялось, і в грудні 1899 р. трамвай було пущено, на 8 років раніше, ніж у Петербурзі. Того ж року компанія «Тяги та електрики» виступили засновником нового товариства «Севастопольський трамвай» з правлінням у м. Склессені (Бельгія)¹⁰. З 20 тис. стофранкових акцій товариство «Тяги та електрики» мало 19933. Більше про нього ні в архівних документах, ні в літературі не згадується. Але й зникнути воно безслідно не могло. Слід припустити, що воно злилося з іншим товариством або продало свої акції. Такою компанією могло стати кероване з Льєжа «Товариство трамваїв і застосування електрики», що почало свої операції в Росії в червні 1898 р.¹¹ і пізніше прибрало до своїх рук концесію в Севастополі.

Товариство «Севастопольський трамвай» офіційно розгорнуло діяльність в серпні 1899 р. Воно здобуло в спадщину всі зобов'язання Гартмана¹². Фактично з перших днів свого існування воно було дочірнім товариством, точніше, філіалом «Генерального товариства трамваїв і застосування електрики». Спершу «Севастопольський трамвай» одержував вказівки, директивні листи з Петрограда, а потім керівництво перейшло безпосередньо у Льєж (Бельгія). Керуючий Петербурзькою конторою Г. А. Дель-Пропосто писав керуючому Севастопольським агентством Солтикевичу 25 січня 1900 р.: «Через те, що «Севастопольський трамвай» виділився в самостійне акціонерне товариство, я просив би вас у деяких випадках листуватися безпосередньо з вашим правлінням у Льєжі. Цим самим ви здобудете деяку самостійність у наших господарів-іноземців»¹³.

3 грудня 1903 р. на офіційних бланках з'являється гриф (французькою й російською мовами — «Генеральне Товариство трамваїв і застосування електрики» (відділення в Севастополі, Кременчуку, Ярославі, Єкатеринодарі, Миколаєві, правління в Петербурзі, адміністративна дирекція у Льєжі)¹⁴.

⁶ СМДА, ф. 425, оп. 1, спр. 8, арк. 89.

⁷ Там же, спр. 18, арк. 3.

⁸ В. С. Дякин. Из истории проникновения иностранных капиталов..., стор. 220

⁹ СМДА, ф. 425, оп. 1, спр. 16, арк. 7.

¹⁰ «Севастопольський трамвай». Акционерное общество. Устав, Спб., 1900 стор. 3.

¹¹ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях (далі — Сборник...), Спб., 1911, стор. 238.

¹² СМДА, ф. 425, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

¹³ Там же, спр. 18, арк. 13.

¹⁴ Там же, спр. 17, арк. 84.

8 грудня 1904 р. Дель-Пропосто звертається до управи Севастополя з заявою про намір товариства «Севастопольський трамвай» передати виконання договору, укладеного управою з К. Р. Гартманом, бельгійському анонімному товариству «Трамваїв і застосування електрики»¹⁵. Дума, а потім і міністерства внутрішніх справ і фінансів дозволили злиття обох товариств¹⁶.

Жоден дослідник і довідник не вказують на промислову діяльність товариства «Трамваїв і застосування електрики» в Петербурзі. Але воно не діяло і в Бельгії. Це дає підставу розглядати товариство як створену групою льєжських банкірів холдинг-компанію (держальну компанію), що контролює відділення, які мають свій баланс і спочатку виступають як самостійні товариства. Очевидно, бельгійський капітал експортувався в електропромисловість України з допомогою створення холдингів.

Серед членів правління «Товариства трамваїв і застосування електрики в Петербурзі» (виключно іноземців)¹⁷ знаходимо ім'я Ж. Нагельмакерса¹⁸, представника найбільшого й найстарішого приватного банкірського бельгійського дому, що і тепер веде свої операції¹⁹, власника металургійного заводу (в Бельгії), який брав активну участь у фінансуванні початкового етапу зовнішньої експансії Бельгійського імперіалізму²⁰. В той же час Ж. Нагельмакерс був членом правління Таганрозького металургійного товариства — контрагента «Продамет». Так, шляхом особистої унії встановлювався зв'язок між банками й промисловими компаніями.

1908 р. Севастопольське товариство укладає з думою новий договір. Товариство брало в концесію експлуатацію трамвая й електричне освітлення на 40 років і платило за це місту вже 6% валового доходу.

Але бельгійське товариство в Севастополі порушило договір: самовільно припинило рух трамвая²¹, у гонитві за прибутком і зниженням витрат виробництва, зневажливо ставилось до елементарних правил техніки безпеки. Так, 1908 р. з вини адміністрації стався вибух котла на електростанції. В одному з документів думи відзначалось, що через недогляд адміністрації «стіни жарових труб» спрацювалися, внаслідок чого рух (трамвая — В. С.) зупинився на 8 діб²². Через кілька років устаткування виявилось настільки несправним, що градоначальник заборонив рух до приведення в справність стану вагонів²³.

Робота Севастопольської електростанції викликала багато нарікань. Городяни у численних листах до управи писали, що «товариство залишає їх у темряві через слабу потужність машин», що «вони змушені мати подвійне освітлення — виймати патрони з вуличних фонарів і замінювати їх газовими лампами»²⁴. Справа дійшла до того, що без світла залишився штаб Севастопольської кріпості. Адже тоді освітлювались тільки міські й урядові установи та центральні вулиці. Лише 1914 р. почали одержувати електричний струм окремі промислові підприємства. Все це свідчить про те, що товариство мало турбувалось про виконання умов договору і дбало тільки про викачування максимального прибутку.

Незадовго до першої світової війни севастопольське товариство бу-

¹⁵ СМДА, ф. 425, оп. 1, спр. 114, арк. 2.

¹⁶ Там же, арк. 5.

¹⁷ Фабрично-заводские предприятия Российской империи, Спб., 1905, 1861-Б.

¹⁸ Там же; СМДА, ф. 425, оп. 1, спр. 17, арк. 44.

¹⁹ С. Юданов. Монополии под псевдонимом, М., 1967, стор. 47.

²⁰ Т. Жуа, Р. Левен. Тресты в Конго, М., 1962, стор. 26.

²¹ СМДА, ф. 425, оп. 1, спр. 147, арк. 6.

²² Там же, арк. 10.

²³ Там же, спр. 248, арк. 1.

²⁴ Там же, спр. 186, арк. 9.

ло самостійним філіалом бельгійського анонімного товариства «Трамваїв і застосування електрики». На 1 квітня 1912 р. основний капітал компанії становив 2718,7 тис. крб., а прибуток (явно занижений, бо частина його була зарахована до запасного капіталу і т. д.) — 387 тис. крб.²⁵ Таким чином, норма прибутку навіть за офіційними даними дорівнювала 14,2%. У наявності було 14500 акцій по 500 франків (один франк дорівнює 37,5 коп.) кожна²⁶.

Це товариство мало зв'язок із льєзьською групою банків, яка на початку ХХ ст. скоротила розміри своїх операцій у Росії в зв'язку з кризою. Повною мірою господарями на російському ринку виявились німецькі й бельгійські компанії, що підтримували зв'язки з групою брюссельських банків²⁷. Очевидно, цим пояснюється та обставина, що бельгійське електричне товариство, створене в сусідньому з Севастополем місті Сімферополі керувалося не з Льєжа, а з Брюсселя.

У грудні 1910 р. бельгійський інженер Бернар підписав угоду з міською думою²⁸, а пізніше — 11 липня 1911 р. у Брюсселі засновано акціонерне анонімне бельгійське товариство «Сімферопольський електричний трамвай та освітлення». Аналіз його статуту (копія перекладу з французької мови)²⁹ показує, що фундаторами були бельгійські компанії: «Акціонерне товариство трамваїв і електрики в Росії» та «Генеральне товариство електричних підприємств» (правління обох товариств розміщувались в одному приміщенні й представляв їх П. Пірар, який пізніше працював у Росії), «Генеральне товариство економічних залізниць», «Взаємне товариство трамваїв», «Фінансове товариство транспортів і промислових підприємств», а також приватні особи. Правління було в м. Брюсселі (до речі, в тому будинку, де й правління перших двох товариств-фундаторів). У літературі відомі деякі дані про ці товариства³⁰.

Засновниками й акціонерами Сімферопольського електричного товариства були найбільші бельгійські компанії, що володіли великими франко-бельгійськими й навіть німецькими капіталами та підтримували зв'язок з російськими банками. Центром їх дій був Брюссель. За статутом весь акціонерний капітал на суму 3,5 млн. франків поділявся на 35 тис. акцій (вартість кожної 100 франків) і 35 тис. дивідентних акцій. Ці останні випускались без позначення вартості, гарантували одержання певного прибутку, розподілялись пропорційно до простих і йшли в кишеню засновникам. Заборонялось будь-кому випускати додаткові дивідентні акції навіть через зміни в статуті товариства, за винятком злиття або нових великих вкладів³¹. Акція давала один голос, а засновники відразу одержували по 2 голоси за акцію. Крім того, при розподілі прибутків вони одержували по два дивіденти. Все це було неприкритим грабіжницьким, хоча і «звичайним засновницьким» прибутком і ставило засновників у привілейоване становище.

Привертає увагу та обставина, що бельгійське акціонерне товариство виступає як анонімне, тобто з «акціями на пред'явника» і що акції випускались порівняно дрібними купюрами. Кожна вартістю 100 франків (37,5 крб.). Звичайна для Росії номінальна вартість акції дорів-

²⁵ Статистика акционерных обществ и паевых товариществ, обязанных публичной отчетностью за 1911—1912 гг., Петроград, 1915, стор. 249.

²⁶ Сборник..., стор. 239.

²⁷ В. С. Дякин. Иностранные капиталы..., стор. 354.

²⁸ КОДА, ф. 79, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

²⁹ Там же, спр. 9, арк. 1—21.

³⁰ В. С. Дякин. Иностранные капиталы..., стор. 347—349, 359; Г. Цыперов и ч. Назв. праця, стор. 76; Ю. Б. Соловьев. Монополии и иностранный капитал в России, М.—Л., 1962, стор. 386, 389.

³¹ КОДА, ф. 79, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

нювала 250 крб. (максимальна — 500 крб., мінімальна — 50 крб.³²).

Контрольний пакет акцій виявився в «Товаристві трамваїв і електрики в Росії» (19800 з 35 тис. акцій, тобто 57%), що мало тісні зв'язки з найбільшою бельгійською електричною компанією в Росії — «Бельгійським генеральним товариством електричних підприємств» (правління обох товариств містилося під одним дахом і мали спільну довірену особу П. Пірара). Можна думати, що «Товариство трамваїв і електрики в Росії» було засноване як холдинг-компанія. «Система участей» не тільки сприяє гігантському збільшенню влади монополістів, вона крім того дозволяє безкарно вершити які завгодно темні й брудні діла і обирати публіку, бо керівники «товариства-матері» формально, по закону, не відповідають за «товариство-дочку», яке вважається «самостійним» і *через яке можна все «провести»*³³.

За спиною компанії засновників стояли міцні фінансові групи, на-самперед «Брюссельський банк». «Банки,— писав В. І. Ленін,— переростають із скромної ролі посередників у всесильних монополістів, які розпоряджаються майже всім грошовим капіталом всієї сукупності капіталістів і дрібних хазяїв, а також більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини в даній країні і в цілому ряді країн»³⁴.

При затвердженні товариства фінансові ділки зробили спритну аферу — стофранкову акцію вони придбали за неповну номінальну вартість. Таким чином, насправді товариство мало не 3,5 млн. франків акціонерного капіталу, а тільки 660 тис. франків³⁵. Внаслідок сталого «роздвоєння» капіталу, виявилась «висока техніка» фінансового шахрайства»³⁶.

Стаття 33 статуту вимагала, щоб кожен член правління і ревізійної комісії, який не проживав у Бельгії обрав місцем проживання Брюссель³⁷. З цього можна зробити висновок, що «Сімферопольський трамвай та освітлення» було закритим бельгійським товариством, хоча акціонерами могли бути й люди, які проживають в Росії.

В середині 1914 р. було закінчено будівництво електростанції й пущено трамвай у Сімферополі. Товариство викачувало високі прибутки. З протоколів річних акціонерних зборів видно, що тільки за один рік з 1914 по 1915 р. прибуток збільшився на 433%³⁸. Зросла й норма прибутку на акціонерний капітал — 1914 р. вона становила 4%, 1915 р. — 18,2%³⁹. Це вище, ніж норма прибутку за період 1910—1914 рр., обчислена акад. С. Г. Струмиліним по всій Росії (в середньому 13%)⁴⁰.

Перша світова війна не перешкодила діяльності товариства. Річні збори акціонерів відбувалися і в 1915 р. і в 1916 р. в окупованому німецькими військами Брюсселі. Це можна пояснити зв'язками «Генерального товариства електричних підприємств» з німецьким капіталом⁴¹. У звіті правління зазначалось, що дивіденти виплачуватимуться за поданням купона тільки в «Брюссельському банку», «Паризько-Нідерландському банку» у «Філіпсона».

³² Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 г.— «Вестник финансов», Спб., 1911, стор. 50.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 211.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 193—194.

³⁵ КОДА, ф. 79, оп. 1, спр. 9, арк. 7.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 170.

³⁷ КОДА, ф. 79, оп. 1, спр. 9, арк. 20.

³⁸ Там же, спр. 13, арк. 4.

³⁹ Там же, спр. 14, арк. 12—13.

⁴⁰ С. Г. Струмилін. Статистико-экономические очерки, М., 1958, стор. 523.

⁴¹ В. С. Дякин. Иностранные капиталы..., стор. 357.

Все це свідчення того, що за спиною немовби чисто місцевого товариства «Сімферопольський трамвай та освітлення» стояв навіть не бельгійський національний капітал, а міжнародні фінансові кола. Бельгійські товариства, що діяли в Росії, виступали монополістами у виробництві електроенергії (у більшості міст діяло по одній компанії). Зовні вони виступали як самостійні трести. Однак, аналіз адресів правлінь у Брюсселі показує, що навіть правління багатьох з них містилися в одних будинках⁴². Це дає підставу вважати їх як дочірніми компаніями одних і тих же «товариств-матерів». Монополісти не рекламували своїх зв'язків, і з'ясувати їх досить важко.

Але головне, що всі бельгійські компанії в Росії були між собою тісно зв'язані. Кожна з них мала свою сферу дії, була цілком самостійною. Але в той же час вони обмінювались регулярно інформацією про рівень тарифів і т. д.⁴³

Внаслідок проникнення іноземного капіталу, він посідав панівне становище в електричній промисловості ряду міст півдня України.

Безперечно, створення електростанцій, мережі електроосвітлення було кроком вперед у розвитку продуктивних сил, оскільки виникали матеріальні передумови для майбутньої соціалістичної націоналізації промисловості. Встановивши монополію на постачання електроенергії та високі тарифи, товариства викачували з національного доходу країни значні кошти, що йшли на дивіденти іноземним акціонерам у Бельгії.

⁴² Сборник..., стор. 237—239.

⁴³ КОДА, ф. 79, оп. 1, спр. 42, арк. 4.

В. І. БУРЯК

ШЕФСЬКА ДОПОМОГА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СЕЛЯНСТВУ УКРАЇНИ (1926—1929 рр.)

Комуністична партія надавала великого значення організації робітничого шефства над трудящим селянством в період розгортання масового колгоспного руху. В основу шефської діяльності було покладено вказівки В. І. Леніна: «...Встано-

вити стосунки між робітниками міста і працівниками села,— встановити між ними ту форму товариства, яка між ними може бути легко створена,— це наш обов'язок, це одно з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»¹. При цьому В. І. Ленін вважав, що систематичні зв'язки міста з селом, забезпечення керівної ролі робітничого класу прискорять будівництво соціалізму в нашій країні².

Питання робітничого шефства над українським селом у роки підготовки масової колективізації знайшло певне відображення у працях багатьох радянських істориків і зокрема українських³. Проте увага

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

² Див. там же, стор. 411.

³ Н. Спектор. Партія — організатор шефства рабочих над деревней (1923—1933 гг.), М., 1957; В. П. Данилов. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР, М., 1957; Н. И. Прокопенко. КПСС в борьбе за подготовку массового колхозного движения (1927—1929 гг.), М., 1961; В. М. Селунская. Борьба КПСС за социалистическое преобразование сельского хозяйства (октябрь 1917—1934 гг.), М., 1961; А. С. Силуянов. Шефская помощь рабочего класса деревне в подготовке социалистического преобразования сельского хозяйства (1925—1929 гг.).— Роль рабочего класса в социалистическом преобразовании деревни в СССР, М., 1968; І. І. Слин'яко. Соціалістична перебу-

здебільшого приділяється організації самої допомоги, її політичним наслідкам. Роль шефства в зміцненні технічної бази сільського господарства, в кооперуванні бідняцьких господарств належного відображення в літературі ще не знайшла. Особливо це стосується 1926—1928 рр.

До 1925 р. на Україні діяли шефські комісії, в які робітничі маси майже зовсім не залучались. За директивою ЦК КП(б)У від 25 січня 1925 р. на підприємствах, в установах були створені добровільні шефські товариства. На початку 1926 р. на Україні (крім Донбасу) їх діяло вже близько 500, що об'єднували 150 тис. чол. Вони шефствували над 300 селами⁴.

До XIV з'їзду ВКП(б) основне завдання робітничої допомоги полягало в проведенні культурно-освітньої роботи на селі. У січні 1926 р. відбулась I Всеукраїнська нарада з питань шефської діяльності, яка, виходячи з завдань, намічених XIV з'їздом ВКП(б) та IX з'їздом КП(б)У⁵ про підвищення техніки землеробства, поставила вимогу розгорнути організаційно-господарську допомогу селу⁶.

Шефи немало зробили для зміцнення технічної бази сільського господарства, усупільнення його, підняття культурно-технічного рівня селянства й підготовки кадрів механізаторів. На кошти, одержані з відрахунків заробітної плати за працю в надурочні часи або за самодіяльні концерти, шефські організації купували сільськогосподарські машини, ремонтували реманент, організовували лікнепи тощо.

Вже 1926 р. в період підготовки до весняної сівби шефи словом і ділом допомагали селянам у придбанні тракторів та інших машин⁷.

Шефські товариства робітників і службовців Харкова, Дніпропетровська, Києва, Одеси та інших міст республіки часто на власні кошти купували трактори, машини й організовували колгоспи, машинно-тракторні та інші товариства. Так, харків'яни, які шефствували над 138 селами, лише за весну організували 16 машинних товариств, допомогли їм одержати кредити й придбати необхідні сільськогосподарські машини⁸. У Дніпропетровському окрузі шефи організували 12 таких товариств і допомогли їм у придбанні техніки⁹. Робітники Миколаївського суднобудівного заводу придбали для села 3 трактори й підготували для роботи на них трактористів¹⁰. Робітники друкарні одеської газети «Известия» і службовці кредитних організацій міста спільно з селянами с. Троїцького придбали трактор та організували комуну з 30 бідняцько-середняцьких господарств¹¹ і т. д.

дова і технічна реконструкція сільського господарства на Україні (1927—1932 рр.), К., 1961; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963; І. М. Михайловський. Роль шефства міста над селом в дальшому зміцненні союзу робітничого класу і селянства, в прискоренні підготовки умов суцільної колективізації сільського господарства (на матеріалах Української РСР, 1926—1929 рр.).— Наукові записки Львівського педагогічного інституту, т. 9, 1958; І. З. Орел. Комуністична партія України — організатор шефства робітничого класу над селом в період підготовки колективізації (1926—1929 рр.).— Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук, № 4, К., 1960; та ін.

⁴ «Коммунист», 8 січня 1926 р.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 185—186; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 256.

⁶ «Коммунист», 16 травня 1926 р.

⁷ «Вопросы шефства», 1926, № 2, стор. 44.

⁸ «Вопросы шефства», 1926, № 5, стор. 25.

⁹ «Вопросы шефства», 1927, № 4, стор. 41.

¹⁰ Там же, стор. 42—43.

¹¹ «Вопросы шефства», 1926, № 7, стор. 19.

Особливо цінною в той час була допомога шефів у ремонті машин та реманенту, хоч вона ще не мала масового характеру. Таку допомогу селянам подавали, наприклад, залізничники Житомира¹², портовики Маріуполя¹³.

В середині 1926 р. промислові підприємства України здійснювали шефство над 673 селами¹⁴ і налічували в своїх рядах близько 300 тис. членів.

В кінці 1926 р. спостерігалось послаблення партійного керівництва цією справою, що пояснювалось збігом декількох політичних кампаній: вибори до Рад, боротьба з бюрократизмом, за режим економії, за раціоналізацію виробництва і т. д. На Пленумі Центральної шефської комісії (ЦШК) ЦК ВКП(б) в грудні 1926 р. відзначалось скорочення числа членів шефських організацій, зменшення припливу коштів¹⁵ тощо.

Навесні 1927 р., коли над країною нависла небезпека імперіалістичної агресії, життя вимагало посилення воєнно-патріотичної роботи серед селянства й відсувало на другий план питання організаційно-господарські. Та робітники не поривали дружбу з селом. У Дніпропетровському окрузі вони за 8 місяців створили 17 машинно-тракторних товариств, дали кредит на купівлю 7 тракторів, організували прокатний пункт, сільгоспкооператив¹⁶, для сільгоспкооператива с. Карнаухівськ Хутори купили трієр, обладнали кузню¹⁷.

Восени 1927 р. підшефні села Кіровоградщини одержали молотарки з двигунами. В області розгорнули діяльність 5 машинно-тракторних товариств¹⁸.

Робітники допомагали мобілізувати кошти самих селян та організували торгівлю машинами і реманентом безпосередньо на селі. Щоб селяни придбали реманент, залізничники ст. Помічна Кіровоградського округу зміцнювали сільськогосподарське товариство, залучаючи до нього селян. Збирання пайових внесків дало можливість уже 1927 р. продати селянам сільськогосподарських машин на 10 тис. крб.¹⁹ Робітники Слов'янська з кінця 1925 р. шефствували над трьома селами Миколаївської сільради. Особливу увагу вони звернули на зміцнення кредитного товариства, на активізацію його роботи. Внаслідок цього за три роки виникло 11 машинно-тракторних товариств²⁰.

В середині 1927 р. шефські організації існували лише у 18 округах республіки. Кількість підшефних сіл залишалась незмінною²¹. Пленум ЦШК при ЦК ВКП(б) відзначив ще в грудні 1926 р., як одну з причин такого становища, слабку участь у шефській роботі профспілок, що можна було пояснити лише політичною обмеженістю деяких профспілкових керівників.

XV з'їзд ВКП(б), визначивши курс на колективізацію сільського господарства, поставив перед профспілками вимогу посилити участь у суспільному житті села, і, зокрема, поліпшити шефську роботу²². X з'їзд КП(б)У повністю схвалив тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії²³.

¹² «Коммунист», 10 червня 1926 р.

¹³ «Комуніст», 5 серпня 1926 р.

¹⁴ «Вопросы шефства», 1927, № 4, стор. 37.

¹⁵ «Вопросы шефства», 1927, № 1, стор. 60.

¹⁶ «Вопросы шефства», 1927, № 8-9, стор. 61.

¹⁷ Там же, стор. 51.

¹⁸ «Вопросы шефства», 1927, № 10, стор. 56.

¹⁹ «Вопросы шефства», 1927, № 11, стор. 37.

²⁰ «Вопросы шефства», 1928, № 2, стор. 50.

²¹ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6-7, стор. 21; «Вопросы шефства», 1927, № 4, стор. 37.

²² КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 452.

²³ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 352.

20—21 грудня 1927 р. пленум ЦШК при ЦК КП(б)У розглянув завдання шефських організацій республіки у світлі рішень XV з'їзду ВКП(б) та X з'їзду КП(б)У, участь комсомолу у цій справі та ін.²⁴ Здійснюючи підготовку до весняної посівної кампанії, партійні організації на місцях посилили увагу до села. Так, комуністи Луганського округу з кінця лютого 1928 р. формували добровільні робітничі бригади для ремонту сільськогосподарського реманенту²⁵. Вже до середини березня завод ім. Жовтневої революції відремонтував у селах Верхнеольхівці, Жовтому та Веселенькому трієр, плуги, сівалки та інший інвентар²⁶.

19 березня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про прокатні пункти та шефство». В прийнятій постанові перед партійними організаціями промислових підприємств ставилась вимога активніше допомагати селянам²⁷. Парторганізації мобілізували сили і кошти для створення спеціальних ремонтних бригад. Внаслідок відрахунків з заробітку та організації надурочних робіт, суботників і недільників були створені спеціальні фонди. Робітники Луганщини, наприклад, на добути таким чином кошти у березні створили 15 майстерень по ремонту сільськогосподарської техніки й послали в села 15 ремонтних бригад. Шахтарі Сорокинського району організували при шахтах 5 стаціонарних і 2 пересувні майстерні для ремонту сільськогосподарського реманенту²⁸, робітники Дніпропетровська за час весняної кампанії послали в села 29 бригад, які відремонтували майже 4 тис. різного інвентаря²⁹. Дуже допомогли селянам робітничі колективи Запоріжжя, Кривого Рогу, Житомира та інших промислових центрів³⁰.

Під час осінніх польових робіт Дніпропетровське окружне шефтоварство послало 23 бригади, кожна з яких складалася з трьох робітників³¹. Шефосередки всіх цехів Краматорського металургійного заводу надіслали в села свої ремонтні бригади. Робітники електричного, доменного цехів та ФЗУ відремонтували 32 плуги, 17 букерів, 10 сівалок, 18 борін та ін.³²

В організації ремонтних бригад восени 1928 р. подекуди брали участь і комсомольці. Так, комсомольська організація запорізького заводу «Комунар» у листопаді 1928 р. послала 40 молодих робітників у с. Григорівку. За два дні вони відремонтували 4 букери, сівалку тощо³³.

ЦК КП(б)У восени 1928 р., заслухавши доповідь про роботу Дніпропетровського окружного партії, поставив вимогу використати всі можливості для зміцнення пролетарського впливу на селі, насамперед через пожвавлення роботи профспілок та шефської справи³⁴.

Особлива потреба в зміцненні пролетарського впливу на селі відчувалась наприкінці року, коли республіка готувалась до перевиборів Рад. По заклику партії профспілки взяли широку участь у передвиборчій кампанії. Так, наприклад, спілка металістів республіки надіслала на села близько 1 тис. робітників³⁵, спілка цукровиків лише по Тульчин-

²⁴ «Вопросы шефства», 1928, № 2, стор. 46.

²⁵ «Комуніст», 24 березня 1928 р.

²⁶ «Октябрьский гудок», 17 березня 1928 р.

²⁷ ПІА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, спр. 89, арк. 31.

²⁸ «Комуніст», 1 квітня 1928 р.

²⁹ «Комуніст», 25 липня 1928 р.

³⁰ «Комуніст», 24 квітня, 27 червня 1928 р.

³¹ «Спутник парработника», 1928, № 17-18, стор. 38; «Комуніст», 8 серпня 1928 р.

³² Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР. Сб. документов, М., 1956, стор. 386—387.

³³ «Комунар», 19 грудня 1928 р.

³⁴ «Комуніст», 1 листопада 1928 р.

³⁵ Робота металістів України на селі за 1929 рік, Харків, 1930, стор. 8.

ському, Проскурівському і Бердичівському округах — 505 робітників³⁶. Поряд з підготовкою до перевиборів Рад та іншою громадсько-політичною діяльністю, робітники розгорнули велику роботу по кооперуванню і колективізації селянських господарств, допомагали ремонтувати техніку тощо. Залізничники ст. Основа й Лиман купили для підшефних сіл трактори; Луганської й Іловайської — відремонтували реманент³⁷.

На початку 1929 р. профоргани республіки надіслали профспілкам директиви про надання допомоги селу під час проведення весняної посівної кампанії. У лютому такі директиви одержали, наприклад, республіканські ради профспілки металістів, працівників цукрової промисловості та харківська окрпрофрада³⁸.

З весни 1929 р., коли в шефську роботу активно включились профспілкові, комсомольські організації, військові частини, надсилання ремонтних бригад на села набрало широких масштабів. Так, робітники й службовці Київського округу створили 55 бригад³⁹, Дніпропетровського округу — 100⁴⁰, Харківського — 44, Артемівського — 84, Луганського — 100, Одеського — 13⁴¹, Сталінського — 117⁴².

Влітку 1929 р. вперше робітничі бригади виїздили з промислових округів у сільськогосподарські. З Артемівського округу бригада їздила в Ізюмський, з Одеського — в Кам'янець-Подільський, з Запорізького — в Мелітопольський⁴³ і т. д.

Часто ремонтні бригади брали участь у сільськогосподарських роботах. Артемівці, наприклад, під час весняної посівної кампанії обробили 103 дес., а під час жнив — 339 дес. землі бідняцьких господарств⁴⁴. Крім того, як і культбригади, вони виконували значну громадсько-політичну й організаційно-господарську роботу на селі: розповсюджували облігації, проводили хлібозаготівлі, очищали й протруювали зерно та ін.

Робітничі бригади виступали зачинателями соціалістичних перетворень на селі, ініціаторами боротьби з куркульством. Все це відіграло велику роль у зміцненні взаємного довір'я між робітниками й селянами.

Великої уваги шефи надавали кооперуванню селянських господарств. Навесні 1928 р. дніпропетровські залізничники, наприклад, організували в с. Ковпаківка 5 машинних гуртків, а металісти заводу ім. Петровського — 2 машинні товариства в Звонецькому Хуторі й меліоративне — в Горяїнівці; робітники харківського заводу «Серп і молот» створили в підшефних селах 3 машинних гуртки, кілька супряг і колгосп, а рубіжанські хіміки — 3 колгоспи⁴⁵ і т. д.

Ця діяльність робітничих бригад набула ще більшого розмаху в 1929 р., коли поїздки робітників на село набрали масового характеру. При активній участі робітників у Кременчуцькому окрузі, наприклад, за час весняної посівної кампанії було організовано 60 колгос-

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 554, арк. 110.

³⁷ Там же, арк. 23—24.

³⁸ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1010, спр. 2026, арк. 47—49; ф. Р-1392, оп. 2, за 1929 р., арк. 20; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 562.

³⁹ Ц. Солодар. Робітнича допомога соціалістичній перебудові села, К., 1930, стор. 29.

⁴⁰ І. Бабушкін. Нові форми зв'язку міста з селом, Харків, 1930, стор. 40.

⁴¹ Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР, стор. 24—25.

⁴² Там же, стор. 433.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 781, арк. 119, 124—125, 131, 544.

⁴⁴ Робота металістів України на селі за 1929 рік, стор. 11, 14.

⁴⁵ «Звезда», 22 березня 1928 р.; «Молотилка», 25 квітня 1928 р.; «Красный рубжанец», 17 листопада 1928 р.

пів, 42 машинно-тракторні товариства, 27 прокатних пунктів⁴⁶, у Харківському — 80 колгоспів і 52 безстатутні машинні групи⁴⁷, а восени — 126 колгоспів⁴⁸ і т. д.

В кооперуванні селянських господарств робітники широко використовували сільськогосподарські машини, зокрема трактори, які купували за власні кошти. Харківські шефи за рік з весни 1928 р. передали селянам 5 тракторів, 3 молотарки, 11 жниварок, 18 сівалок і багато інших машин⁴⁹.

Водночас робітники дбали й про забезпечення тракторних колон і станцій кадрами. Зокрема, Одеський райком металістів послав 10 робітників у МТС⁵⁰.

Зрозуміло, що робітники не відігравали вирішальної ролі в організації колгоспів, товариств, гуртків і т. ін., бо цю роботу протягом багатьох років вели партійні, державні, кооперативні й громадські організації. Але участь у цій справі промислових робітників мала важливе значення.

Важливість шефства досліджуваного періоду полягала ще й у тому, що під час ремонту техніки, під час використання її, особливо тракторів і складних машин, робітники передавали селянам свої технічні знання, ділилися набутим досвідом. Такі стосунки між робітничим класом і селянством зміцнювали довір'я між двома класами, сприяли створенню між ними тієї форми товариства, про яку мріяв В. І. Ленін. Тільки міцна дружба з селянством давала робітничому класу змогу повести його по шляху соціалістичних перетворень на селі.

⁴⁶ «Пролетарій», 14 травня 1929 р.

⁴⁷ «Шефський похід», 25 жовтня 1929 р.

⁴⁸ ХОДА, ф. Р—1392, оп. 2, спр. 43, 1930, арк. 10.

⁴⁹ Там же, арк. 11.

⁵⁰ Робота металістів України на селі за 1929 рік, стор. 49.

Н. І. ГНЄДИШЕВА
РОБІТНИЦІ
НА НОВОБУДОВАХ
УКРАЇНИ
(1928—1932 рр.)

Залучення жінок до суспільно-продуктивної праці, політичного життя В. І. Ленін вважав необхідною умовою соціалістичного будівництва¹. У рішеннях з'їздів партії, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, статтях і виступах партій-

них і державних діячів Країни Рад у 20—30-х роках багато уваги приділялось проблемі широкого застосування жіночої праці в промисловості. У довоєнні роки з цього питання видано ряд брошур і книг², де узагальнювався досвід боротьби партійних і громадських організацій за активізацію жіночих мас у будівництві нового соціалістичного суспільства. Оpubліковано окремі дослідження жіночої праці в індустрії країни в післявоєнний період³. На статистичних матеріалах

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 31, стор. 43.

² А. Г. Рашин. Женский труд в СССР, М., 1928; Г. Н. Серебренников. Женский труд в СССР, М., 1934; М. Карагодская. Индустриализация страны и задачи работницы, Харьков, 1929; Б. Ю. Гаско. Жіноча праця на Україні, Харків, 1930; О. Пилацька. Жінка-робітниця в соціалістичному будівництві, Харків, 1930, та ін.

³ Н. Д. Араловец. Женский труд в промышленности СССР, М., 1954; В. Бильшай. Решение женского вопроса в СССР, М., 1956.

всесоюзних переписів 1939 і 1959 рр. Н. І. Татарінова⁴ розкриває стан перспективи застосування жіночої праці в сучасний період.

У двотомній історії робітничого класу УРСР⁵, де докладно викладється становлення й розвиток робітничого класу України, частково висвітлюються й питання жіночої праці. В монографії А. Б. Слуцького наведено чимало даних про зростання залучення жінок у промисловість республіки. На великому фактичному матеріалі показує розв'язання цієї проблеми у післявоєнні роки О. В. Омеляненко⁷, висвітлюючи провідну роль партії, її турботи про піднесення життєвого рівня й поліпшення побутового обслуговування жінок. Цій важливій темі приділяв увагу в ряді статей Л. Д. Вітрук⁸, що ілюструють піднесення трудової й громадсько-політичної активності робітниць, ріст їх культурно-технічного рівня.

Разом з тим процес масового залучення жінок на виробництво 30-ті роки в українській літературі повністю не висвітлено. У роки першої п'ятирічки небаченими масштабами розгорнулося будівництво Українській РСР сучасних промислових підприємств, шахт, електростанцій. На Дніпрі завершувалося будівництво найбільшої в країні гідроелектростанції (ГЕС). На базі дешевої електроенергії тут споруджувалися потужний промисловий комплекс. У Харкові здійснювалися корпуси 26 підприємств — тракторного, турбінного, коксохімічного та інших заводів. У Краматорську будували гігантний машинобудівний завод по виробництву устаткування для металургії. Нові підприємства ставали на ладу в Запоріжжі, Маріуполі, Кривому Розі та інших містах республіки. Розпочата реконструкція старих фабрик, заводів і шахт, та нове промислове будівництво швидко увірвалося надлишок робітничих сил, попит на яку вже в другій половині 1930 р. практично не задовольнявся. Партія й радянська держава привели в дію трудові резерви. Одним з істотних джерел поповнення кадрами робітників стали сім'ї робітників і службовців, особливо жінки, залучення яких на виробництво висувалось як найважливіше соціально-економічне й політичне завдання. У рішеннях XV з'їзду ВКП(б)⁹, листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б)¹⁰, в спеціальній постанові (червень 1929 р.) «Про чергове завдання партії по роботі серед робітниць і селянок»¹¹ підкреслювалась необхідність широкого розвитку жіночої праці в усіх галузях виробництва, підвищення її кваліфікації й професійного рівня, створення умов для всебічного розвитку трудівниць.

Велика організуюча роль в успішному розв'язанні цього завдання належала партійним організаціям. Партійний комітет краматорського машинобудівного заводу з допомогою партійного активу виявляв можливість залучення жінок на виробництво; в околицях селах провадили збори жінок, на яких роз'яснювалось завдання підготовки кадрів, було розроблено систему професійного навчання нових робітниць.

⁴ Н. І. Татарінова. Строительство коммунизма и труд женщин, М., 1966.

⁵ Історія робітничого класу Української РСР, К., 1967.

⁶ А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963.

⁷ О. В. Омеляненко. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки, К., 1955.

⁸ Л. Д. Вітрук. Женщины Украинской ССР в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1967; її ж. Трудовий подвиг робітниць України в роки першої п'ятирічки.— УІЖ, 1968, № 3, та ін.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, 1953, стор. 347.

¹⁰ Там же, стор. 522.

¹¹ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 819, арк. 2, 3.

Вже 1932 р. позначалися наслідки активних дій заводської парторганізації — майже третину всієї робочої сили становили жінки¹².

На харківському заводі «Серп і молот», за планом, затвердженим парткомітетом, кожен цех одержав конкретне завдання по збільшенню кількості робітниць. Численна група активістів здійснювала контроль за реалізацією плану заходів залучення на підприємство жінок, що включав також поліпшення умов праці й побуту трудівниць. За роки п'ятирічки питома вага робітниць в колективі збільшилась з 4,7 до 20%¹³.

Комуністи й комсомольці заводу ім. Ілліча (Маріуполь) вели широку роз'яснювальну роботу в родинах робітників, особливо серед домогосподарок. На зборах трудящих, конференціях робітниць, нарадах жіночого активу обговорювалось питання про забезпечення підприємства робочою силою. Систематично висвітлювалось це на сторінках заводської газети «Ильичевець». Все це сприяло тому, що кількість робітниць на заводі збільшилась з 600 в 1928 р. до 3000 в 1931 р. Якщо в 1928 р. кваліфікацію мали 168 робітниць, то в 1931 р. їх число зросло до 1845¹⁴. Організаторська й політична робота партії в масах, у тому числі серед жінок, по залученню в соціалістичне виробництво нових кадрів обумовила перевиконання планових накреслень щодо розвитку жіночої праці. Тільки в 1931 р. у промисловість УРСР влилось 175 тис. нових робітниць¹⁵. За роки п'ятирічки їх чисельність в промисловості республіки зросла з 92 тис. в 1928 р. до 337 тис. наприкінці 1932 р. У машинобудівній, металообробній, металургійній та інших галузях, де раніше жіноча праця майже не застосовувалась, в 1932 р. п'яту частину всієї робочої сили становили жінки¹⁶.

Широкий розмах, високі темпи спорудження промислових, енергетичних об'єктів, низький рівень механізації потребували різкого збільшення числа будівельних робітників. Щоб розширити сферу застосування жіночої праці на новобудовах, підвищити її професіональний рівень ЦК КП(б)У своїми постановами про підготовку кадрів будівельників (вересень 1930 р., січень 1932 р.) запропонував збільшити до 30% питому вагу дівчат серед учнів будівельних училищ і курсів¹⁷. П'ятирічний план розвитку жіночої праці передбачав збільшення (до 20%) кількості жінок серед будівельників¹⁸. На виконання цього завдання партійні і комсомольські комітети розгорнули організаторську й роз'яснювальну роботу серед населення; над важливішими новобудовами встановлювали шефство колективів промислових підприємств; на будівництво направлялись десятки тисяч трудящих, у тому числі й жінки.

Робітниці новобудов у своїй більшості не мали виробничого досвіду й кваліфікації, були малограмотними й виконували допоміжні операції. Однак таке становище розглядалось партією як тимчасове явище. Партійні, громадські організації подавали допомогу в ліквідації неписьменності робітниць, турбувалися про їх професійне навчання. На короткострокових курсах 30% всіх учнів становили жінки¹⁹. Внаслідок

¹² Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 250, оп. 1, од. зб. 14, арк. 72, 73; од. зб. 21, арк. 2.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2343, арк. 3, 4; Харківський обласний державний архів, ф. 1022, оп. 1, спр. 408, арк. 3; ф. 1606, оп. 1, спр. 133, арк. 103.

¹⁴ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 281, арк. 1; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 874, арк. 33; спр. 872, арк. 222.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПрС, ф. 17, оп. 26, од. зб. 56, арк. 201.

¹⁶ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, К., 1935, стор. 420.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПрС, ф. 17, оп. 26, од. зб. 34, арк. 157; од. зб. 56, арк. 304.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 7, спр. 254, арк. 1; спр. 271, арк. 160.

¹⁹ Там же, спр. 277, арк. 60; спр. 717, арк. 34; спр. 2048, арк. 384.

постійного піклування про підвищення кваліфікації трудівниць, зростання їх політичної активності на будівництві УРСР в 1932 р. кількість робітниць збільшилась більше ніж у 15 разів у порівнянні з 1928 р. Її питома вага серед будівельників дорівнювала 19,2%²⁰. Отже, наприкінці п'ятирічки жіноча праця широко застосовувалась у будівельній галузі виробництва.

У буржуазній пресі в 30-ті роки багато писали про нібито «примусову» працю жінок в СРСР. Але ці вигадані наклепи на радянську дійсність спростовувались масовим трудовим героїзмом робітниць, що виявлявся в добровільному підвищенні норм виробітку, зустрічних понад планових завданнях, безплатній праці для ліквідації відставання підприємств, участі в суботниках і недільниках, у боротьбі за рекорди продуктивності праці. Робітниці новобудов України вписали багатояскравих сторінок в історію спорудження первісток соціалістичної індустрії. Наприкінці п'ятирічки на будівництві Дніпровської гідроелектростанції працювало понад 7 тис. робітниць²¹, у порівнянні з 1928 р. їх кількість зросла більше ніж у 7 разів. У змаганні, початок якому поклав укладений в червні 1929 р. соціалістичний договір між будівельниками лівого й правого берегів Дніпра, робітниці виявили велику наполегливість і самовідданість у боротьбі за дострокове закінчення будівництва.

На заклик ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ гідно відзначити шості роковини пам'яті В. І. Леніна 1612 трудівниць вступили до лав ударників-борців за високу продуктивність праці, за виконання й перевиконання виробничих завдань. У жовтні 1931 р. ударниць було 2100, а наприкінці 1932 р. — близько 5000²². Тисячі добровільців, у тому числі майже 500 жінок включилися до виконання лозунга партійного комітету новобудови «Всі на боротьбу за середній протік!»²³.

Коли відчувалась нестача кадрів бетонщиків, розгорнувся рух комсомолок за створення бригад бетонщиць. Організатором першої жіночої бригади була 20-річна комсомолка Женя Романько. До її складу ввійшли З. Богдасєва, В. Чуб, Ф. Іщенко, П. Назарова, А. Лотоцька, П. Давидова. Ініціативу молодих робітниць підтримав райком комсомолу. На початку бригада виробничих завдань не виконувала, але долаючи труднощі, молоді бетонщиці вже через півмісяця уклали 80 м бетону за зміну. Перші успіхи довели, що робітниці опанували нову професію й з честю завоювали звання ударників. Невдовзі вони майже вдвоє перевиконали норму — за зміну уклали 140 м³ бетону²⁴. Це був рекорд продуктивності праці. Бригада завоювала першість у змаганні з прискорення темпів бетонування. Організатор першої комсомольської бригади бетонщиць Є. М. Романько була нагороджена орденом Леніна. Такої ж високої нагороди добилась молода ініціативна робітниця М. Білік. Кожна бетонщиця її бригади укладала за зміну 52 м³ бетону²⁵. Високий виробіток на бетонуванні показала також жіноча бригада бетонщиць на чолі з М. Жуковою, яка була нагороджена орденом В. І. Леніна².

²⁰ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, стор. 450; Жінка соціалістичної України. Статистичний довідник, К.— Харків, 1937, стор. 9.

²¹ Л. Д. Вітрук. Трудовий подвиг робітниць України в роки першої п'ятирічки.— УІЖ, 1968, № 3, стор. 113.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 872, арк. 149; спр. 874, арк. 335.

²³ «Комунарка України», 1930, № 34, стор. 4.

²⁴ Учасниці великого созидавання, М., 1962, стор. 117, 118.

²⁵ Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 337, оп. 1, од. зб. 73 арк. 1, 2; «Комунарка України», 1932, № 33, стор. 14.

²⁶ Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 337, оп. 1, од. зб. 74 арк. 1, 2.

Ініціатором змагання за професіями виступила молодіжна бригада бетонщиків, очолювана комсомолкою Кошиковою. Вона викликала на змагання (травень 1931 р.) всі бригади бетонщиків за прискорення темпів і підвищення якості бетонування. Ущільнивши свій робочий день, ударниці досягли значного перевиконання завдань. Замість 12 м³ бетону вони давали по 18 м³ на одного члена бригади за зміну й 3131 м³ уложили за 213 при нормі 298 людино-днів²⁷. Почин бригади підтримала парторганізація й досвід молодіжної бригади запозичили й застосували інші будівельники. Хіба «примусова» праця, про яку базікали буржуазні писаки, могла викликати такий ентузіазм робітниць? Безперечно ні.

Високу свідомість виявила молода робітниця А. Дмитрієнкова. Вона добровільно відмовилась від вихідних днів у період напруженої роботи на будівництві й своєю бригадою у числі перших включилась в конкурс жіночих госпрозрахункових бригад. Ентузіастки бригади Дмитрієнкової значно перевиконували змінні завдання — при плані 25 м³ укладали 35 м³ бетону²⁸.

Для успішної роботи бригад велике значення мало підвищення продуктивності бетономішалок. Тут особливо відзначилась жіноча бригада Лубенської, яка майже вдвоє перевиконала свої зобов'язання. Так, у грудні 1931 р. ударниці за зміну давали по 1306 бетонозамісів, виконуючи завдання на 184%²⁹. Того ж року з ініціативи парткому відбувся перший зліт ударниць будови, на якому обговорювались практичні завдання завершення будівництва. Багато бригад робітниць до зльоту взяли підвищені зобов'язання. Ударниці будівництва алюмінієвого комбінату рапортували, що 75% всіх робітниць охоплені змаганням, що жіночі ударні бригади перевиконали зустрічні плани, а в період ліквідації відставання вони працювали без днів відпочинку. «Ми, ударниці, — писали вони, — запевняємо, що ще з більшою енергією боротимемся за дострокове закінчення комбінату до 1 травня 1932 р.»³⁰

Робітниці Дніпробуду активно включилися в республіканський конкурс жіночих госпрозрахункових бригад, оголошений журналом «Комунарка України» з 1 лютого по 1 травня 1932 р.³¹ Під час конкурсу тут виникло 43 таких бригади³². У тому, що перевиконувались зустрічні плани й будівництво йшло прискореними темпами чимала заслуга і трудівиць Дніпробуду.

Трудівники Дніпрогесу додержали свого слова. 1 травня 1932 р. було пущено перший агрегат станції, а 10 жовтня цього ж року її було відкрито. На урочистому відкритті Дніпрогесу М. І. Калінін у своїй промові серед героїв будови назвав імена уславлених ударниць, багато з яких були нагороджені орденом Леніна³³.

Будівництво Харківського тракторного заводу розпочалось весною 1930 р. Стислі строки спорудження гіганту індустрії, низький рівень механізації праці вимагали значної кількості робітників. У ролі підсобної робочої сили тут працювало багато сільських дівчат з околиць сіл. На початку 1931 р. жінок серед будівельників було 17,4%³⁴. Політичні школи й гуртки, пункти ліквідації неписьменності, різні виробничі курси для робітниць допомагали їм оволодіти професіями й вони працювали

²⁷ Социалистическое соревнование в СССР, 1918—1964, М., 1965, стор. 110; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 872, арк. 149.

²⁸ «Комуніст», 31 березня 1932 р.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 257, арк. 22 зв.

³⁰ «Комунарка України», 1931, № 46, стор. 10.

³¹ «Комунарка України», 1932, № 4, стор. 3.

³² Там же, № 22, стор. 6.

³³ Жінка соціалістичної України, стор. 57; Учасниці великого зосидання, стор. 112.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 874, арк. 52; «Комунарка України», 1930, № 43, стор. 11.

мотористками, штукатурами, бетонщиками, мулярами. Зростання політичної свідомості, трудове піднесення їх яскраво виявилось в масовій участі робітниць в соціалістичному змаганні. У 1931 р. в ньому брали участь 67% всіх трудівниць новобудови. Вони прийняли виклик робітниць Магнітогорська на змагання за своєчасне завершення будівництва, постійне перевиконання виробничих завдань, підвищення кваліфікації й технічних знань, за активну участь в роботі виробничих нарад і гуртків раціоналізаторів³⁵.

Комсомолка В. Моргулян очолила жіночу бригаду з робітниць, які працювали на підсобних роботах. Працюючи ритмічно, бригада перевиконувала змінні завдання, твердо виконувала свої зобов'язання, була прикладом для інших. Радянський уряд високо оцінив трудовий подвиг колишньої наймички і нагородив її орденом Леніна³⁶. Краща бригада жінок-штукатурів Косаревої в 2—2,5 рази перевиконувала свої виробничі плани³⁷. Чимало робітниць були застрільницями боротьби за дорожче спорудження цехів. Справжній героїзм у цьому виявила бригада А. Полякової, яка разом з іншими робітниками забезпечила закінчення будівництва збирального цеху на два тижні раніше строку³⁸.

Життєвий шлях багатьох робітниць Харківського тракторного заводу (ХТЗ) розпочинався на його будівництві. Тут у колективі будівників зазнала почуття людської гідності колишня домашня робітниця В. Питель. Незважаючи на труднощі, вона самовіддано працювала, вчилася в лікнепі, а згодом в учбовому комбінаті. Молода робітниця стала формовщиком, включилася в соціалістичне змагання, очолила госпрозрахункову бригаду, що уславила себе високою продуктивністю праці. За ударну працю й освоєння виробництва В. Питель була нагороджена орденом Леніна³⁹.

З ініціативи комсомольців розгорнулась боротьба за 250 замісів бетону на кожен механізм за зміну. У цій боротьбі активну участь взяли і молоді робітниці-мотористки на бетономішалках. На 12-й будівельній ділянці Є. Гопта досягла виробництва 641 замісу за зміну. А ударниця мотористка Левченко забезпечила 804 заміси за зміну, збільшивши продуктивність бетономішалки більше ніж у 3 рази⁴⁰.

Історія спорудження гіганту індустрії першої п'ятирічки за 15 місяців знає чимало чудових подвигів трудівниць, які за самовіддану працю були удостоєні високих урядових нагород. Серед них була А. І. Ситниченко, яка працювала заступником головного інженера, а згодом заступником технічного директора заводу. За правильну організацію робіт на будівництві в зимовий період, за вміле подолання виробничих труднощів її нагородили орденом Леніна. Були відзначені також нагородою й зусилля начальника медичної служби на новобудові М. А. Медведовської, яка забезпечила чітку організацію санітарно-медичного обслуговування будівельників⁴¹.

Визнання трудових заслуг жінок-будівників було й те, що 1 жовтня в день урочистого пуску заводу перший трактор довірили вести молодій робітниці Марії Бугаєвій, поруч з якою був Г. І. Петровський⁴². Заводська газета «Темп» у ті роки систематично публікувала на своїх сто-

³⁵ «Работница», 1931, № 24, стор. 11; № 21, стор. 10.

³⁶ «Комунарка України», 1931, № 2, стор. 3; 1932, № 23, стор. 7.

³⁷ Там же, 1931, № 37, стор. 6.

³⁸ Л. Бард. Робітниця на соціалістичній будові, Харків, 1931, стор. 13.

³⁹ «Комунарка України», 1932, № 23, стор. 7.

⁴⁰ М. Назаров. Магнітогорськ — Україна, Харків, 1930, стор. 27; «Темп» 1 липня 1931 р.

⁴¹ «Работница», 1932, № 20, стор. 7.

⁴² «Пролетарій», 2 жовтня 1931 р.; «Харківський пролетар», 2 жовтня 1931 р.

рінках повідомлення про трудові перемоги трудівниць, що продовжували славні традиції тракторобудівців.

Чудовими трудовими справами уславились робітниці й на інших будовах УРСР. На Луганськбуді вони боролись за своєчасне закінчення будівництва, брали активну участь в соціалістичному змаганні. Сотні робітниць в 32 ударних і госпрозрахункових бригадах (1932 р.) добились високих показників продуктивності праці. Так, госпрозрахункова бригада Колесникової майже в 1,5 раза перевиконала своє зобов'язання. Значного зниження собівартості досягли жіночі бригади Прилепської, Свойниної та інших. 25 мотористок були прикладом самовідданої праці⁴³.

На будівництві трубного заводу в Нікополі (1932 р.) працювали 2 тис. робітниць. А. Гайдученкова в числі перших прийшла на цю будову. Вона очолила бригаду робітниць, навчала їх передовим методам роботи. Всі члени бригади навчались на курсах і в школі. Змагаючись за найшвидше закінчення будівництва, робітниці значно перевиконували змінні завдання⁴⁴.

На будівництві металургійного підприємства «Азовсталь» в 1931 р. працювало близько 900 жінок, причому майже половина з них були кваліфікованими будівельниками: малярями, мулярами, електрозварниками та ін. Колишня наймичка комуністка О. Шведова очолювала бригаду робітниць-мулярів, яка майже вдвоє перевиконувала свій змінний зустрічний план⁴⁵.

Успішно працювали жінки на будівництві техніками та інженерами. Великі здатності й талант виявила інженер Л. В. Яблонська, уславлений будівник доменних печей «Азовсталь» Новокерченського металургійного заводу. За свою самовіддану працю вона була удостоєна багатьох урядових нагород, у тому числі ордена Леніна, двох орденів Червоного Прапора⁴⁶.

Про високу виробничу активність жінок на будівництві свідчить участь їх у соціалістичному змаганні. Так, тільки в 8-му Держбудтресті у грудні 1931 р. налічувалось 2206 ударниць, або 60% всіх робітниць⁴⁷. А всього за даними спілок будівельників у 1932 р. з 95755 робітниць, брали участь у змаганні понад 60 тис., або 63%⁴⁸.

Колективна праця, змагання перетворювали десятки й сотні тисяч робітників і робітниць у свідомих будівників нового життя. Боротьба з перешкодами, труднощами загартовувала їх, виховувала у них волю до перемоги.

Робітниці відіграли дуже важливу роль у спорудженні гігантів індустрії. Характерним був їх масовий трудовий героїзм. Вони не жалкували сил і часу в боротьбі за своєчасну здачу в експлуатацію нових споруд. В умовах розгорнутого соціалістичного будівництва трудовий героїзм жінок свідчив про перетворення їх на рівноправних трудівників, про зростання їх політичної свідомості. Праця робітниць на новобудовах була істотним вкладом у загальну боротьбу радянських людей за виконання п'ятирічки в чотири роки.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 257, арк. 22 зв.

⁴⁴ «Комунарка України», 1932, № 36, стор. 9.

⁴⁵ Там же, 1932, № 14, стор. 13; № 22, стор. 10.

⁴⁶ Учасниці великого створення, стор. 225.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 16, спр. 1437, арк. 586.

⁴⁸ Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 1325, арк. 52.

Б. М. ЗАБАРКО
СОЛІДАРНІСТЬ
МІЖНАРОДНОГО ПРОЛЕТАРІАТУ
З ЯПОНСЬКИМИ ТРУДЯЩИМИ
в 1923 р.

У вересні 1923 р. японський народ зазнав стихійного лиха — небаченого по силі землетрусу в районі Канто. Він тривав 6 хвилин, але майже зовсім зруйнував Токіо, Йокогаму та деякі інші міста, заподіяв колосальних збитків країні. Загинуло понад 150 тис. чол. Понад 2 млн.

японських робітників і селян залишилося без житла і засобів до існування, а всього від землетрусу постраждало більше 4 млн. чол.

Правлячі кола Японії замість того, щоб подати негайну допомогу потерпілому населенню, використали момент загального безладдя і розгубленості для розправи з компартією, профспівками, Спілкою молоді та іншими демократичними організаціями. Вночі з 1 на 2 вересня у всі кінці країни було передано наказ: «Корейці, китайці, соціалісти, шахраї, хулігани і пройдисвіти чинять розбій і підпали. Слід усюди вжити суворих заходів»¹. На цей відвертий заклик розправи над комуністами, соціалістами, керівниками демократичного руху поліція та жандармерія розпочали масові арешти і страти багатьох видатних революційних діячів Японії. 5 вересня 1923 р. у поліцейському відділенні Камеїдо позвір'ячому вбили 10 робітників-революціонерів, у тому числі керівника японського комсомолу тов. Каваї. Шовіністи і декласовані елементи при потуранні властей організували погром, в результаті якого загинуло 3 тис. корейців і близько трьохсот китайців².

Шаленим терором уряд розраховував обезглавити зростаючий робітничий рух, розпалити національну ворожнечу і відвернути увагу трудящих від соціальних питань. Жорстокий вбивства під час землетрусу — найганебніший акт японського імперіалізму. Найстаріший діяч комуністичного руху Японії Іосіо Сіга на основі численних документальних матеріалів детально описав жакливі звірства поліції і підкреслив, що правлячим колам країни не вдасться стерти з пам'яті трудящих мас ці езекуції. «Завдяки їм народ дізнався і ніколи не забуде, яким підлим і жорстоким може бути білий терор проти сміливих, мужніх людей, що очолювали боротьбу за народ, дізнався, що насильство військових властей, поліції, суду і прокуратури дійшло до краю...»³

Наступові імперіалістів на трудовий народ, на долю якого випали тяжкі випробування, треба було протиставити моральну і матеріальну підтримку світового пролетаріату. За ініціативою Комінтерну, Профінтерну та інших революційних організацій розгорнувся рух солідарності з потерпілим японським населенням, очолений Країною Рад. У листі ЦК Російського товариства Червоного Хреста Міжнародному комітету Червоного Хреста зазначалось, що Радянська країна, виснажена тривалою світовою і громадянською війнами і щойно врятована з пазурів голоду, відповіла на звістку про страждання трудового люду Японії організацією широкої допомоги йому⁴. У містах і селах, на фабриках і заводах — по всьому Радянському Союзу відбулися мітинги і збори, збиралися гроші і продовольство на користь японських трудящих.

4 вересня 1923 р. уряд СРСР прийняв декрет про подання народів Японії реальної матеріальної підтримки⁵. 5 вересня голова ЦВК СРСР М. І. Калінін телеграфував Далекосхідному ревкому: «Негайно дайте

¹ Іосіо Сіга. Портрети деятелей революционного движения Японии, М., 1964, стор. 225.

² Іосіо Сіга. Назв. праця, стор. 228.

³ Іосіо Сіга. Назв. праця, стор. 175—237.

⁴ Документи внешней политики СССР, т. VI, М., 1962, стор. 474.

⁵ Там же, стор. 427.

розпорядження про посилку пароплавів і продовольства для подання допомоги потерпілому населенню Японії»⁶. Через 2 дні пароплав «Ленін» з лікарським загоном на борту, медикаментами, значними запасами продовольства (20 тис. пудів пшениці, 5 тис. пудів рису, 3 тис. пудів риби і 22 тис. пудів інших продуктів), та будівельним лісом відплив у Японію⁷. Це було перше іноземне судно, що доставило вантажі для потерпілих. Однак японські власті під приводом того, що команда пароплава нібито мала намір займатися в Японії «комуністичною пропагандою», не дозволили розвантажуватися і запропонували радянським морякам негайно залишити газань Йокогами⁸.

Незважаючи на цей недружній акт, що викликав глибоке обурення радянських людей, у нашій країні не припинялося збирання коштів. Організований Центральній комісії для подання допомоги потерпілому населенню Японії 11 вересня 1923 р. на екстреному засіданні Президії ЦВК СРСР було доручено «негайно з'ясувати..., в яких формах може бути якнайшвидше подана допомога Японії (грішми, хлібом, будівельними матеріалами)»⁹. Комісія мала в першу чергу забезпечити всім необхідним фабрично-заводський і торговельно-промисловий пролетаріат Японії, що найбільше потерпів від катастрофи¹⁰. Через 8 днів Президія ЦВК СРСР прийняла спеціальний декрет, асигнувавши в фонд Центральної Комісії 200 тис. крб. золотом. За декретом передбачалось виділення на пільгових умовах риболовецьких і лісових ділянок для тих, хто постраждав від землетрусу, звільнення вантажів, що йшли до Японії від таможенного мита та ряд інших заходів¹¹.

Мільйони радянських людей брали участь у цій кампанії міжнародної солідарності з японськими трудящими. Робітники і службовці нафтових промислів «Грознефть» внесли до фонду допомоги 176 546 крб. і на 350 крб. облігацій золотої позики¹², текстильники Ярославля зібрали 15 тис. крб., співробітники ЦК профспілки хіміків і службовців московського відділення Івано-Вознесенського текстильного тресту відрахували половину денного заробітку¹³. ЦК Всеросійської спілки текстильників надіслав японським ткачам телеграму з виразами співчуття, а також 2500 крб. золотом¹⁴.

Перші пожертвування (500 тис. кубофутів лісоматеріалу і понад 125 тис. крб.) Центральна комісія допомоги Японії вирішила переслати через повпредство СРСР в Токіо. Крім того, 115 тис. крб., що їх зібрали трудящі Радянської країни, було передано Міжнародній робітничій допомозі (Міжробдопу)¹⁵.

25 жовтня 1923 р. Центральна комісія виробила конкретну програму сприяння також у відновленні виробництва і 5 грудня направила її в Японію. Проте тільки 7 лютого 1924 р. надійшла відповідь, з якої стало зрозумілим, що японські власті хотіли використати щире підтримку

⁶ «Известия», 5 вересня 1923 р. Створений Дальревкомом 4 вересня комітет допомоги у телеграмі-відповіді повідомляв, що «приступив до збору пожертвувань...» («Документи внешней политики СССР, т. VI, стор. 623»).

⁷ «Известия», 9, 11 вересня 1923 р.

⁸ Документ внешней политики СССР, т. VI, стор. 451, 456—457, 466—468; 474—476; «Правда» та «Известия», 9—20 вересня 1923 р.

⁹ Документ внешней политики СССР, т. VI, стор. 624.

¹⁰ Там же, стор. 473.

¹¹ Там же, стор. 449—451.

¹² Документы пролетарской солидарности, М., 1962, стор. 32.

¹³ «Правда», 19 вересня 1923 р.

¹⁴ «Правда», 7 вересня 1923 р.

¹⁵ «Исторический архив», 1960, № 5, стор. 233; «Вопросы истории», 1966, № 7, стор. 54.

радянського народу для збагачення своїх промисловців. Уряд СРСР відхилив ці пропозиції¹⁶.

Незважаючи на злочинну протидію правлячих кіл, трудовий народ Японії високо оцінив героїчні і щиросердні зусилля радянських людей. У телеграмі XIII конгресу японської Загальної федерації праці відзначалося, що «...конгрес ЗФП висловлює вам (радянським робітникам — **Б. З.**) від імені організованих робітників Японії сердечну подяку за вашу симпатію і натхнення»¹⁷.

Кампанія солідарності з японським робітничим класом під керівництвом Комінтерну і революційних профспілок¹⁸ розгорнулася і в капіталістичних країнах. Організацію збору пожертвувань для потерпілих Комінтерн доручив Міжнародній робітничій допомозі, яка вже мала досвід проведення «російської кампанії», а також необхідний апарат. Не припиняючи заходів, пов'язаних з поданням виробничої допомоги Радянській країні, Міжробдоп повинен був розширити сферу своєї діяльності.

Для визначення конкретних шляхів, форм і методів цієї роботи наприкінці вересня 1923 р. в Москві зібралися представники Комінтерну, Профінтерну і Міжробдопу¹⁹. Детально обговоривши план здійснення «японської кампанії» вони вирішили практичне керівництво цим рухом міжнародної пролетарської солідарності залишити за Міжробдопом, який мав створити свою опорну базу на Сході (Шанхай) для налагодження зв'язку з Японією і проведення агітації серед китайських та японських робітників.

Учасники засідання домовилися довести до відома японського представництва в Берліні про накреслені заходи і запитати його, які кошти (товари) слід надіслати населенню країни у першу чергу²⁰.

Після московської наради національними організаціями і комітетами Міжробдопу, членам його ЦК були розіслані циркуляри про підготовку японської кампанії, а в пресі з'явилися повідомлення про її початок та відозва ЦК Міжробдопу «До всіх робітників, селян, трудящих всього світу», з закликом прийти на допомогу потерпілому народу Японії. Відозву підписали представники різних політичних напрямів 12 країн світу. Серед них: К. Цеткін, В. Мюнденберг, М. Бартель, Т. Лібкнехт, К. Кольві (Німеччина), А. Франс, А. Барбюс (Франція), Мартін Андерсен-Неко (Данія), А. Форель, Ф. Платтен (Швейцарія), Б. Шмераль, К. Крейбі (Чехословаччина), Ф. Мізіано, проф. Граціадей (Італія), Е. Сінклер (США), Е. Гравфурд, В. Уайтхед (Англія) та ін.²¹

З метою координації сил і засобів світового пролетаріату Виконком Міжробдопу створив комітет допомоги японським трудящим — «Japa Hilfskomitee der Internationalen Arbeiterhilfe. Його метою було показати народам всього світу, що «міжнародний пролетаріат не знає ніяких меж, ніяких расових і національних обмежень, і що робітники завжди

¹⁶ Документи внешней политики СССР, т. VI, стор. 532—534, 642; «Правда» 20 лютого 1924 р.

¹⁷ Документи внешней политики СССР, т. VI, стор. 624—625.

¹⁸ Виконавче бюро Профінтерну звернулось до «Всіх робітників, усіх трудящих усього світу» з закликом негайно організувати збір пожертвувань для японських робітників. Перший внесок Профінтерну — 15 тис. золотих крб. («Красный Интернационал профсоюзів», 1923, № 9, стор. 36).

¹⁹ В засіданні брали участь від Комінтерну — Сен Катаяма, М. Муссо, Г. Н. Воїтинський; від Профінтерну — Л. Геллер, від Міжробдопу — Мюнденберг, Ерінг, Цеткін (син Кларі Цеткін), Юссуф, Амтер та інші (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 53). Протокол засідання представників Міжнародної робітничої допомоги й Східного бюро Комінтерну від 28 вересня 1923 р.).

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538.

²¹ „Bulletin der Japanhilfe-Komitees der Internationalen Arbeiterhilfe“ (Berlin 20 жовтня 1923 р., № 1, стор. 1).

готові активно втручатися там, де їх товариші по класу в скрутному становищі»²².

ЦК Міжробдопу звернувся до Амстердамського Інтернаціоналу з пропозицією про спільні дії, розраховуючи на його співробітництво в поданні підтримки японському пролетаріату. Це було тим більше необхідно, що на неодноразові звернення японських профспілок, де йшлося про допомогу, Амстердамський Інтернаціонал не реагував. Проте реформістські профспілки перешкоджали налагодженню спільних дій.

Заклики ЦК та його національних комітетів знайшли широкий відгук у багатьох країнах світу. Кампанія солідарності з робітничим класом і всіма трудящими Японії розгорнулася в США і Англії, Аргентині й Німеччині, Чехословаччині та Югославії і в багатьох інших країнах. Незважаючи на тяжкі матеріальні умови, німецькі робітники пожертвували для потерпілих братів понад 15 тис. доларів²³. Всього Міжробдоп та його секції за короткий відрізок часу надіслали для японських робітників і селян 50 тис. доларів²⁴.

Щоб перешкодити зміцненню інтернаціональних зв'язків пролетаріату, японський уряд заборонив в'їзд делегацій Міжнародної робітничої допомоги в Японію для передачі грошей і продовольства потерпілому населенню²⁵. Проте всупереч цій забороні делегація Міжробдопу передала дар міжнародного пролетаріату представникам створеного японськими трудящими Загального комітету допомоги*.

Завдяки підтримці народів світу і передусім радянських людей японський робітничий клас мав змогу переконатися в силі пролетарської солідарності, яка виявилась міцнішою за поліцейські кордони й урядові заборони. Японські трудящі відчували, що вони не самотні в ліквідації наслідків катастрофи і в боротьбі проти реакційної влади, що на їх боці — народ Країни Рад, який скинув соціальний гніт, на їх боці — пролетарі капіталістичних країн Заходу, всі борці проти імперіалізму. Це також сприяло революціонізації японського робітничого класу, розширенню і зміцненню його зв'язків з іншими загонами світового пролетаріату.

Трудящі Японії високо оцінили подану їм братерську допомогу. XIII конгрес японської Загальної федерації праці (лютий 1924 р.) в окремій резолюції висловив Міжробдопу глибоку подяку і відзначив, що «ця допомога породила в наших рядах почуття справжньої солідарності й показала нам, що ми, незважаючи на всілякі кордони, все ж є членами єдиної пролетарської робітничої родини. Ми впевнені в тому, що визволення пролетаріату може бути здійснене тільки згуртуванням робітників усіх країн, і тому вітаємо вашу справу, яка дуже сприяла інтернаціоналізації робітничого руху в нашій країні»²⁶.

²² „Bulletin der Japanhilfe — Komitees der Internationalen Arbeiterhilfe“ (Berlin), 20 жовтня 1923 р., № 1, стор. 2.

²³ G. D ü n n i n g h a u s. 10 Jahre Internationale Arbeiterhilfe. Deutschland, Berlin, 1931, стор. 9.

²⁴ W. M ü n z e n b e r g. Fünf Jahre IAH. Berlin, 1926, стор. 68; його ж. Solidarität, 10 Jahre IAH. 1921-1931, Berlin, 1931, стор. 238.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538 («Еженедельный доклад Межрабпона» (не раніше 26 лютого 1924 р.).

* Керівником делегації, яка передала гроші японському робітничому класу, був представник ЦК Міжробдопу в Шанхаї, колишній голова Відділення цієї організації в Петрограді тов. Роткегель.

²⁶ Бюллетень Международной рабочей помощи и Лиги помощи германским рабочим и их семьям. — «Голод в Германии», 1 травня 1924 р., № 7, стор. 2.

О. О. ШЕВЧЕНКО
АНТИКОМУНІЗМ
У ЗОВНІШНІЙ
ПОЛІТИЦІ США
НА АРАБЬСЬКОМУ СХОДІ
(1961—1968 рр.)

Національно-визвольний рух на
часному етапі є однією з голов-
них ланок антиімперіалістичної боре-
би, невід'ємною частиною світо-
го революційного процесу. Вели-
кий вклад у його розвиток вносять,
зокрема, країни Арабського Сходу
«Видатну роль у боротьбі про-

світового імперіалізму, — зазначається в Основному документі, при-
нятому міжнародною Народною комуністичних і робітничих партій у Мос-
кві 17 червня 1969 р., — відіграє арабський визвольний рух. Він справив
позитивний вплив на весь рух проти імперіалізму і неоколоніалізму
Середньому Сході та в Африці»¹.

Народи країн, що визволилися від колоніального гніту, прагнуть
самі вирішити свою долю. Вони переконуються в тому, що капіталісти-
чний спосіб виробництва не може ліквідувати вікову відсталість. І тільки
соціалізм, як свідчить історія, забезпечує швидке економічне й культур-
не піднесення. Наявність світової соціалістичної системи, зміна співвідно-
шення сил на міжнародній арені, розвиток робітничого революційного
руху, боротьба населення країн, що розвиваються, за соціальний і еко-
номічний прогрес — все це дає можливість деяким з них стати на некапі-
талістичний шлях розвитку. Таким чином, виникає загроза для самог-
о існування світової системи капіталізму.

Імперіалізм всіляко намагається зберегти свої позиції, відбити на-
ступ революційних сил сучасної епохи. «Політика імперіалізму, — зазна-
чає Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, — дедалі більшою мі-
рою визначається класовими цілями загальної боротьби проти світового
соціалізму, національно-визвольних революцій і робітничого руху»².

Головною ідеологічною і політичною зброєю міжнародної реакції і
антикомунізм, в основу якого покладено не національні, а інтернаціо-
нальні інтереси імперіалізму, спрямовані на підірив світового револю-
ційного процесу. Керівники та ідеологи буржуазії США піднесли цю
доктрину в ранг провідних у своїй зовнішній політиці взагалі і щодо
арабських країн зокрема. Розуміючи значення подій у цьому районі для
перспектив змагання двох соціальних систем, імперіалісти США став-
лять своєю метою зберегти Арабський Схід в орбіті світового капіта-
лізму і, отже, перешкодити його розвитку по соціалістичному шляху.

В країнах Арабського Сходу протягом останнього десятиріччя ви-
разно визначились дві тенденції у дальших соціальних перетвореннях.
Нове життя народжувалось тут, як зазначається у матеріалах XXIII з'їзду
КПРС, «в жорстоких сутичках з імперіалізмом, в гострій боротьбі між
силами прогресу і силами реакції всередині цих країн»³.

В ОАР, Сирії, Судані, Іраку, ЙАР спостерігається прагнення поглиби-
ти, завершити антифеодальну, антиімперіалістичну революцію, порвати
з капіталізмом і здійснити основні завдання економічного й соціального
відродження в інтересах народних мас. В інших державах — Саудівській
Аравії, Йорданії, Кувейті, Лівані, шейхствах Аравійського півострова пе-
реважає тенденція до розв'язання цих завдань на основі ствердження
і зміцнення капіталістичного ладу.

Імперіалісти США, сподіваючись використати в своїх цілях процес
соціального розмежування, насамперед виходять з того, що загострен-

¹ Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій. Москва,
5—17 червня 1969 р., К., 1969, стор. 27.

² Л. І. Брежнєв. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення
антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 6.

³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 33.

ня антагонізмів у суспільстві, зростаюче незадоволення народних мас і активізація прогресивних сил викликають у частини національної буржуазії реакційні настрої. В цих умовах ідейно-політичною базою її змови з імперіалістами в боротьбі проти народу і стає антикомунізм — нова стратегія ворогів демократії і прогресу. Політиці придушення національно-визвольних революцій збройною силою було завдано смертельних ударів ще під час суецької кризи 1956 р., повстання в Лівані (травень 1958 р.) і революції в Іраку (липень того ж року). Ці події, а також ліквідація Багдадського пакту і провал «доктрини Ейзенхауера» примусили США переглянути свою тактику на Арабському Сході. Так, Г. Кіссінджер, теперішній радник президента Р. Ніксона з питань зовнішньої політики, вказував, що «однією тільки силою сучасну революцію не подолати», і закликав до застосування «ініціативної дипломатії»⁴.

Ідеологи американської буржуазії пропонують «сміливі програми» з метою зберегти і зміцнити позиції США в країнах Арабського Сходу. Наприклад, у праці Ч. Кремінза «Араби і світ» міститься порада «створювати уявлення про США як про країну з триваючим революційним процесом, яка з розумінням ставиться до проблем і потреб країн, що розвиваються»⁵.

Правлячі кола США розраховували на те, що арабський націоналізм становитиме бар'єр поширенню комуністичних ідей у «третьому світі»⁶. Політична мета їх полягала у використанні свого впливу на Сході для підтримки таких економічних реформ і соціальних перетворень, які б стимулювали розвиток капіталізму і нейтралізували дію революційних сил. Недарма американський конгресмен Г. Вільсон підкреслював, що «потрібно не боротись проти революцій, а взяти їх під свій контроль»⁷.

Політика антикомунізму США на Арабському Сході виступає в різноманітних формах. В її арсенал входить економічна «допомога», підтримка діяльності, блокування з місцевою реакцією, дипломатичний тиск і нарешті ставка на військову силу. Важливого значення в цьому комплексі заходів надається спробам перешкодити в розширенні зв'язків арабських країн з соціалістичними державами. На думку американських керівників, з ліквідацією колоніальної системи зникла спільність інтересів між «національно-визвольним і комуністичним рухом». «Хоч президент Насер добивається того, щоб європейці пішли з Африки,— писала газета «Таймс»,— він не прагне, щоб там опинились комуністи. Правильно зрозуміти події в Африці неможливо, якщо не зрозуміти корінних відмінностей між націоналізмом і комунізмом»⁸.

Визнаним лідером арабського національно-визвольного руху в кінці 50-х — на початку 60-х рр. була Об'єднана Арабська Республіка. Це зумовлено перемогою єгипетського народу над англо-франко-ізраїльською агресією в 1956 р., утворенням ОАР у 1958 р. та проведенням земельної реформи і націоналізації іноземних підприємств. В цей час вирішувалось питання про дальший розвиток революції в арабських країнах. Єгипетська буржуазія боялась її наслідків і всіма засобами розпалювала антикомунізм. Вона прагнула до зміцнення зв'язків з міжнародним фінансовим капіталом. Тому в своїй політиці в цьому районі світу США розраховували спиратися саме на Об'єднану Арабську Республіку, беручи до уваги те, що, по-перше, керівники ОАР, в основній масі вихідці з дрібнобуржуазного середовища, не всі виступали послідовниками

⁴ Г. Кіссінджер. Ядерное оружие и внешняя политика, М., 1959, стр. 493.

⁵ Ch. Cremins. The Arabs and the World, New York, 1963, стр. 319.

⁶ United States Policy Toward Asia. Hearings before the Subcommittee of the far East and the Pacific 89-th Congress, Second session, стр. XVI.

⁷ Congressional Record, vol. 113, № 179, 1967, стр. A5427.

⁸ "The Times", 11 березня 1961 р.

переходу країни на некапіталістичний шлях розвитку. Деякі з них не бажали йти далі ліквідації засилля іноземного капіталу. По-друге, в республіці зберігалось політичне і економічне панування буржуазних елементів. По-третє, поряд з прогресивними заходами уряд Єгипту проводив політику переслідування комуністів. Зразу ж після створення Об'єднаної Арабської Республіки у лютому 1958 р. було заборонено і Комуністичну партію Сирії. Ще тоді, підкреслює американський історик Карл Лейден, правлячі кола Сполучених Штатів «...висловили задоволення цим новим проявом відповідальної стабільності в арабському світі»⁹. Отже, імперіалізм США робив ставку на відсутність єдиної лінії у визначенні перспектив дальшого розвитку ОАР, на схильність її керівників до націоналізму і навіть антикомунізму. «Природно,— зазначає радник уряду США з питань політики на Близькому Сході Ч. Кремінз,— державний департамент схилився до підтримки і співробітництва з іноземними керівниками, які... бажать прийняти основи американської зовнішньої політики і співробітничати в досягненні її цілей»¹⁰.

Головною зброєю антикомуністичної діяльності США на Арабському Сході на початку 60-х років стала економічна «допомога». В липні 1961 р.— червні 1962 р. вона розподілялась таким чином: ОАР одержала 143,8 млн. доларів, Ізраїль — 84,2, Йорданія — 68,3, Йемен — 5,7, Ліван — 3,6, Саудівська Аравія — 3,6, Ірак — 1,7 млн. доларів¹¹.

Як видно з цих даних, найбільші асигнування надавались ОАР. Така політика проводилась Сполученими Штатами з більшою чи меншою інтенсивністю до 1965 р. В цей час американські фірми уклали з відповідними арабськими країнами ряд угод про ліцензії на виробництво іригаційного устаткування, деталей холодильників, а також про доставку медикаментів. У 1963 р. уряд ОАР погодився гарантувати недоторканність американських інвестицій в економіці країни.

Фірми США, Англії, ФРН, Італії спромоглися одержати від ОАР замовлення на проектування і будівництво промислових підприємств, шахт, мостів і т. п. Своїми діями головні імперіалістичні держави на чолі з США намагались перешкодити розвитку економічних відносин ОАР з соціалістичними країнами, зокрема співробітництву з Радянським Союзом у спорудженні першої черги Асуанської греблі. Орієнтуючи економіку країни на зв'язки з капіталістичною системою господарства, вони сподівались, зазначає американський історик В. Лакеур, що через кілька років з'явиться сильна буржуазна арабська держава, ворожа комунізмові¹². Їх зусилля дали певні наслідки. Протягом року, з липня 1961 р. по липень 1962 р., збільшився на 16,1% обсяг торгівлі ОАР з капіталістичними країнами (54,3% всього торгового обороту країни), тоді як у господарських зв'язках з соціалістичними державами він зменшився з 37,7% до 27,2%¹³.

Такого результату Сполучені Штати досягли за рахунок некомерційних поставок ОАР сільськогосподарської продукції, якої з 1959 по 1964 р. було продано на суму 750 млн. доларів¹⁴. Це мало допомогти місцевій сільській буржуазії гальмувати процес перетворень на селі і виграти час для поступової перебудови на капіталістичних основах свого землеволодіння, а також сприяло тому, що велика торгово-банківська буржуазія могла збагачуватись шляхом спекулятивних операцій з

⁹ "Middle Eastern Affairs", грудень 1962 р., стор. 290.

¹⁰ Ch. Cremeans. Назв. праця, стор. 19.

¹¹ "Middle East Economic Digest", 8 червня 1962 р., стор. 255.

¹² W. Z. Laqueur. The Soviet Union and the Middle East, New York, 1959, стор. 321.

¹³ "Middle Eastern Affairs", квітень 1963 р., стор. 104.

¹⁴ "Foreign Affairs", квітень 1966 р., стор. 75.

національними продовольчими ресурсами. Таким чином, США йшли на економічний «програв» — деяке зниження своїх прибутків від некомерційних поставок, розраховуючи на політичний ефект, тобто зміцнення класових сил, заінтересованих в утвердженні капіталістичного способу виробництва. Президент ОАР Г. А. Насер, виступаючи з нагоди тринадцятої річниці єгипетської революції, вказував, що США, подаючи «допомогу», намагались також нав'язати ОАР свої умови, втручались у внутрішнє життя країни¹⁵.

Місце ОАР в світовому господарстві, вплив на неї соціалістичних країн, особливий характер виробництва і соціально-політичних умов створювали також ґрунт для діяльності прогресивних сил. Уже на початку 1960 р. націоналізація найбільшого в ОАР банку «Міср» знаменувала наступ на великий капітал. До літа 1961 р. було націоналізовано всі банки і страхові товариства, а також ряд промислових та інших компаній. Велика буржуазія, частково позбавлена політичних прав, втрачала панівне становище. Землеволодіння обмежувалось до 100 феданів, селяни звільнялись від сплати половини своєї заборгованості.

Проведені заходи деформували процес розвитку капіталізму в країні. Але Сполучені Штати не відмовлялись від своїх планів утримати ОАР в сфері капіталістичної системи. Цьому могли сприяти такі фактори, як непослідовність керівництва у здійсненні соціальних завдань і демократичних перетворень, половинчата аграрна реформа, існування залишків феодальних і напівфеодальних інститутів. На думку імперіалістів, потреби в іноземній валюті, викликані розвитком промисловості ОАР, стимулюватимуть залучення приватного капіталу в економіку країни, що приведе до зміцнення буржуазних елементів.

Незадоволена реформами 1961 р. місцева буржуазія, особливо сірійська, стала виступати проти них. До того ж, ще більше загострились економічні суперечності між єгипетськими і сірійськими капіталістами. Останні почали закликати до захисту «національних інтересів». Народні маси Сирії також вимагали незалежності, але з інших позицій: вони боролись за демократизацію країни і розвиток революції. У вересні 1961 р. в Сирійському районі ОАР було здійснено переворот. Новий уряд на чолі з Кузбарі провів денационалізацію промислових підприємств та інші заходи в інтересах приватного капіталу, але був неспроможний ліквідувати соціально-економічні досягнення, здобуті у союзі з Єгиптом.

Переворот у Сирії стався за участю імперіалістичних кіл США. Проте в своїй зовнішньополітичній стратегії вони головну роль відводили Єгипетському району ОАР. Тому «державний департамент, боячись образити Насера,— підкреслював журнал ділових кіл США «Мегезін оф Уолл Стріт»,— відклав визнання нового сірійського уряду до того часу, доки такий крок не зробить Росія»¹⁶. Але першими виявили ініціативу члени СЕНТО — Туреччина та Іран, а також Гватемала та Йорданія, які йшли в фарватері політики США.

Події у Сирії не могли зупинити процесу демократичних перетворень в арабських країнах. Про це свідчила революція в Йємені (вересень 1962 р.), яка поставила на чергу дня і питання про монархічні режими в Саудівській Аравії, Йорданії та шейхствах Аравійського півострова. В Саудівську Аравію спішно прибув спеціальний представник президента Дж. Кеннеді Елсворт Банкер, щоб запевнити короля Сауда в повній підтримці з боку США. Сили реакції виступили на допомогу

¹⁵ Arab Political Documents, Beirut, 1965, стор. 276.

¹⁶ "The Magazine of Wall Street", 21 жовтня 1961 р., стор. 113.

йеменським роялістам. Сполучені Штати почали постачати їм зброю. Англія взяла участь у бомбардуваннях.

Проте під впливом йеменської революції монархічні держави змушені були піти на реорганізацію в своєму керівництві. «Створення республіканського революційного режиму в Йемені,— писав англійський щотижневик «Економіст»,— призвело до створення нового саудівського уряду на чолі з принцем Фейсалом»¹⁷. Зміни сталися і в імперіалістичній політиці США на Арабському Сході, дедалі більше виявлявся її неокolonіалістський характер. Державний департамент мусив кінцем визнати нову владу в Йемені. «США керувались тим принципом,— стверджував американський журнал «Ю. С. Ньюс енд Уорлд Ріпорт»,— що старий режим імама Йемена повністю дискредитував себе і не міг чинити опору «вітрові змін» в арабському світі»¹⁸.

Визнання Сполученими Штатами йеменського уряду викликало деяке занепокоєння монархічних режимів, але незабаром вони могли переконатися, що США не відмовились від підтримки роялістських сил і фактично збільшили постачання їм зброї. Про намір американських правлячих кіл і надалі співробітничати з королівськими урядами свідчив опублікований пресою лист Дж. Кеннеді прем'єр-міністру Фейсалу «Сполучені Штати,— підкреслювалось в ньому,— глибоко заінтересовані в стабільності і прогресі Саудівської Аравії»¹⁹.

Вашінгтон пообіцяв також прислати в Джідду ескадрений міноносець і провести спільні маневри по висадці повітряних десантів. Уряд Саудівської Аравії спішно почав готуватись до боротьби як з народними виступами всередині країни, так і до воєнних дій проти йеменських республіканців.

Результат війни в Йемені мав визначити дальший хід подій на всьому Арабському Сході. Тому США докладали зусиль, щоб забезпечити перемогу роялістів. Але республіканському режиму подавали як моральну, так і матеріальну підтримку всі прогресивні сили арабських країн, в першу чергу ОАР.

Соціально-економічні перетворення в ОАР після виходу Сирії з її складу не припинились. В країні проводилась націоналізація промислових підприємств: було розроблено проект конституції, яка гарантувала робітникам і селянам половину місць в органах управління; накладався секвестр на майно тих, хто вороже ставився до революційних перетворень. Реалізація цих заходів позбавила старий клас тієї сили, яку він міг використати в своїй боротьбі з прогресивним режимом. Оцінюючи нову ситуацію, сенатор США Ернест Грюнінг після своєї подорожі по країнах Близького Сходу заявив у конгресі, що ОАР стає «соціалістичною державою», а її допомога Йемену впливає на події в Саудівській Аравії й Йорданії. З метою домогтись змін у внутрішній і зовнішній політиці ОАР Грюнінг запропонував припинити постачання американської зброї, щоб США змогли «...реально вплинути на Насера через нашу (американську.— О. Ш.) допомогу»²⁰. Але такий акт міг похитнути позиції Сполучених Штатів в ОАР і на всьому Арабському Сході. Тому листопаді 1963 р. конгрес проголосував лише за скорочення поставок ОАР, але передбачив повне припинення їх в разі підготовки тієї чи іншої країни до «агресивних дій» проти США або держави, яка одержує аме-

¹⁷ "The Economist", 17 листопада 1962 р., стор. 670.

¹⁸ "U. S. News World Report", 15 липня 1963 р., стор. 63.

¹⁹ Exchange of Letters between President John F. Kennedy and Amir Faisal, Premier and Foreign Minister of Saudi Arabia, January 7, 1963.— "Middle Eastern Affairs" лютий 1963 р., стор. 47.

²⁰ Congressional Record, vol. 109, № 188, 1963, стор. 21406.

²¹ Там же, vol. 110, № 36, 1964, стор. 3809.

риканську допомогу²¹. Державний департамент сподівався, що уряд ОАР «...все ще може служити ефективним інструментом проти комуністичного проникнення»²². Але ці розрахунки провалилися.

Демократизація життя в країні тривала. Весною 1964 р. було звільнено з в'язниць комуністів і дозволено їм влаштовуватись на роботу в різні державні установи. В інтересах зміцнення економічної незалежності уряд ОАР обмежив укладення різних контрактів з американськими компаніями. Зокрема, він вирішив надати нові концесії на розробку нафти в районі Суецького каналу національній державній компанії, а в червні 1964 р. націоналізував англійську «Шелл ойл компані», яка була тісно зв'язана з американськими нафтовими монополіями. Все це стурбувало правлячі кола США, і в грудні 1964 р. вони прийняли рішення не постачати пшеницю ОАР, а також відмовилися виконати підписану ще в 1962 р. угоду про позику їй на суму в 34 млн. доларів. Західні експерти вважали, що стан економіки ОАР, який значною мірою залежав від поставок промислового обладнання з капіталістичних країн Заходу, різко погіршає, коли припиниться надання кредитів, а це приведе до падіння уряду на чолі з президентом Насером. Проте вони помилилися в своїх прогнозах.

Велику економічну допомогу ОАР подали Радянський Союз та інші країни соціалістичного табору. До того ж, прогресивна внутрішня та антиімперіалістична зовнішня політика керівництва ОАР знайшла широку підтримку народних мас як в самій республіці, так і в інших арабських країнах. Під впливом соціально-економічних перетворень в ОАР, у Сирії було проведено в січні 1965 р. націоналізацію кількох сотень компаній, а також прийнято ряд законів, що карали за виступи проти соціалістичного шляху розвитку країни.

В цих умовах спроба імперіалістів використати ОАР як знаряддя антикомунізму провалилась. З кінця 1964 — початку 1965 р. в зовнішньополітичній стратегії США на Арабському Сході настає нова фаза, коли головна ставка в планах повалення прогресивних режимів робиться на внутрішню контрреволюцію. Взимку 1965 р. американська розвідка силкувалася організувати переворот у Сирії, запропонувавши групі фанатиків-мусульманів мільйон доларів для повалення уряду Хафеза. Керівну роль у змові відігравав другий секретар посольства США в Дамаску Уолтер Сноуден²³.

Тоді ж у Каїрі органи безпеки ОАР заарештували журналіста Мустафу Аміна, який довгий час працював на розвідку США. Влітку 1965 р. було викрито реакційну організацію «Мусульманські брати». Терористи на чолі з Хусейном Тевфіком ставили за мету змінити політику ОАР. Єгипетська преса відзначала, що діями контрреволюціонерів керував розвідувальний відділ блоку СЕНТО.

У боротьбі з національно-визвольним рухом в країнах Арабського Сходу велику роль відіграє пропагандистська машина США, особливо радіомовлення. Для арабського населення, більшість якого неписьменна, радіо — єдине джерело інформації. Там, де воно контролюється приватними фірмами (в Лівані, Йорданії, Саудівській Аравії, Кувейті), створюються можливості для втручання американських компаній у цю справу. Так, діяльність йорданської «Хашеміт Бродкастінг Ко» фінансується Сполученими Штатами. В Саудівській Аравії американські промисловці навіть мають свої телецентри, зокрема в Дахрані й Джідді. Різними каналами в країнах Арабського Сходу посилено рекламується американський спосіб життя.

²² "Foreign Affairs", квітень 1964 р., стор. 215.

²³ "Newsweek", 8 березня 1965 р., стор. 30.

Однак правлячі кола США розуміли, що фінансовими подачками та пропагандою «благ» капіталістичного ладу вони не зможуть боротись з поширенням ідей комунізму, не зможуть зберегти реакційні монархічні режими. Нове життя неухильно прокладало собі дорогу. Протягом 1964—1966 рр. в ОАР, Сирії, Іраку здійснювались заходи, які відкривали шлях до розвитку соціалізму. На початок 1967 р. не менше як 80% економіки Сирії було націоналізовано, а внаслідок експропріації багатих землевласників розподілено серед селян 60% конфіскованої землі. Така ж політика проводилась і в Іраку. Таким чином, складались передумови для консолідації прогресивних арабських країн.

Метою американського імперіалізму було перешкодити згуртуванню арабів, їх боротьбі за демократію і прогрес. Член ради з питань планування зовнішньої політики при державному департаменті Р. Полк зазначав у своїй праці «Сполучені Штати і арабський світ», що в майбутні роки головним інструментом стратегії США в цих країнах буде «...подання економічної допомоги, з одного боку, і збереження поліцейської сили, з другого»²⁴. Уже з кінця 1965 р. американська воєнщина почала інтенсивно озброювати монархістів Саудівської Аравії та Йорданії. В грудні того ж року стало відомо, що США і Англія вирішили поставити Саудівській Аравії озброєння на суму в 300 млн., а у вересні 1966 р.— 100 млн. доларів²⁵.

Монархічні режими арабських країн виділили кошти на придбання Йорданією англійських літаків «Лайтнінг»²⁶. У квітні 1966 р. США уклали з нею угоду на продаж літаків типу «Локхід Ф-104». «Неясно,— писав журнал «Міддл Іст Ікономік Дайджест»,— яким чином Йорданія буде розплачуватись за літаки вартістю 2 млн. доларів кожний, оскільки вона залежить від економічної і військової допомоги США»²⁷.

Сполучені Штати з участю Саудівської Аравії також інспірували створення реакційного Ісламського пакту. Але тільки Йорданія позитивно реагувала на це. Уряди ОАР, Сирії, Іраку та Йємену кваліфікували дії Фейсала як проімперіалістичні, спрямовані на закабалення народів реакційними режимами, і не підтримали ідею Ісламського пакту. США вимушені були відмовитись від свого плану. Але вони не відмовились від пошуків інших шляхів боротьби проти прогресивних арабських країн.

Наступ на приватний капітал в ОАР і Сирії послаблював базу неоколоніалізму, і на цій основі йшло згуртування всіх демократичних сил, а також дедалі міцніли і розвивались відносини між арабським світом і Радянським Союзом. Все це ставило під загрозу інтереси імперіалізму. Тому правлячі кола США вирішили вдається до воєнних акцій і використали як знаряддя агресії ізраїльські війська.

Перемога Ізраїлю у війні з арабами «насправді,— як зазначала газета «Нью-Йорк таймс»,— була перемогою для США»²⁸. Але вона не дала бажаних результатів. Імперіалістам не вдалося досягти своєї головної мети — повалення прогресивних режимів. Професор Хебрувського університету (Єрусалим) Шльомо Авінер відзначав незадоволення ізраїльських кіл тим фактом, що «...незважаючи на воєнну поразку арабів, старі політичні керівники все ще користуються популярністю і загальним визнанням»²⁹.

В січні 1968 р., коли прем'єр-міністр Ізраїлю Леві Ешкол зустрівся

²⁴ W. R. Polk. The United States and the Arab world, Harvard University Press 1965, стор. 294.

²⁵ «Middle East Economic Digest», 17 грудня 1965 р., 30 вересня 1966 р.

²⁶ Там же, 7 січня 1966 р.

²⁷ Там же, 15 квітня 1966 р.

²⁸ «The New York Times», 5 січня 1968 р.

²⁹ Congressional Record, vol. 114, № 45, 1968, стор. E2047.

з президентом США Джонсоном, останній запевнив його в повній підтримці з боку США і погодився поставити Ізраїлю 50 літаків типу «Фантом» та 20 — типу «Скайхоук»³⁰. Спираючись на військову і політичну допомогу США, ізраїльські агресори саботували виконання резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 22 листопада 1967 р. про виведення військ з окупованої арабської території.

Імперіалізм США в політиці антикомунізму на Арабському Сході користується не тільки послугами Ізраїлю, але й продовжує зміцнювати контакти з монархічними режимами, що розглядаються американськими керівниками як головний бар'єр поширенню соціалістичних ідей в цьому районі. Коли в листопаді 1968 р. три монархи — Фейсал, Хусейн та шах Ірану Реза Пехлеві зустрілися в столиці Саудівської Аравії, Вашингтон приділив цій події особливу увагу.

Таким чином, боротьба з арабським національно-визвольним рухом, спроби відірвати його від міжнародного революційного руху є однією з головних ланок загальної антикомуністичної кампанії, розпалюваної імперіалістами США. Але, як свідчать реальні факти, їм не вдалося здійснити своєї програми щодо тих арабських країн, які стали на некапіталістичний шлях розвитку. Прихід до влади прогресивних сил у НРПІ, Судані й Лівії, зміцнення існуючих режимів в ОАР і Сирії показує, що політика антикомунізму на Арабському Сході зазнає краху.

³⁰ "Newsweek", 22 січня 1968 р., стор. 24.

Повертаючись до надрукованого

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕЛЕГАЛЬНУ БІЛЬШОВИЦЬКУ ПРЕСУ НА УКРАЇНІ

(липень 1914 — лютий 1917 рр.)

В історико-партійній літературі дана тема досить широко висвітлена¹. Доповнити її та узагальнити зроблено спробу в даній замітці.

У роки першої світової війни для керівництва партією і всім революційним рухом було відновлено випуск Центрального органу РСДРП — газети «Социал-демократ». Для більшовицьких організацій Росії, в тому числі і України, вона була головним джерелом партійної інформації, а також міжнародного соціалістичного руху. «Социал-демократ» відіграв велику роль у відновленні і зміцненні партійних організацій України, в згуртуванні їх навколо лєнінських теоретичних і тактичних лозунгів у питаннях війни, миру і революції. На сторінках газети було надруковано 37 лєнінських праць, 5 кореспонденцій з життя партійних організацій України. Газету читали в багатьох містах України — Харкові, Катеринославі, Києві, Луганську, Макіївці, Херсоні та ін. Окремі її номери катеринославські більшовики передавали через солдатів на фронт².

Про розповсюдження на Україні більшовицької нелегальної преси свідчить один з прикладів. 22 травня 1916 р. робітник П. М. Гудима віз до Катеринослава ського комітету політичну літературу. На посту Амур, поблизу Катеринослава, його було затримано й при обшуку вилучено: № 1 нелегальної газети Петербурзького комітету РСДРП «Пролетарский голос» за лютий 1915 р. та «Социал-демократ»: № 33—13 примірників, 34—8, 35—8, 36—2, 37—3, 40—6, 41—24, 44—4, 45 і 46—5, 47—26, 48—18, а також «Коммунист» № 1—2 за 1915 р.³.

У серпні 1915 р. вийшов більшовицький журнал «Коммунист» (№ 1—2); у жовтні та грудні 1916 р. — «Сборники «Социал-демократа», на сторінках яких основне місце займали лєнінські статті з національного питання: «Соціалістична революція і право націй на самовизначення», «Про брошуру Юніуса», «Підсумки дискусії про самовизначення».

Партія використовувала і легальну пресу, зокрема більшовицький журнал «Вопросы страхования», що видавався робітничою групою страхової ради правдистів. На його сторінках часто друкувалися статті про життя катеринославських робітників та шахтарів Донбасу. Особливо велике пропагандистське значення мали звіти больничних кас, що відбивали тяжкі умови життя робітників. На Донбасі, в Катеринославі читали журнали «Вопросы страхования», «Прикубанские степи»⁴. Останній лише на

¹ Большевицкая печать в дооктябрьский период. Сборник статей, М., 1959; Большевицкая печать. Краткий очерк истории 1894—1917 гг., М., 1962; И. Бас. Большевицкая печать в годы империалистической войны, М., 1939; И. М. Дажи-на. О нелегальной большевицкой печати в годы первой мировой войны — «Вопросы истории КПСС», 1961, № 2; О. К. Кошик. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции, К., 1965; М. Т. Сидорчук. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914—лютий 1917), Львів, 1966; Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках, К., 1963; В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 року на Україні, Харків, 1966; П. М. Шморгун. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., 1960; В. І. Головченко. Більшовицька преса в боротьбі за здійснення лєнінської тактики в роки першої світової війни (1914—березень 1917 рр.), УІЖ, 1970, № 6.

² С. Гопнер. 1916 год в Екатеринославе. — «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 42.

³ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, июль 1914 г.—февраль 1917 г. Сборник документов и материалов, К., 1966, стор. 237.

⁴ «Летопись революции», 1929, № 4, стор. 111.

шахтах № 5 і № 8 Горлівсько-Щербинівського району передплачувало 7 чол.⁵ Заступник начальника Катеринославського губерньського жандармського управління 17 вересня 1916 р. писав: «У сучасний момент серед робітників Горлівського району відмічається посилене розповсюдження робітничого журналу «Прикубанские степи». Тенденційний зміст його негативно відбивається на настрої робітничих мас»⁶.

Більшовики України мали нелегальні політичні бібліотеки, в яких, крім марксистських книг і брошур були примірники періодичної партійної преси. Так, на квартирі члена РСДРП В. Ключка в Катеринославі робітники читали підшивку газети «Социал-демократ»⁷.

Отже, в роки війни на Україні більшовики одержували й розповсюджували нелегальні партійні видання, а окремі з них передруковували в своїх підпільних друкарнях. Оскільки попит на політичну літературу був значний, більшовики України випускали свої нелегальні газети. Так, 18 вересня 1915 р. вийшов № 1 «Южной правды» — органу Катеринославського комітету РСДРП, яка «ходила по руках робітників місцевих заводів»⁸.

Більшовики Донбасу в липні 1916 р. видали і розповсюдили два номери газети «Правда труда»⁹. В передовій статті № 1 «Правда труда» надрукувала працю В. І. Леніна «Кілька тез»¹⁰. Передова стаття № 2 «Наші сили та їх організація» пропонувала негайно приступити до створення революційних осередків на окремих рудниках і шахтах, а також до здійснення «найближчих завдань — скликання районної конференції уже існуючих донецьких організацій». В цьому ж номері надруковано повідомлення про Ціммервальдську й Кінтальську конференції¹¹. Газета користувалась великим авторитетом на шахтах і рудниках Донбасу.

Харківські більшовики випустили 12 листопада 1916 р. газету «Голос социал-демократа», що відкривалася пролетарським гімном «Інтернаціонал». В ній було надруковано резолюції Бернської конференції «Про характер війни», «Про лозунг захисту вітчизни» і «Лозунги революційної соціал-демократії», звіт Харківської організації РСДРП за період з 1 червня по 1 листопада¹².

Деякі історики стверджують, що більшовики Катеринослава на початку війни, восени 1914 р., надрукували один номер газети «Звезда». Першим цю думку висловив Д. З. Лебедь у своїх спогадах на сторінках журналу «Летопись революции». Він писав: «Задніпровський район вирішив випускати газету; власними зусиллями в майстернях був виготовлений верстат, з залізничної друкарні одержано валок і шрифт. Приступили до видання. Перший номер «Звезды», що вийшов в обмеженій кількості, був присвячений війні»¹³. 1939 р. І. Бас на підставі спогадів Д. З. Лебеда у своїй праці «Большевистская печать в годы войны» писав те ж саме¹⁴.

Цю ж точку зору підтримує і І. М. Дажина, яка в статті «О нелегальной большевистской печати в годы первой мировой войны»¹⁵ зазначає, що газета «Звезда» вийшла у серпні 1914 р., посиляючись при цьому на спогади Д. З. Лебеда і Е. І. Квірінга, надруковані у № 2 журналу «Летопись революции» за 1923 р., хоча відомо, що Е. І. Квірінг прибув до Катеринославу лише у листопаді 1914 р.¹⁶ і до того ж не підтверджував випуск газети «Звезда». У своїх спогадах він пише: «Шрифт Воронцов достав, здається, в залізничній друкарні, фарбу і валок достав я через друкарню. Друкарню вирішили встановити в с. Каменському при Дніпропетровському заводі. Мені та іншим товаришам не довелося дочекатись виходу нашої «Южной правды», як ми її, здається, назвали. Я, Аверін, Камінський і 7 інших товаришів були заарештовані на початку липня»¹⁷. Цієї точки зору дотримується і К. Є. Лаврушин¹⁸.

Таким чином, із спогадів учасників більшовицького підпілля в Катеринославі видно, що підготовка і друкування газети припадають на середину 1915 р., а не

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3310, арк. 282.

⁶ Там же, спр. 3311, арк. 284.

⁷ Партия большевиков в годы первой мировой войны. Свержение монархии в России, М., 1963, стор. 149.

⁸ Рабочее движение на Украине..., стор. 113, 136.

⁹ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 620.

¹⁰ П. М. Шморгул. Назв. праця, стор. 78.

¹¹ И. Бас. Назв. праця, стор. 208.

¹² Там же, стор. 202.

¹³ Д. З. Лебедь. Революционная работа на Екатеринославщине до 1917 года. — «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 119.

¹⁴ И. Бас. Назв. праця, стор. 204.

¹⁵ И. Дажина. Назв. праця, стор. 115.

¹⁶ П. Бачинський, В. Квірінг. Емануїл Іонович Квірінг, К., 1964, стор. 16.

¹⁷ Э. Квиринг. Екатеринослав. Декабрь 1914 — июнь 1915 г. — «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 132.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, од. зб. 57, арк. 15.

на кінець 1914 р. Що ж до випуску «Звезды» у 1914 р., то таких відомостей немає. Сам Д. З. Лебедь, на якого в основному посилаються історики, зазначає, що «карикатурні ілюстрації більшовиків проходили у той час, коли ми були зайняті налагодженням верстатів і підготовкою його до друкування»¹⁹. Автор мав на увазі літ арешти (1915 р.). До того ж і зміст газети «Южная правда» тотожний з тим, який нібито був вміщений на шпальтах «Звезды».

Можна погодитися з висновком П. М. Шморгуна, що Д. З. Лебедь помилився назвавши ім'ям популярної газети 1917 р. «Звезда» «Южную правду»²⁰.

Більшовики України з початку війни розгорнули велику роботу по випуску листівок, спрямованих проти царизму та імперіалістичної війни, присвячених найважливішим революційним подіям: річниці розстрілу петербурзьких робітників 9 січня 1905 р., Міжнародному жіночому дню, розстрілу робітників на Ленських присадибках Першого травня, арешту та суду над більшовицькими депутатами IV Державної думи. В листівках більшовики пропагували важливі ленінські лозунги з питань війни, миру і революції, закликали робітників, селян і солдатів на боротьбу проти самодержавства, проти імперіалістичної війни. Бойові більшовицькі лозунги: «Геть війну!» «Геть самодержавство!», «Хай живе революція!», «Хай живе III Інтернаціонал», «Хай живе соціалізм!» знаходили відгук серед широких народних мас.

Існують різні думки щодо кількості листівок у досліджуваній період. Так, І. М. Дажина вважає — 80, М. Т. Сидорчук — 107, В. Л. Харитонов — 44 листівки газети, а в «Нарисах історії Комуністичної партії України» — понад 50, тиражем близько 100 тис. примірників²¹.

Як відомо, листівки дуже часто випускались більшовиками разом з іншими партіями (меншовіками, есерами). Більшість таких документів не виявлено і про них є лише згадки старих більшовиків. В літературі також дуже мало є даних про розповсюдження листівок та їх вплив на маси. Між тим відомо, яку велику увагу приділяли більшовики цим питанням, доручаючи їх виконання здебільшого керівним діячам. Так, у Харкові розповсюдженням листівок займалися члени комітету РСДРП А. В. Волков і М. С. Данилевський, у Київській організації — С. В. Косіор, П. М. Десяренко²², в Чернігівській — В. М. Примаков, Ю. М. Коцюбинський, А. І. Стецький²³.

Листівки антивоєнного змісту читали жителі Нижньодніпровська, Катеринослава, Вінниці, Донбасу, Чернігова.

У ряді міст більшовики створили нелегальні друкарні, а також обладнали гектографи, мімеографи та інші засоби друку. У Харкові у роки війни існувало три друкарні, одну з них під час арештів 19 березня 1915 р. закрили^{24–26}, друга проіснувала до 7 вересня 1916 р. (За даними жандармського управління вона випустила 6 листівок.)²⁷. Третя друкарня — на заводі БЕК проіснувала до Лютневої революції²⁸. Київські більшовики в роки війни мали дві друкарні і два гектографи²⁹. Підпільні друкарні та гектографи існували також у Катеринославі, Миколаєві, Чернігові, на Вознесенському руднику в Донбасі, в Луганську, Одесі та в інших містах³⁰. Більшовики Харкова одну листівку видали в друкарні буржуазного органу «Утро», іншу через Б. В. Ємельянова в друкарні московського Комітету РСДРП³¹. Деякі листівки друкувались на друкарських машинках.

Нелегальна більшовицька преса виховувала трудящі маси в революційному дусі, згуртовувала навколо більшовицьких лозунгів, іотувала їх до демократичної і соціалістичної революції.

М. Д. ЮСУХНО

¹⁹ Д. З. Лебедь. Назв. праця, стор. 119.

²⁰ П. М. Шморгун. Историография большевистских организаций Украины периода первой мировой войны (1914—1917 гг.). Первая мировая война, М., 1968, стор. 305.

²¹ І. М. Дажина. Назв. праця, стор. 12; М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 113; В. Л. Харитонов. Назв. праця, стор. 46; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 141.

²² Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 34—35; 42, 43, 423.

²³ Ю. Коцюбинский. Черниговская организация большевиков во время войны. — «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 181—182.

^{24–26} Рабочее движение на Украине в годы первой мировой империалистической войны, стор. 47.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, од. зб. 62, арк. 28.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4500, арк. 3.

²⁹ Там же, ф. 317, оп. 1, спр. 5771, арк. 1; ф. 274, оп. 1, спр. 3695, арк. 2677.

³⁰ Э. Квириг. Назв. праця, стор. 132; Ю. Коцюбинский. Назв. праця, стор. 184; Т. Харченко. Накануне Февральской революции в Донбассе. — «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 178; И. И. Николаенко. Революционное движение в Луганске, Харьков, 1926, стор. 17.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 124, арк. 34, 35, 35-б.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

І. С. ПАВЛИК

Розвиток міста Горлівки в 1951—1968 рр.

Знання історії рідного краю, міста, заводу, шахти, фабрики, села або колгоспу допомагає глибше зрозуміти та оцінити велич нашої епохи, має важливе значення для патріотичного виховання молоді.

Для висвітлення розвитку промисловості, комунального господарства, культури та суспільного життя одного з найстаріших міст Донбасу — Горлівки в 50—60-х роках автор використав матеріали з'їздів і пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України, матеріали партархіву Донецького обкому КП України (ф. 232, оп. 11, од. зб. 1; оп. 15, од. зб. 1; сп. 19, од. зб. 1; оп. 22, од. зб. 1), Донецького обласного державного архіву (ф. Р-4649, оп. 1, спр. 87, 93, 108, 130, 181), поточних архівів міськкому КП України, міськвиконкому, промислових підприємств, а також повідомлення періодичної преси. У 1950 р.—останньому році четвертої п'ятирічки рівень виробництва промислової продукції міста перевершив довоєнний на 34%. Шахтарі дали Батьківщині 265 понадплачових ешелонів палива. Відбудували заводи хіміки, доломітики та добувачі ртуті. Машинобудівний завод ім. Кірова, шахта «Кочегарка» та ряд інших підприємств виконали п'ятирічний план достроково.

Великих успіхів досягли будівельники. За роки першої післявоєнної п'ятирічки вони здали в експлуатацію 347 тис. м² та відремонтували 125 тис. м² житлової площі, відбудували водопровідну, електричну та каналізаційну мережі, торговельні заклади, школи, дошкільні та культурно-освітні установи.

Це було основою виробничих досягнень трудящих міста в 50-х роках, коли до лав діючих підприємств стали авторемонтний і два ремонтно-механічних заводи, шахта «Кондратівка-Західна», молокозавод, пивзавод, винзавод, завод по переробці овочів, два хлібзаводи, фабрика баянів, шиноремонтний завод, мебльова фабрика. Кілька шахт було реконструйовано. Горлівчани виступили ініціаторами дострокового завершення плану ювілейного 1957 р. За самовіддану працю забійники Я. А. Трисичев, Ф. П. Голуб'ятников, М. Ф. Черепов, А. І. Скрильник, бригадир штукатурів К. М. Сипитий та муляр Т. І. Клочков були удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, а 90 шахтарів, машинобудівників та робітників інших спеціальностей нагороджено орденами Радянського Союзу.

Важливим кроком на шляху до побудови комуністичного суспільства стало виконання семирічного та завдань п'ятирічного плану на 1966—1970 рр. Вагомий вклад зробили трудівники Горлівки в розвиток промисловості країни. За семирічку підприємства міста виробили різної продукції на 2,4 млрд. крб., а за 1968 р. реалізували товарів на 760 млн. крб., що у 2,8 раза перевищує рівень 1940 р.

В сучасній Горлівці є 13 великих вугільних шахт, що входять до трестів «Горлівськвугілля» та «Калінінвугілля». Щороку шахтарі міста добувають понад 3 млн. т коксівного вугілля.

Зростання технічної озброєності шахт сприяло збільшенню механізованого видобутку вугілля з 3% (початок 1959 р.) до 19,8% (1968 р.). На окремих шахтах, як наприклад, на шахті № 5 ім. Леніна, цей показник був ще вищим.

У Горлівці є 7 машинобудівних та ремонтних підприємств, серед них і арсенал гірничих комбайнів—ордена Трудового Червоного Прапора машинобудівний завод ім. С. М. Кірова. Особливо розширився він за останні десять років.

У місті дедалі більшого розвитку набувають доломітна, коксохімічна й хімічна промисловість, кольорова металургія та інші галузі виробництва.

Горлівка сьогодні—це гігантський будівельний майданчик. За останні 15 років її житловий фонд збільшився на 1,4 млн. м². Нині на кожного мешканця міста припадає 9 м² житлової площі. Тільки за останні 10 років 38 тис. сімей одержали нові квартири. Далеко від промислових підприємств виросли нові мікрорайони з школами, дитячими закладами, магазинами, домовими кухнями та іншими побутовими підприємствами. У місті проведено велику роботу щодо розширення вулиць та площ, поліпшення водопостачання, газифікації та інших комунальних послуг.

Рік у рік зростає матеріальний добробут мешканців Горлівки. Одним з важливих показників цього є підвищення заробітної плати. 1950 р. середня місячна зарплата робітників тресту «Калінінвугілля» становила 110,7 крб., 1955 р.—145 крб., 1968 р.—вона досягла 197 крб. Ще одним підтвердженням невпинного зростання добробуту населення є те, що протягом останніх 10 років подвоївся товарообіг. У місті працюють 525 магазинів, 159 їдалень, 9 домових кухонь, 5 ресторанів та 7 кафе.

Радянський Союз — перша в світі держава, яка взяла на себе піклування про здоров'я трудящих. У Горлівці у 22 лікарнях, 3 спеціалізованих поліклініках, 33 лікувально-профілактичних установах та 106 фельдшерських пунктах працюють 709 лікарів та 2705 середніх медичних працівників. У місті є кілька санстанцій, 15 аптек, 10 лікарень та 7 профілакторіїв. Понад 50% міського бюджету щорічно витрачається на охорону здоров'я трудящих.

Протягом двох останніх десятиріч значні зміни сталися у галузі народної освіти. Якщо в 1951/52 навчальному році в Горлівці було 76 загальноосвітніх шкіл і 8 робітничої молоді (в них навчалось понад 35 тис. учнів), а в 1957/58 р. відповідно 81 і 14 (38 тис.), то в 1967/68 навчальному році їх уже налічувалось 106 (67 тис.). Значно зріс контингент учнів старших класів. Рік у рік поліпшувалася навчальна база шкіл, у зміцненні якої активну участь беруть промислові підприємства. В місті працюють 3200 вчителів, 75% з них мають вищу освіту.

Значну допомогу школам подають три палаци піонерів, дитячі спортивна та фізична школи, при яких успішно діють гуртки юних натуралістів, кораблебудівний, авіаційний, гімнастичний та багато інших.

Сучасна Горлівка — місто студентів. У ньому є педагогічний інститут іноземних мов, загальнотехнічний факультет Донецького політехнічного інституту, загальноосвітній факультет Донецького державного університету, шість технікумів та тринадцять професійних училищ. В 1968 р. 7 тис. горлівчан оволодівали у вузах і технікумах різними спеціальностями.

Безперервно зростає загальноосвітній та культурно-технічний рівень робітничої маси. Так, за останні 10 років усі члени аміачного цеху хімічного комбінату ім. Сергія Орджонікідзе здобули вищу та середню технічну освіту. Чимало з них нині працюють на відповідальних партійних та господарських посадах. За переписом 1959 р. в Горлівці проживало 7088 осіб з вищою, 14 280 із спеціальною середньою та 21 267 з середньою освітою.

Протягом досліджуваного періоду міським КП України та міська Рада депутатів трудящих багато уваги приділяли розвитку культури, зокрема поліпшенню роботи культурно-освітніх закладів та розширенню їх мережі. 1952 р. у місті збудовано широкоекранний кінотеатр «Комсомолец», 1955 р. — Палац культури шахти ім. Рум'янцева, клуб шахти ім. Калініна та будинок дитячої музичної школи, 1960 р. — кінотеатр «Україна». Нині до послуг трудящих Горлівки 7 кінотеатрів, 24 профспілкові, палаци культури та клуби, десятки червоних кутків. Не припиняються пошуки кращих організацій відпочинку трудящих. Уже дістали схвалення такі заходи, як вшанування передовиків виробництва, вечори молоді, що одержує путівку в життя, зустрічі трьох поколінь тощо. Зростання майстерності самодіяльних митців сприяють районні і загальноміські огляди і фестивалі, які відбуваються щороку. Понад 40 років у місті існує літературне об'єднання, у якому визнані майстри слова передають свій досвід початківцям. Членами цього колективу та журналістами, істориками видано кілька книг — «Нашадки», «Горлівка», «Наша кошегарка» та ін.

У піднесенні загальної культури радянських людей важливу роль відіграють книжки та газети. 85 тис. горлівчан систематично відвідують 88 державних та профспілкових бібліотек, у яких налічується 1 млн. 200 тис. томів. До того ж, трудящі міста щомісяця одержують понад 5 млн. екземплярів періодичних видань.

У 1959 р. у Горлівці відкрито художній музей, який систематично поповнюється творами живопису, скульптури і графіки з державних фондів та за рахунок подарунків художників і любителів-колекціонерів. У ньому вже було понад 160 тис. відвідувачів. Для комуністичного виховання молоді широко використовуються матеріали музею історії міста та народних музеїв підприємств.

Великого поширення в місті набула робота на громадських засадах. Наприклад, у 380 громадських організаціях (депутатських групах, радах мікрорайонів, вулиць, та квартальних комітетах, університетах культури, товариських судах, добровільних народних дружинах, групах та постах народного контролю тощо) беруть участь понад 30 тис. робітників і службовців, які проводять велику й корисну роботу.

Робітників та службовців міста очолює згуртований загін комуністів (понад 18 тис.), 75% яких працює в провідних галузях виробництва. Вірним помічником партійної організації є комсомол, який налічує в своїх лавах 33 тис. членів. 24 серпня 1968 р. за успіхи в господарському, культурному будівництві, розвитку вугільної промисловості та в зв'язку зі сторіччям міста Горлівці вручено Почесну Грамоту Президії Верховної Ради УРСР. Понад 500 трудівників нагороджено орденами Леніна, а 22 — удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. У місті працює близько 34 тис. ударників комуністичної праці. Цього високого звання завоювали також колективи шахти ім. Рум'янцева, Ново-Узловська ЦЗФ, міська друкарня, ЦЕМ, «Донбасенерго», залізнична ст. Микитівка, а також 4246 змін та бригад.

На честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна понад 3 тис. робітників різних професій рапортували про дострокове виконання п'ятирічних планів. А колективи 20 промислових підприємств, 1780 цехів, дільниць і бригад ведуть боротьбу за виконання п'ятирічки до 7 листопада 1970 р. Вони, випереджаючи час, здійснюють грандіозні плани комуністичного будівництва.

А. В. ТКАЧУК

**Діяльність Комуністичної партії
України по ідейно-політичному
вихованню робітничого класу
західних областей УРСР
(1944—1950 рр.)**

Р-1341, оп. 1), Чернівецького (ф. Р-1068, оп. 1, 2), Ровенського (ф. Р-454, оп. 3; ф. Р-583, оп. 2) обласних державних архівів та періодичну пресу.

Комуністична партія України в 1944—1950 рр. виконала велику роботу по ліквідації наслідків війни в республіці. Крім того, у західних областях УРСР поряд з відбудовою народного господарства необхідно було завершити соціалістичні перетворення, розпочаті в довоєнний час.

Ще до визволення цих областей Радянською Армією ЦК КП(б)У з свого резерву затвердив кадри для обкомів партії та облвиконкомів, 1945 р. створив спеціальний відділ по західних областях. Такі заходи були викликані специфічними особливостями визволеного краю: низький загальноосвітній рівень населення, наслідки ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів, нечисленність робітничого класу та партійних організацій. Влітку 1944 р. 1556 первинні організації, 32 кандидатські і 2 партійно-комсомольські групи об'єднували 7174 комуністи — в 5 разів менше, ніж у 1940 р. Гостро відчувалась нестача кадрів. ЦК КП(б)У направив досвідчених працівників. На 1 березня 1945 р. в західні області їх прибуло 12 тис. чол. До керівництва промисловими підприємствами, установами, науковими та культурними закладами парторганізації залучали місцевих активістів. 1945 р. на керівній радянській роботі працювало 26606 чол. з місцевого населення, тобто понад половина всіх керівних радянських працівників західних областей УРСР. До активної виробничої і політичної діяльності було залучено жінок, 1947 р. тут діяло 6090 жіночих рад, що налічували 22095 секцій з різних питань господарського життя і побуту, роботу серед жінок провадило 129 тис. делегаток. На керівних посадах в партійних, радянських, господарських і кооперативних організаціях працювало понад 17 тис. активісток. 1949 р. 7186 жінок західних областей були депутатами місцевих Рад, 29 — Верховної Ради УРСР, 10 — Верховної Ради СРСР.

Поряд з відбудовою промислових підприємств і створенням нових, Комуністична партія вживала заходів щодо збільшення числа промислових робітників. На час визволення міське населення західних областей становило тільки 50—55% довоєнної кількості. Не вистачало робочої сили. Допомога прийшла від братніх республік. За роки четвертої п'ятирічки на постійну роботу сюди прибуло 20 тис. кваліфікованих робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. Протягом 1947—1950 рр. через систему індивідуального і бригадного навчання, професійних шкіл і курсів здобули кваліфікацію на підприємствах Львівщини понад 66 тис. робітників. Загалом у досліджуваній період у західних областях стали кваліфікованими робітниками понад 250 тис. чол.

Партійні організації проводили велику ідейно-політичну роботу в середовищі робітничого класу, виховуючи його в дусі пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму, дружби народів. Вони викривали антинародну діяльність буржуазно-націоналістичних банд, боролися за пережитками капіталізму в свідомості людей. Партія використовувала в цій роботі лекційну і друковану пропаганду, політичну агітацію, систему партійної і комсомольської освіти, радіо та кіно; культурно-освітні заклади; літературу і мистецтво. 1950 р. лише у Волинській, Закарпатській, Ровенській областях в мережі комсомольської освіти навчалось 63650 членів ВЛКСМ і неспілкової молоді, а в системі партійної освіти в усіх західноукраїнських областях — понад 220 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних. Того року тут виходило 447 місцевих газет загальним тиражем 918,2 тис. примірників, працювало 9844 бібліотеки, книжковий фонд яких становив 15072,5 тис. примірників, 6446 клубних установ, 1474 кіноустановки. Швидко зростало число агітаторів. Якщо 1945 р. їх працювало 38 тис., то 1949 р. тільки у Львівській, Закарпатській, Ровенській і Станіславській областях — 102975, причому майже половина з них мала вищу, незакінчену вищу та середню освіту, понад чверть була комуністами.

Для підвищення ідейно-виховної роботи парторганізації удосконалювали форми і методи її проведення. Масового поширення набули в останні роки четвертої п'ятирічки агіткультбригади. Так, протягом 1950 р. тільки у Львові вони організували 488 виступів для 45 тис. робітників, а на Львівщині вони виступали перед трудящими 1431 раз.

Позитивний вплив на виховання робітників мали виступи керівників партійних, радянських і громадських організацій, визначних діячів партії та уряду, діячів науки і культури на зборах та мітингах, у гуртожитках.

Парторганізації спрямовували роботу на організацію шефства промислових підприємств і організацій над госпіталями та військовими частинами; на подання

допомоги фронту; збір коштів на будівництво бойових літаків, танкових колон і т. п.; на реалізацію воєнних позик; на збирання даних про діяльність партизанських загонів підпільних організацій, створення товариств сприяння армії, відзначення революційних свят та ювілейних дат.

Велася значна атеїстична робота. Широко використовуючи масові засоби пропаганди — радіо, кіно, пресу, комуністи краю боролися з приватновласницькими пережитками в свідомості трудящих західних областей, докладали чимало зусиль до ліквідації неписьменності і малописьменності.

Парторганізації здійснювали контроль за діяльністю адміністрації, боролися за піднесення ролі партійних і профспілкових зборів, залучали трудящих до соціалістичного змагання. Серед робітничих колективів підприємств поширювались народжені в країні патріотичні починання (рух за перевиконання виробничих завдань, боротьба за економію сировини і матеріалів, прискорення обігу оборотних коштів, за підвищення якості продукції, за надпланові нагромадження). Ширився рух раціоналізаторів. Серйозних успіхів досягли раціоналізатори промислових підприємств Чернівецької нафтових Прикарпаття, робітники та інженерно-технічні працівники Львівщини. Так на Львівському механізованому склозаводі 1950 р. освоєно новий метод виготовлення листового скла. Впровадження його у виробництво підвищило продуктивність праці на 250% і дало можливість дати державі в 23 рази більше продукції, ніж в 1947 р. Ф. М. Дубову, Т. Д. Передерієнку, Ф. Ф. Новікову за важливий винахід присуджені державні премії. Відбудова і введення нових підприємств, трудова і творча активність робітничого класу, розвиткові якої допомогла ідейно-політична діяльність партійних організацій, сприяли підвищенню продуктивності праці. Загалом по західних областях продуктивність праці в промисловості порівняно з довоєнним 1940 р. зросла на 25%. Випуск промислової продукції зріс у 2,1 раза порівняно з 1940 р. Тут було створено нові галузі промисловості, в тому числі машинобудівну, металообробну і електротехнічну, які значною мірою визначили індустріальне обличчя визволеного краю.

На допомогу викладачу історії

ВИВЧЕННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА НА ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТТЯХ

Н. К. Крупська писала: «Чи потрібно вивчати Леніна в школі? Так, потрібно. Ленін так тісно, так нерозривно зв'язаний з нашим «учора», «сьогодні» й «завтра», так сплетений з усією нашою боротьбою за світле майбутнє, такий невіддільний від усього нашого життя, що було б дивно, було б неприпустимо, якби в школі не вивчали того, чим Ленін жив і що він робив. Учні старших класів повинні знати не тільки Леніна — вождя, але й Леніна — мислителя»¹.

Вивчення творів В. І. Леніна не тільки поглиблює знання з найважливіших питань історії та суспільствознавства, але й має величезне світоглядне значення. Вчитуючись у ленінські рядки, молодь учиться правильно виконувати завдання сьогодення, бачити перспективи подій, явищ, процесів. Пізнавати твори великого вождя учні повинні не лише на уроках. Роботу необхідно сполучати з різними формами позакласних занять, до яких, зокрема, належать факультативи з історії, що поглиблюють знання з окремих питань, спужать важливим засобом ідейного впливу на старшокласників, їх комуністичного виховання.

Будь-який цикл факультативних занять з історії включає вивчення певних творів В. І. Леніна. Так, на факультативі з теми «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР (1917—1968 рр.)» поряд із фактичним матеріалом про зовнішньополітичну діяльність радянської держави та розвиток міжнародних відносин опановуються ленінські праці про принципи радянської зовнішньої політики. Особливо детально учні аналізують Декрет про мир. Вивчаючи Брестський мир, вони простежують ленінську тактику за працями «До історії питання про нещасний мир», «Післяслово до тез по питанню про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру».

Школярі, які у позанавчальний час оволодівають знаннями з історії російської та світової культури, знайомляться з основними положеннями ленінського вчення про дві культури в буржуазному суспільстві, про непримиренність ідеології соціалістичної та буржуазної і т. д.

Безпосереднє звертання на факультативних заняттях до тексту ленінських праць необхідне для поглибленого вивчення того чи іншого питання вітчизняної й світової історії, про що свідчить і наш досвід.

У середній школі № 4 м. Макіївки Донецької області програма факультативних занять з курсу «Додаткові розділи й питання до систематичного курсу історії» в 9 класі має дві підтеми: «З історії російського визвольного руху в XIX — на початку XX ст.» та «З історії трьох революцій у Росії». Вчитель має тут можливість викладати історію міжнародного й російського революційного руху, поглиблюючи знання учнів з указаних питань, отриманих з курсу нової й новітньої історії та історії СРСР. Десятикласникам програма факультативу рекомендує ґрунтовно оволодівати темами: «Будівництво соціалізму в СРСР» та «Історія другої світової та Великої Вітчизняної воєн». Програма занять націлює вчителя й учнів на проблемний і поглиблений розгляд питань.

¹ Н. К. Крупская. О коммунистическом воспитании, М., 1956, стор. 150—151.

Дев'ятикласники, які висловили бажання займатися факультативно проблемами вітчизняної історії XIX—XX ст., протягом навчального року зверталися до таких ленінських праць: «Пам'яті Герцена», «Про національну гордість великоросів», «Від якої спадщини ми відмовляємось?» «З чого почати?», «Доповідь про революцію 1905 р.», «Уроки московського повстання», «Листи з далека. Лист І», «Більшовики повинні взяти владу», «Марксизм і повстання», «Поради стороннього», «Про «демократію» і диктатуру».

На одному із занять на початку навчального року учні ознайомилися з доповіддю Н. К. Крупської «Як вивчати ленінізм?» і склали собі пам'ятку самостійного студіювання ленінських праць, виділивши такі основні моменти: 1) вивчення будь-якого твору В. І. Леніна має починатися з аналізу історичної обстановки, за якої його написано; 2) головне в оволодінні марксизмом — розуміння основних ідей, уміння докласти їх до дійсності; 3) кожний факт, кожне явище потрібно розглядати конкретно і в розвитку.

Засвоєння праць В. І. Леніна відбувалося під керівництвом учителя. Шкільний кабінет історії й суспільствознавства має 45 примірників три томника, де вміщено всі основні твори вождя, необхідні старшокласникам. Це дало можливість кожному учневі тримати працю, що вивчається, перед собою на парті.

Під час факультативного вивчення визвольного руху в Росії школярі звернулися до праць «Пам'яті Герцена», «Від якої спадщини ми відмовляємось?». Праці складні, тому перш ніж звернутися безпосередньо, наприклад, до статті «Пам'яті Герцена», в ході бесід на попередніх заняттях дев'ятикласники згадали періоди визвольного руху, відомі їм з передбаченого шкільною програмою курсу за 8 клас, а вже після цього наводилися додаткові дані. Учні згадали ленінську періодизацію визвольного руху. Вчитель підказав, що саме в «Пам'яті Герцена» викладено ленінську думку про три покоління революціонерів у Росії і пропонував відшукати її й записати собі в зошит (В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 8). Потім учитель радив скласти конспект усієї статті. При цьому вздовж кожної сторінки учні проводили лінію, що ділила її на $\frac{1}{3}$ і $\frac{2}{3}$ частини, перша — для запитань, друга — для відповідей. Запитання вчитель ставив перед початком складання конспекту, націлюючи своїх вихованців на виділення головної думки кожного великого абзаца. Запитання, записані в лівій частині сторінки, застерігали від механічного списування цитат, змушували учнів міркувати, робити усвідомлену вибірку з ленінського тексту.

Вивчення праці «Від якої спадщини ми відмовляємось?» відбувається шляхом коментованого читання із складанням тез. Керуючи цією роботою, вчитель роз'яснює, чим відрізняється план від конспекту. Деякі положення занотовуються тезисно, а усно з'ясовується, як дану думку можна занотувати в конспекті. Таким чином, учні не тільки глибоко пізнають твори, але й набувають цінні навички для майбутньої самостійної роботи над першоджерелами.

Корисним виявилось ведення школярами особистої картотеки творів класиків марксизму-ленінізму. Її зберігають у поштовому конверті, прикріпленому до внутрішнього боку обгортки зошита. До конверта кладуться картки із звичайного паперу розміром 9 см × 13 см. З одного боку картки вказується назва праці В. І. Леніна, зазначаються сторінки й том Творів, де її можна прочитати. На зворотному боці дано анотацію праці з виділенням основних її питань. Сюди записуються ленінські висновки, цитати. Наприклад, із праці «Про «демократію» і диктатуру» було виписано обґрунтування необхідності встановлення диктатури про-

летаріату: «...Для визволення праці від ярма капіталу немає іншого шляху, як заміна цієї диктатури *диктатурою пролетаріату*; «...Із суспільства, в якому один клас пригноблює інший, не можна вийти інакше, як диктатурою пригнобленого класу»².

Наявність подібної картотеки є одним з моментів наукової організації праці учнів, сприяє якнайшвидшому відтворенню в пам'яті положень ленінських праць.

Своєрідно організовується вивчення творів В. І. Леніна з окремих питань факультативного курсу «З історії російської та світової культури». Щоб добре зрозуміти, що культура антагоністичного суспільства — явище класове, зверталися до праці Володимира Ілліча «Критичні замітки з національного питання» (Твори, т. 20, стор. 1). Ленінські слова про дві культури в кожній національній культурі антагоністичного суспільства учень виписує на картку й кладе її до своєї картотеки. Наприкінці року дається завдання: відтворити це ленінське положення і, використовуючи знання, отримані на факультативі з історії культури, проілюструвати фактичним матеріалом твердження Леніна: «Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. *Є такі ж дві культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії...*»³

Слухачі факультативу історії російської та світової культури користуються працями «Про національну гордість великоросів» та «Критичні замітки з національного питання», звертаючи увагу на ті моменти, де Володимир Ілліч указує на необхідність брати з кожної національної культури її демократичні елементи. На факультативних заняттях з історії російської культури увага зверталася на вказівку великого вождя про необхідність спадковості демократичного змісту культури різних формацій: «Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства»⁴.

Опанування фактичного матеріалу з історії російської культури XIX ст. дало можливість на семінарських заняттях «Чим був викликаний розквіт російської культури в XIX ст.?» конкретно розкрити демократизм російської культури XIX ст. Десятикласники розглядали питання не лише з історії культури Росії XIX ст., але виявляли розуміння ленінських положень про взаємодію базису й надбудови. В цьому їм допомогло самостійне вивчення праці «Про пролетарську культуру», окремих положень із «Що робити?».

У своїх виступах учні пояснювали, що ідейний зміст російського реалістичного мистецтва XIX ст. визначався передусім тією гострою політичною боротьбою проти кріпосництва, що розгорталася в країні. Використовуючи знання з історії СРСР, вони зазначали, в чому ця боротьба конкретно виявилась, як відбивалася в громадсько-політичній думці, як втілювалася в конкретних творах мистецтва.

Вивчення творів В. І. Леніна на факультативних заняттях з історії сприяє якнайглибшому пізнанню конкретних питань, розвитку історизму мислення учнів, прищепленню цінних навичок самостійної роботи по складанню конспекту, плану, тез, допомагає школярам усвідомлювати найважливіші явища сучасності.

Л. С. ТРУБНИКОВА

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 336, 337.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПАМ'ЯТКИ МИСТЕЦТВА ЯК ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ

Українська геральдика, як і інші допоміжні історичні дисципліни, дуже слабо досліджена. В дореволюційний період з цієї тематики було тільки дві праці¹.

У наш час ця проблема зовсім не привернула уваги дослідників. Автор даної розвідки не ставить своїм завданням докладний розгляд стану вивчення української геральдики, а звертає увагу лише на одні з найважливіших джерел дослідження цієї проблеми — пам'ятки мистецтва.

Зображення гербів зустрічаються на різних творах мистецтва — на гравюрах, на пам'ятках архітектури, живопису тощо. Причому не лише на виробках місцевих митців, але й іноземних.

Протягом XVI—XVIII ст. українські магнати, гетьмани та козацькі старшини будували замки, зводили розкішні палаци, виступали в ролі ктиторів храмів або споруджували їх у своїх маєтках, залишаючи на них власні або ктиторські герби. Наприклад, до цього часу замок Собеських в Золочеві (Львівська область) прикрашає родинний герб. На палаци у с. Вишневець (Тернопільська область) зображено герб князів Вишневецьких. Стародубський полковник Миклашевський оздобив своїм фамільним знаком фундований ним Видубицький монастир — Георгіївську церкву та трапезну палату. Проте найчастіше такі знаки трапляються на творах образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва.

У XVII—XVIII ст. зображення різних символічних знаків на портретах особливо парсунних було традицією. Знатні люди намагалися цим підкреслити своє «благородне» походження і високе становище в суспільному житті. У Києво-Печерському історико-культурному заповіднику є така колекція портретів духовних осіб, зокрема М. Вуяхевича (інв. № 440), П. Могили (інв. № 413), І. Кроковського (інв. № 105), К. Шумлянського (інв. № 424) та багатьох інших.

Великий матеріал такого характеру зберігається в фондах музеїв образотворчого мистецтва в Києві і Львові, а також в інших художніх та історичних музеях республіки. Причому, в художніх зібраннях зберігаються головним чином портрети світських осіб — представників козацької старшини, української шляхти та заможної частини міщанства. Наприклад, у Київському музеї українського образотворчого мистецтва є портрети значкового товариша В. Гамалії (інв. № 181), козацького полковника С. Сулими (інв. № 174), П. Сулимихи (інв. № 175), київського райці І. Гудими (інв. № 184), житомирського сотника С. Дениска (інв. № 756), позначені родовими знаками. Є герби також на гра-

¹ С. Голубев. Опис і витлумачення дворянських гербів південноруських призиш у творах духовних письменників XVII ст. — Труды Киевской духовной академии, 1872, т. III, К., 1872; В. К. Лукомский и В. Л. Модзалевский. Малороссийский гербовник, Спб., 1914.

вюрах, зокрема на панегіриках, присвячених знатним особам (гравюра Г. Левицького на честь Р. Заборовського, 1739 р., тощо).

Але серед різноманітних пам'яток мистецтва, мабуть, найбагатший матеріал з української геральдики XVII—XVIII ст. дають вироби з золота та інших цінних металів як відомих, так і невідомих власників. Причому герби зображали не тільки на власних речах, а й на дарункових.

Найбільші колекції золотарських пам'яток з українськими гербами зберігаються в музеях — історичних коштовностей УРСР, Чернігівському і Харківському історичних, Полтавському художньому, в Київському музеї українського образотворчого мистецтва та у Києво-Печерському історико-культурному заповіднику. За своїм призначенням це досить різноманітні речі: козацька зброя та спорядження, посуд (миски, тарілки, ложки, чарки, келихи, чайники, рострухани, рукомії), предмети культу (потири, дарохранительниці, шати ікон, хрести, оправи євангелій тощо).

Герби на золотарських виробах були не тільки емблемою, а й декоративним елементом, який часто був композиційним центром орнаментального оздоблення. Так, на срібному чайнику (КПЛ, інв. № 2203), виконаному в першій половині XVIII ст. видатним київським майстром І. Равичем, вигравіровано герб переяславського полковника С. Томари. Герб І. Сенютовича зображено на дні срібного блюда (КДІМ, інв. № 2044) черню в розкішному орнаментальному обрамленні. Знак генерального осаула С. Бутовича вигравіровано на ківші, зробленому в 1693 р. (ЧДІМ, інв. № 3394). Добре komponуються герби переяславського полковника Л. Полуботка на випуклому боці срібних ложок (КПЛ, інв. № 2150, 2255). Проте на деяких срібних речах герби займають досить скромне місце. Наприклад, герб гетьмана Мазепи вигравіруваний на дуже маленькому геральдичному щитку, припаяному до держака кухля так, що побачити його можна тільки перевернувши кухоль догори дном. Такого ж розміру і щиток з емблемою миргородського полковника Д. Апостола на срібній оправі євангелія (КДІМ, інв. № 1313). Але ще менших розмірів були герби міст, якими позначали вироби з дорогоцінних металів. Наприклад, символічні знаки Києва, Чернігова та інших міст іноді зображали настільки маленькими, що їх без лупи навіть трудно розглядіти.

Герби міст і окремих осіб трапляються також на гарматах, дзвонах, меблях, килимах, виробах з коштовних тканин — оксамиту, парчі та шовку. Наприклад, ствол гармати (Чернігівський історичний музей, інв. № 2767) роботи майстра К. Юзефовича 1769 р. позначений гербом гадяцького полковника М. Милорадовича. Цей же знак є також на килимі, що тепер експонується в Київському історичному музеї (інв. № 232). Гербовими знаками позначались також предмети культу, що жертвувалися багатими покровителями монастирів чи парафіяльних церков. Так, Варлаам Ясинський пожертвував Києво-Печерській лаврі оксамитову плащаницю, вигантувану золотом, сріблом і оздоблену перлами, бриліантами, топазами та іншими коштовностями (КПЛ, інв. № 2101). На оксамитовій фелоні, вигантуваній золотом — герб Адама Кисіля (КДІМ, інв. № 6484). Ця риза була виготовлена для домової Покровської церкви в с. Низкиничях на Волині.

Герби, як правило, виконувалися з того матеріалу, що й пам'ятки, на яких їх зображували. Коли вони, наприклад, прикрашали архітектурні споруди, їх ліпили з гіпсу або вирізували з м'яких порід каменю; на портретах їх малювали фарбами, на тканинах — гантували золотими та срібними нитками або вишивали шовком; на металевих виробах — зо-

бражували з допомогою техніки гравірування, карбування, емалі, черні та литва. Трапляються також випадки, коли герби виконані окремо, з іншого матеріалу. В Преображенській церкві с. Сорочинці до недавнього часу зберігався значних розмірів фундаторський герб гетьмана Д. Апостола, виконаний з дерева. (Тепер він у фондах Полтавського краєзнавчого музею.)

Слід відзначити, що найбільш повне уявлення про герби — їх символи, оздоблення і т. ін. дають зображення на портретах. Тут не тільки графічно передається щит з емблемою, а й його колір, який у геральдиці має велике значення, оскільки розкриває певні риси людей та їх прагнення.

На архітектурних пам'ятках герби теж порівняно більш розвинутих форм, але, як правило, вони однотонні. Їх характер і розміри залежать також від споруди, на якій герби були композиційним елементом. Вони могли бути схематичними, чи навпаки, з усією необхідною геральдичною емблематикою та зовнішніми атрибутами. Наприклад, композиція герба стародубського полковника Миклашевського залежала від архітектурних деталей portalу, над яким він був зображений. В такій компоновці виявилось, що зовнішнє обрамлення щита зайве. Емблема — схрещені над луком стріли, виконана в гіпсі посередині щитка, по краях якого ініціали власника і скорочений титул.

На золотарських пам'ятках герби мають простіший вигляд. Це переважно графічна схема щитка і основна емблема та ініціали власника. І тільки в окремих випадках — сама емблема без щитка з ініціалами. Такий характер має герб на срібному келиху (потирі), що тепер зберігається в фондах Музею історичних коштовностей УРСР (інв. № 2757). Емблема має вигляд натягнутого лука з стрілою, повернутою наконечником догори. Між наконечником вигравірувані ініціали власника «В» і «Л». З дарчого напису дізнаємося, що «Надаль сей келихъ Феодоръ Лисенко до Покрови ПБ до села Динягова за отпущение греховъ». Федір Лисенко — це нащадок І. Я. Лисенка, полковника переяславського.

Герб, як особливий знак, символ гідності й станової переваги на Україну перейшов із Західної Європи, але українська гербова символіка розвивалася на місцевому ґрунті, самобутнім шляхом. Причому, герби на Україні відомі з найдавніших часів. Проте в період польсько-шляхетського панування законну силу мали тільки герби стародавніх українських князівських та шляхетських родин, які зрадили інтереси своєї батьківщини і перейшли на службу окупантів. У 1413 р. городельський сейм прийняв спеціальну ухвалу про роздачу гербів українській шляхті католицької віри. Відповідно до цієї постанови герби одержало 47 родин². Польський уряд надавав великого значення розвитку геральдики і в наступні періоди, видаючи спеціальні закони. Але роздаючи українській шляхті нові або стверджуючи існуючі герби, королівський уряд не забороняв і тих, що з'являлися стихійно. Такі герби влада не визнавала законними, але й не переслідувала їх власників. Все це спричинилося до того, що на Україні існувало дві категорії гербів: законні і довільні, не затверджені владою. «Законні» створювалися за певними правилами геральдики, інші — мали більш просту композицію.

Після приходу до влади козацької старшини геральдика на Україні стала швидко поширюватись серед різних верств населення. Герби привласнювала собі не тільки генеральна та полкова старшина, а й сотенне начальство, всі представники вищого українського духовництва — митрополити, єпископи, архимандрити.

Але не дивлячись на такий великий розмах геральдичної справи на

² Труды Киевской духовной академии 1872, т. III, стор. 317.

гетьманській Україні, вона ніяким законодавством не регулювалася і розвивалася стихійно, а тому в ряді випадків не відповідала виробленим канонам західноєвропейської геральдики.

Гербові щити вживалися досить різноманітних форм, але найбільш поширеною була чотирикутна, трохи видовжена з овально-вирізнаними боками і загостреним низом. Верхній зріз інколи мав посередині теж невеличку виїмку або виступ. Такої форми щити мають герби чернігівського полковника Я. Лизогуба (на срібній оправі євангелія XVII ст. — ЧДІМ, інв. № 222), генерального осаула І. Ломіковського (на срібній шаті ікони 1699 р. — КДІМ, інв. № 2402), київського полковника К. Мокієвського (на срібному блюді XVII ст. — ЧДІМ, інв. № 365), Києво-Печерського архімандрита Р. Копи (на срібній чарці — КДІМ, інв. № 1069) тощо.

Щити мали також овальну форму, яка часто наближалась до круглої. На гербу Л. Полуботка, полковника переяславського, щиток за формою дуже нагадує коло (КДІМ, інв. № 2150, 2255). Проте на гербу І. Сенютовича (архімандрита Києво-Печерської Лаври), вигравіруваному на срібних чарках (КДІМ, інв. №№ 1096, 1106—1113), щиток овальної форми, яку можна вважати «класичним» зразком так званого італійського типу.

Форму закругленого трикутника має щиток на гербі анонімного власника «Я, Г, П», (срібний келих XVII ст. — КДІМ, інв. № 1342).

Трапляються також квадратні щитки з закругленим або загостреним низом. Дуже рідким явищем в українській геральдиці є щитки, поділені на геральдичні фігури. Вдалося встановити такий поділ лише на трьох гербах — П. Могили, митрополита київського (КПЛ, інв. № 433), Кирила Шумлянського, переяславського єпископа (Полтавський художній музей, інв. № 2390) та Никифора Тура, архімандрита киево-печерського (КПЛ, інв. № 413). Поділ щитів на геральдичні фігури трапляється у найбільш ранніх гербах, в інших випадках поле щитка гладке, однотонне, в центрі якого звичайно зображується символічна фігура.

Щодо характеру емблематики української геральдики, то вона теж має свої особливості порівняно з іншими країнами. В більшості випадків за гербові символи брались реальні предмети, які оточували власників гербів у повсякденному житті, часто були пов'язані з їх побутом та заняттям. Досить поширене зображення на щитах підкови в різних варіантах і комбінаціях. В одному випадку вона кінцями повернута вгору, між якими зображувався хрестик, в іншому — її кінці спрямовані вниз, а хрестик розміщено зверху над підковою. Перший варіант емблеми є на кокосовому келиху в срібній оправі (XVII ст.), що зберігається в Полтавському художньому музеї (інв. № 2266). Навколо емблеми латинські ініціали і титул («MPZH») невідомого власника.

Козацькі старшини любили на своїх гербах як емблеми зображувати різні види зброї: лук з стрілою, шаблю, меч, спис, гармату, а також клейноди.

Наприклад, емблемою герба гетьмана Скоропадського були три перехрещені стріли³, Якова Лизогуба, чернігівського полковника — меч в руці (срібна оправка на євангелії — ЧДІМ, інв. № 222).

На козацьких гербах часто зображували серпанок місяця і хрестик або серце, пронизане стрілами. На гербу К. Мокієвського, полковника київського, місячний серпанок, повернутий ріжками догори, а в його «обіймах» — геральдичний хрестик (ЧДІМ, інв. № 365). Такого ж типу гербова емблема Г. Боїма, бургомистра м. Львова, виявлена на портре-

³ Приложение к первому тому исследования Ф. Титова: Типография Киево-Печерской лавры, К., 1918, стор. 518.

ті, який тепер експонується у Львівському історичному музеї (інв. № 1616). Але в цьому варіанті півмісяць різьками повернутий вниз і в його півколі зображено хрестик.

За родинну емблему Полуботки обрали серце, пронизане двома стрілами. Зверху до серця торкається одним кінцем хрестик. Герб Л. Полуботка вигравіруваний на срібній ложці (КДІМ, інв. № 4688). Така ж емблема на гербі В. Кочубея, генерального судді війська Запорізького (свічник — КДІМ, інв. № 1956).

В емблематиці української геральдики трапляються також різні тварини та птахи. Лебідь на щиті герба І. Дуніна-Борковського, чернігівського полковника (келих срібний — КДІМ, інв. № 373), вершник на коні — гербова емблема Й. Тризна, киево-печерського архімандрита⁴.

Ще рідше трапляються в українській геральдиці так звані міфічні фігури — кентаври, сирени, грифи, пегаси, дракони, гідри, райські птиці, однорого тощо. Такого характеру емблему вдалося виявити тільки на гербі М. Милорадовича, гадяцького полковника, відлитому на гарматі (ЧДІМ, інв. № 2767) і на срібних чарках (ЧДІМ, інв. № 3412, 3415, 3417). Гербовий щит поділений двома діагоналями на чотири частини, які близькі до трикутників. В нижній частині зображено повернутого головою вліво дракона з піднятими крилами, у верхній — лежачого лева; в правій частині — три зірки, в лівій — півмісяць.

Звичайно, що всіма цими видами емблем українська геральдика в пам'ятках мистецтва не вичерпується. Є емблеми й іншого характеру, але ми зупинилися на найбільш типових зразках.

Коли класифікувати гербові знаки за хронологічним і соціальним принципами, то можна прослідкувати таку закономірність — чим давніші герби, тим вони складніші за композицією, ближчі до «класичних» зразків західноєвропейської геральдики. Козацькі знаки простіші порівняно з шляхетськими та гербами українського духовництва. До того ж в останніх в емблематиці, а також в зовнішній атрибуції гербів багато елементів культового характеру.

Шоломи в гербах духовних осіб часто мали форму митри, з боків якої навкіс виходять архімандричі, єпископські або митрополичі символи влади — хрест, посох, палиця, а інколи і сувій. Над щитком герба Р. Копи, наприклад, зображена митра, а з боків виступають посох та сувій (чарка, КДІМ, інв. № 1069). Такий же вид мають шоломи в гербах П. Могили, митрополита київського і галицького (срібний хрест — КДІМ, інв. № 1630), А. Миславського, архімандрита киево-печерського (портрет — КПЛ, інв. № 422) та ін. Шолом на гербу переяславського полковника С. Сулими горщикovidної форми з прорізами для очей, над яким зображено птаха (портрет — КДМУОМ, інв. № 174).

Щитотримачі — зовсім рідке явище в українській геральдиці. Вони виявлені лише на одному гербі в формі двох левів. На гербі напис «И», «К» невідомого власника (чарка срібна — ПХМ, інв. № 2367).

На гербах світських і духовних осіб трапляються корони. З-під корони нерідко спускається і обрамлює щиток щось на зразок плаща з пишним рослинним орнаментом.

Девізи зовсім відсутні, але замість них, навколо щитка (рідко на краю) пишуться ініціали власника герба, а також ряд літер, які означають його титули. Написи трапляються досить великі і складні, але в більшості випадків — це тільки дві літери, які означають прізвище та ім'я. Інколи герб зовсім не позначений ініціалами (срібний келих — КДІМ, інв. № 5696). Щит цього герба має овальну форму, на якому

⁴ Приложение к первому тому исследования Ф. Титова: Типография Киево-Печерской лавры, К., 1918, стор. 366.

зображено три мечі, що схрестились. Зверху дворянська корона, над якою здіймається бурлет, знизу перехрещені дві пальметки, під якими дата — 1742 р. Кому належав цей герб, встановити не вдалося.

Слід відзначити, що не завжди легко можна розшифрувати гербові написи. Справа в тому, що в малоросійський гербовник В. Лукомського і В. Модзалевського занесені герби тільки дворян Чернігівської губернії — вихідців з козацьких старшинських родин, української шляхти, а також чужоземців, які мали дворянські титули. Велика ж кількість українських гербів залишилася поза гербовником і ще не вивчена.

З досвіду розшифровки написів можна зробити такі висновки: три перші літери означають ім'я, прізвище та по-батькові власника герба, хоч третя літера трапляється рідко.

Проте інколи ініціали власника герба подаються і в кінці напису, коли зашифровані ще й різні титули. Такий напис на портреті В. Гамалії (КДМУОМ, інв. № 181). Навколо герба літери: «Й, Ц, П, В, В, З, З, Т, В, Г, Г», тобто «їх царської присвітлої величності військ запорізьких значковий товариш Василь Григорович Гамалія». Слід зауважити, що в «Нарисах з історії українського мистецтва»⁵ цей напис розшифровано неправильно. Там пропущено один ініціал («В») і «по-батькові» («Г») прийнято за його ім'я, внаслідок чого Василь став Григорієм.

У цьому напису спочатку йде царський титул, а потім титул власника герба і тільки в кінці — його ініціали. Але такий порядок зберігається не завжди. Якщо ініціали стоять на першому місці, то тоді за ними йде його титул, а на останньому місці царський. Наприклад, навколо герба гетьмана Д. Апостола (срібний хрест — КПЛ, інв. № 2783) напис скомпоновано в такому порядку: «Д, А, Г, В, Є, І, П, В», тобто — «Данило Апостол гетьман військ его імператорської присвітлої величності».

На гербах козацьких полковників найчастіше після ініціалів власника герба йде царський титул, а потім титули полковника. Так, на гербу Миклашевського такий напис: «М, М, Є, Ц, П, В, В, З, П, С», тобто «Михайло Миклашевський его царської присвітлої величності військ запорізьких полковник Стародубський».

Але повні титули даються рідко. Найчастіше царський титул зовсім випадає, а титул полковника подається в скороченому вигляді. Наприклад, на гербу С. Томари, переяславського полковника: «С, Т, П, П», який розшифровується так: «Стефан Томара полковник переяславський» (срібний чайник — КПЛ, інв. № 2203). На одному гербу козацької родини Полуботків є такий напис: «В, Р, В, Т», тобто — «Василь Полуботко войсковой товариш» (лампада — КДІМ, інв. № 5535). Але чотирихлітерні написи трапляються не тільки на козацьких гербах, а й на гербах шляхти, духовних осіб та представників заможних міщан. На гербах духовних осіб написи часто бувають з дуже складними титулами, які трудно розшифрувати. Наприклад, напис на гербу В. Ясинського складається з 13 літер: «В, І, А, Б, М, П, А, М, К, Г, І, М, Р», тобто «Варлаам Ясинський божою милостию печерський архімандрит, митрополит київський галицький і малої Росії» (портрет — КПЛ, інв. № 406). Досить складні титули у настоятелів Києво-Печерської лаври. На гербу одного з них є такий: «Н, Т, М, Б, А, С, В, Ч, Л, К, П», тобто «Никифор Тур милостию божою архімандрит святої великої чудотворної Лаври Києво-Печерської» (портрет — КПЛ, інв. № 413).

Слід також відзначити, що деякі особи мали два варіанти герба, як, наприклад, І. Сенютович (КДІМ, інв. № 1359; 1096; 1106—1113).

М. З. ПЕТРЕНКО

⁵ Нариси з історії українського мистецтва, К., 1966, (рис. 171).

А. М. ЧЛЕНОВ

ДРЕВЛЯНСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

(Продовження)

РОЗВІНЧАНИЙ КНЯЗЬ ДРЕВЛЯН

А коли так, то хто ж цей загадковий? Звідки він потрапив до Любеча? Який носив титул перед полоном? У якій війні його взято в полон?

Прямой відповіді на ці запитання в джерелах немає. І Д. І. Прозоровський звернув увагу на те, що саме незадовго до появи екс-князя Малка загадково зник із Коростеня — до того ж після жорстоких воєнних дій — древлянський князь із дуже подібним іменем — Мал. Аналіз низки моментів привів ученого до висновку про тотожність Малка Любечанина із Малом Древлянським.

У літописній розповіді про придушення Древлянського повстання він помітив чудні моменти, що випадали з уваги попередніх дослідників. Передусім упало в око, що ніхто з древлянської знаті не страчений (і це після закатування Ігоря древлянами (!). Торкаючися епізода ст. 945 р. ПВЛ з тризною на могили Ігоря, він писав: «Якби в числі 5000 було знищено й старійшин, то літописець згадав би про таку важливу обставину; оскільки він цього не зробив, то є підстави говорити, що серед убитих найзнатніших не було». Він також звернув увагу, що при взятті Коростеня «старійшин не страчено, але взято в полон, не роздано їх мужам у роботу, а потрапили вони у владу княгині»¹. Такий висновок зроблено внаслідок роздумів над такими словами ст. 946 р. ПВЛ про взяття Коростеня Ольгою: «Міських же старійшин забрала в полон, а інших людей убила, третіх віддала в рабство мужам своїм, а решту залишила сплачувати данину»². На відміну від попереднього епізоду, тут старійшин не просто обійдено, а сказано прямо, до того ж особливо наголошено, що їх не вбито, а взято Ольгою в полон.

Картина ця досить дивна: після придушення повстання, що тривало цілий рік, старійшини столиці Древлянської землі відбуваються тільки полоном.

Співставлення такої дивної обставини з не менш дивним замовчуванням літописів щодо долі Мала після невдалого повстання (на що до Д. І. Прозоровського також не звертали увагу) й навело його на думку: про страту, загибель чи втечу Мала не говориться нічого через ту просту причину, що Мал, подібно до всієї древлянської знаті, залишився живий, але змушений був піти в полон.

Не обійшов дослідник і питань ономастики. По-перше, він зазначив близьку схожість імен Мала і Малка Любечанина³; по-друге, зробив спостереження, що ім'я Малуша «утворено від імені батька, але від слова Мал... Тому Малк Любечанин насправді був Малом Любечанином»; і, нарешті, він зазначив, що «Малко» не самостійне ім'я, а зменшувальна форма від «Мал»: «...ім'я ж Малк є зменшувальне, тобто Малко, і так воно написане в Софійському літописі». Всі ці спостереження й зауваження абсолютно доречні. Непоміченим залишилось тільки те, що для розвінчуваного князя — «Малко» не просто зменшувальна, а навіть принижувальна форма імені. Отже Д. І. Прозоровський робить кінцеве завершення: «Вищевикладені міркування приводять до того висновку, що древлянський князь Мал, після взяття його в полон, потрапив... у Любеч, ...де й перетворився на Малка Любечанина»⁴.

Дальшу частину статті дослідник присвятив наслідкам Добрині і навіть склав родовідну таблицю двох гілок Древлянського дому «Малковичів». Від Мала Древлянського її в жіночій, Малушиній лінії через Володимира доведено до Ізяслава Ярославича (тобто немає повного списку князів), а в чоловічій лінії Добриничів — до Варлаама Печерського, сина Яня Вишатица⁵.

Такі були докази й висновки Д. І. Прозоровського. Ототожнення він аргументував докладно, залучивши багато доводів, розглянувши найрізноманітніші аспекти проблеми: державно-правові, сімейні, ономастичні, юридичні, персональні і т. д. Не випадково стаття «Про родичів св. Володимира по матері» ніколи не спростовувалася. Відшукати переконливі контраргументи проти сукупності вміщених у ній дока-

¹ Д. И. Прозоровский. Назв. праця, стор. 18.

² Повесть временных лет, М.—Л., 1950, стор. 240.

³ Д. И. Прозоровский. Назв. праця, стор. 17.

⁴ Там же, стор. 20—21.

⁵ Там же, стор. 26.

зів дуже важко. Логіка її автора надзвичайна. І ксли відкинути тотожність Мала з Малком, довелось би шукати окремо відповідь на дві групи запитань: про минуле экс-князя Малка (його князівство, справжнє ім'я, обставини полону), причини безслідного зникнення Мала, а також про незрозумілу відсутність страти древлянської знаті.

У світлі всіх розглядуваних вище міркувань співставлення й отождолення загадкового экс-князя Малка із таємниче зниклим князем Малом не тільки закономірне, але й неминуче. Фактично Д. І. Прозоровському вдалося відгадати заховану в літописі таємницю древлянського походження Володимира та Добрині й переконливо довести, що Малко Любечанин є водночас і Малом Древлянським.

Таким чином, древлянське походження Володимира в науці з'ясоване ще 1864 р. Загальновідомо це не стало через те, що названу статтю випадково було просто забуто. Але чому ж відкриття Д. І. Прозоровського і навіть сама його стаття виявилися забутими? В чому причина такого становища? Це вимагає особливого дослідження.

РУКА РОГНІДИ

Єдиною полемічною працею щодо проблеми була названа вище стаття І. І. Срезневського, присвячена, в основному, тлумаченню терміна «милостница» та його паралелей в інших мовах. Як уже сказано, запропонований Д. І. Прозоровським статут Малуші як законної жінки Святослава І. І. Срезневський енергійно підтримав, проте деякі інші доведення намагався спростувати. Одним з його контраргументів є намагання перекреслити факт рабства Малуші: «Із слів Рогніди про Володимира «не хочу разуті робичича» ще не випливає, ніби Малуша була в повному розумінні раба... Легко могло статися, що Рогніда, зайнята своїм знатним родом, дивилася на всіх людей незнатного роду як на рабів»⁶.

На відміну від висновку Д. І. Прозоровського про Мала — Малка, зробленого на підставі різнобічного розгляду питання, І. І. Срезневський тільки постулював, обійшовши різнобічний розгляд становища Рогніди й обставин 980 р. Для статті переважно філологічного характеру це якоюсь мірою природно, але для суті питання істотно. Перевірка аргумента доводить це, а, отже, і безпідставність заперечення рабства Малуші. Тлумачення «робичича» як фігурального вислову, наслідку гонору Рогніди не витримує критики.

Славнозвісного «робичича» кинуту Володимиру в обличчя, коли той був володарним князем Новгородським і претендентом на трон держави. Сама за рангом нижща, Рогніда не могла зверхньо дивитись на нього. Проте в обставині 980 р. ображено не колишню рабню Малушу, а володарного князя Володимира. На нього й робився приціл. До того ж образу заподіяно не Володимиру особисто, не Володимиру як чиемусь нащадку, а саме князю Новгородському.

Суть справи в тому, що образу кинуту не Рогнідою Малуші, навіть не Рогнідою Володимиру, а Полоцьким князівством Новгородському. Дочка одного володарного князя прилюдно називає сином рабині іншого володарного князя на аудієнції, даній його послам — таке не можна розцінювати як проявлення її особистого гонору. Це навмисна провокація у стосунках між князівствами, провокація на найвищому державному і дипломатичному рівні. Якби все зводилося тільки до відвернення сватання, легко б обрати для цього привід нейтральніший і пристойніший (наприклад, занедужання, на жаль, не дає можливості й думати про брак; уже просватана за іншого і т. д.).

Проте привід обрано відверто образливий і афронт зроблено максимально гучно. Якщо згадати, що вибір жениха належав (відповідно до загальноприйнятої форми династичних браків) зовсім не Рогніді, а Рогволоду, стає ще зрозумілішим, що «робичич» був не безглуздим вибором пихатої Рогніди, не її випадковим обмовленням, а свідомим політичним рішенням Рогволода. Саме князь Полоцький вклав у уста доньки образливу форму відмови, потурбувавшись про широкий розголос образи.

Та до кінця зрозумілою стає ситуація тільки при врахуванні того, що «робичич» сказано в момент, коли між Володимиром і Ярополком була оголошена й точилася відкрита війна. А Полоцьк межував як з Новгородською землею Володимира, так і з володінням Ярополка. Сватання в такий момент означає трохи більше, ніж просто пропозицію династичного браку на знак добросусідства. Одночасне засилання сватів до Рогніди Володимиром і Ярополком не можна розцінювати як випадковість. Не є випадком також те, що повна відповідь гласила: «Не хочу разуті сина рабині, а хочу за Ярополка», і що Володимир узяв Полоцьк, коли «збирались уже вести Рогніду за Ярополка»⁷. То була цілком реальна й суттєва риса обставин.

У розпал війни йшлося не просто про руку Рогніди, а про обрання союзника нейтральним перед тим Полоцьком, тобто про укладення воєнного союзу і, мабуть, вступу Полоцька у війну. Кожна з двох сторін прагнула втягнути стратегічно важливу Полоцьку землю у воєнну коаліцію. Отже остання мала право вибору. Рогволод міг обрати полоцько-київський союз проти Новгорода, або полоцько-новгородський

⁶ І. І. Срезневский. Назв. праця, стор. 32—33.

⁷ Повесть временных лет, стор. 252.

союз проти Києва, або, нарешті, зберегти нейтралітет, ухилившись під якимось прикриттям як від того, так і від іншого династичного браку. Вирішення подібних питань (практично, права війни і миру), безперечно, не могло належати Рогніді. Воно належало Рогволоду (і, можливо, схвалене коронною радою чи думою). Який вибір зрештою зробив Рогволод, відомо.

У такій серйозній ситуації і при такому серйозному виборі не могло бути й мови про легковажні дотепи Рогніди. «Робичич» навмисною зневажливістю своєї формули (що значною мірою оспорожувало права Володимира і на Новгородське князіння, що в умовах війни також означало солідарність із Ярополком) давав Володимирові законний казус беллі. І «робичича» Новгород насправді визнавав законним приводом до негайного оголошення війни Полоцьку. Не передбачити такого наслідку після «дотепу» не можна було. І якби «робичич» справді був свавільством Рогніди, Рогволод, не поділяючи його, мав змогу вбачитись перед Володимиром. Але цього не сталося — і результат не забарився. Словом, Рогволод «робичичем» спровокував війну з Новгородом і поплатився за це.

«Робичич» (і самий вибір Полоцька) диктувався певним розрахунком: Ярополк володів дев'ятьма землями держави, а Володимир тільки однією, і можна було сподіватися, що Володимир, уже воюючи з Ярополком, завагається вступити у війну ще й на другому фронті. Рогволод, мабуть, розраховував на повторне вигнання Володимира й Добрині з Новгорода та на майбутні трофеї для Полоцька за участь у цьому вигнанні. Отже, він гадав, що провокація мине безкарно, що Володимирові доведеться проковтнути образу й обмежитися розривом з Полоцьком на словах, оскільки активних воєнних дій проти Полоцька він вести не зможе.

Та саме тут Рогволод допустив фатальну помилку: Володимир та Добриня були заздалегідь готові до негайного удару прямо на Полоцьк, і «робичич» дав їм для цього бездоганно законний привід. Стався блискавичний розгром Полоцька — його оточено і взято, перш ніж Рогніду встигли повести до жениха в Київ, перш ніж полоцьке княже сімейство змогло залишити свою столицю, що раптово опинилося в небезпеці й оточенні. Все воно потрапило в полон. Це доводить, що військо Ярополка, могутнього союзника, у Полоцьку ще не було (інакше місто б не зазнало такого руйнування), а власне військо Рогволода зовсім не було підготовлено до війни.

Настала розплата. «Робичич» послужив причиною для страти самого Рогволода й двох його синів, — непричетних до відповіді Рогніди, якщо вважати «робичича» плодом її власної зарозумілості. «Робичич» послужив причиною і прилюдного згвалтування Рогніди (в якому є така багатозначна деталь: Добриня при цьому називав «робичичею» саму Рогніду, що справді стала по праву війни дочкою рабів і рабинею).

І така деталь, і суворість розправи говорять за те, що зачіпалися не тільки гонор і престиж Володимира, але й пам'ять про реальні трагічні сторінки з минулого його найближчих родичів, над якими Рогволод з Рогнідою знущалися. Рабство всього полоненого Полоцького дому було на той час цілком реальним, а не фігуральним і поводження з ним виглядає розплатою за образливе нагадування реального (а не вигаданого) рабства Малуші та її близьких.

Все це стало, таким чином, прямим наслідком «робичича». Намагання Рогволода залякати Володимира укладенням полоцько-київського союзу і підняти авторитет Полоцька, кинувши безкарно Володимирові тяжку образу, зазнало повного провалу. Варто зазначити, що в цій дипломатичній грі Рогволода рабство Малуші аж ніяк не можна пояснити. Якщо князь, не маючи будь-яких переконливих мотивів для відмовлення, змушений зводити на князя-сусіда жалюгідний наклеп, це не вартий уваги спосіб завоювати престиж. Навпаки, якби Рогволоду вдалося безкарно знущатися над загальновідомим і неспростовним рабством Малуші, це означало б, що він здатний третирувати Новгород.

Якби Володимир одразу ж не відповів ударом на Полоцьк (чого Рогволод не чекав), престиж Володимира впав би, а Рогволода — зріс. Розрахунок відповідав правилам дипломатичної гри. Та на біду Рогволода Добриня й Володимир відказали негайно і нищівно. Можливість тяжкої образи й достойне реагування на неї були заздалегідь передбачені.

Залишається додати, що факти історичної географії цілком допускають блискавичний розгром Полоцька: він можливий, якщо в момент сватання Володимир і Добриня перебували не в Новгороді, а в ставці свого війська, зосередженої на межі Новгородської, Смоленської й Полоцької земель та повернутої фронтом на Смоленськ, проти війська Ярополка. Цей район верхів'я рр. Ловати й Західної Двіни (в той час Усвят і Вітебськ були смоленською територією; до Полоцька вони перейшли за внука Володимира Брячислава Полоцького). Полоцьк стояв на відстані одно-дводенного переходу. І коли маневр раптового повороту фронту на Полоцьк намічено й підготовлено заздалегідь, його можна було розпочати й здійснити одразу ж після образливої відмови.

У світлі всього сказаного неможливо ні прийняти зарозумілість Рогніди за причину «робичича» й дальших подій, ні сумніватися в реальності рабства Малуші.

(Далі буде)

Наш календар

З ІСТОРІЇ УТВОРЕННЯ УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

18 жовтня 1970 р. минуло 25 років з дня відкриття державного університету в м. Ужгороді.

Трудящі Закарпаття, довгі роки відірвані від усього українського народу, поневолені іноземними загарбниками, не мали змоги навчатися рідною мовою, хоч не раз по-

рушували перед австро-угорським урядом питання про організацію в краї початкової, середньої та вищої освіти для українського населення.

На першому Слов'янському з'їзді в Празі (1848 р.) було ухвалено резолюцію про створення на Закарпатті шкіл і вищого учбового закладу з викладанням українською мовою¹. 19 жовтня 1849 р. закарпатська делегація виїхала до Відня, де подала австрійському імператору петицію, що вимагала запровадження рідної мови в місцевих школах і установах, а також організації Правничої (юридичної) академії². Проте жодна з вимог не була задоволена.

24 грудня 1919 р. Автономна Директорія Підкарпатської Русі* ухвалила: «З метою розвитку нашої народної мови та культури Директорія вважає обов'язково необхідним заснувати в Ужгороді університет»³. Це рішення було надіслано до Чехословацького інституту педагогіки ім. Я. А. Коменського, адміністрація якого виступила проти відкриття університету, мотивуючи відмову тим, що для забезпечення навчального процесу немає кваліфікованих кадрів, а також фінансів.

Особливо енергійно захищали інтереси народу комуністи. Наприклад, 17 жовтня 1937 р. Закарпатський крайовий комітет Комуністичної партії Чехословаччини організував 15-тисячну маніфестацію, на якій виступив секретар крайкому О. Борканюк. У своїй промові він сказав: «Ми хочемо з усіма прогресивними і демократичними організаціями та діячами спільно працювати і боротися за створення всіх передумов, щоб у найближчий час був відкритий у нас університет»⁴.

Комуністи вказували, що політичний і культурний розвиток краю можливий буде тільки тоді, коли робітники та селяни скинуть соціальний і національний гніт і встановлять Радянську владу. Мрія народна здійснилася після визволення Закарпаття Радянською Армією. Одним з першочергових завдань нової влади було створення вузу. В декреті Народної Ради Закарпатської України «Про організацію вищих шкіл на Закарпатській Україні» записано: «Організувати на території краю державний університет»⁵.

Для проведення в життя згаданого декрету Секретаріат Центрального Комітету Комуністичної партії Закарпатської України і Народна Рада прийняли відповідну постанову⁶. На її основі було оголошено набір студентів на історичний, філологічний, біологічний та медичний факультети нового вузу. Роботу по його організації вела комісія в складі 9 чол.

18 жовтня 1945 р. за постановою Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У в Ужгороді було відкрито державний університет із згаданими вище факультетами⁷. Навчання почалося 1 лютого 1946 р. Водночас працювали підготовчі курси на 150 місць.

¹ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. Р-545, оп. 8, спр. 4, арк. 67.

² Там же, оп. 4, спр. 8, арк. 67.

* Дорадний орган у справах мовних, шкільних і релігійних при чеському керівникові адміністрації Закарпаття, створений чехословацьким буржуазним урядом в листопаді 1919 р.

³ А. М. Ігнат. З історії боротьби трудящих Закарпаття за відкриття університету. — Тези доповідей до XIX наукової конференції. Серія педагогічна, травень, 1965. Ужгород, 1965, стор. 25.

⁴ «Карпатська правда», 24 жовтня 1937 р.; А. М. Ігнат. Назв. праця, стор. 26.

⁵ «Вісник Народної Ради Закарпатської України», грудень 1944 р.

⁶ ЗОДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 89, арк. 3.

⁷ ЗОДА, ф. Р-545, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

Радянський уряд відрядив до нового університету досвідчених спеціалістів: Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Полтави, Одеси та інших міст країни. Серед викладачів були й представники місцевої інтелігенції⁸. На той час професорсько-викладацькі кадри цього вузу мали такий склад: 1 професор, 1 доктор наук, 9 доцентів, 25 викладачів, з них — 14 старших, 7 асистентів, а також 2 старші лаборанти⁹. Першими студентами стали вихідці з народних мас Закарпаття. 1 вересня 1946 р. на 1-й курс чотирьох факультетів було прийнято 168 чол. Крім того, відкрився п'ятий факультет — хімічний.

Спершу кошти на утримання університету асигнувала Народна Рада Закарпатської України, з січня 1946 р. — Міністерство освіти УРСР, а з червня того ж року — Міністерство вищої освіти СРСР¹⁰.

Згідно з постановою НРЗУ від 19 липня 1945 р. університету було передано приміщення колишньої української гімназії та будівлю монастиря¹¹. Для викладачів відведено 22-квартирний будинок.

До кінця першого навчального року університет уже мав лабораторії: неорганічної хімії, фізики, біології, зоології та паразитології, рослин, гістології; кабінети: марксизму-ленінізму, історії СРСР, геології та палеонтології, української мови і літератури, а також читальний зал¹². Створені були біологічний музей, ботанічний сад та наукова бібліотека, що налічувала 64 тис. книг¹³. Спеціальне рішення Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 18 жовтня 1945 р. передбачало виділення для Ужгородського університету 10 тис. примірників наукової та художньої літератури¹⁴. На початку 1947/48 навчального року вузи й наукові центри Радянського Союзу, а також культурно-освітні установи Закарпатської області збагачили бібліотеку 150 155 примірниками книг¹⁵. Крім того, їй було передано 50 тис. томів, що належали колишньому уніатському собору, зокрема чимало цінних стародруків і рукописів XVI—XVII ст., а також книги спеціального фонду обласної бібліотеки¹⁶.

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 29 серпня 1947 р. «Про зміцнення матеріально-технічної бази Ужгородського державного університету»¹⁷ протягом 1948—1950 рр. ряд кафедр справив новосілля в нових приміщеннях. Там, де колись була резиденція єпископа уніатської церкви, відкрила двері університетська бібліотека¹⁸.

У 1949/50 навчальному році університет мав три навчальні корпуси, фізкультурний зал, 27 кімнат міської лікарні (на орендних умовах). Того року на стаціонарі навчалося понад 1 тис. чол., а на заочному відділі — більш як 750 чол. Серед 87 працівників професорсько-викладацького складу було 12 уродженців Закарпаття¹⁹.

1950 р. прийняв перших студентів фізико-математичний факультет. В обладнанні його лабораторій велику допомогу подав Московський університет ім. М. В. Ломоносова, надіславши радіоапаратуру, електровимірні прилади, рентгенустановку та ін. Академія наук Української РСР також передала рефрактори, печі з нагріванням на 1450°С, мікрофотометр та ін.²⁰

Велике значення у підготовці кадрів має аспірантура, відкрита 1952 р. З 1953 по 1970 рр. кандидатські дисертації захистив 101 аспірант стаціонару і заочного відділу. Зараз в аспірантурі навчається 98 чол.

1960 р. організовано загальнотехнічний факультет, на який вступило 186 випускників середніх шкіл і перейшли з інших вузів 216 студентів²¹. Того ж року відкрився вечірній відділ на хімічному, фізичному факультетах, а пізніше — на філологічному, біологічному та історичному. У травні 1962 р. створено загальнонауковий факультет з гуманітарним, економічним, агробіологічним та математичним відділами.

1964 р. почали діяти нові кафедри: наукового комунізму, біофізики, англійської, німецької, французької й угорської філології та ін.²² Важливе значення для навчального процесу та наукових досліджень мають мікронна лабораторія та станція фотографічних і візуальних спостережень за штучними супутниками землі. Станцію організувала 1957 р. Астрономічна рада Академії наук СРСР.

⁸ ЗОДА, ф. Р-545, оп. 4, спр. 8, арк. 69.

⁹ Там же, оп. 1, спр. 13, арк. 15.

¹⁰ Там же, спр. 18, арк. 1.

¹¹ Там же, арк. 2.

¹² Там же, спр. 3, арк. 4.

¹³ Там же, спр. 18, арк. 19.

¹⁴ Там же, спр. 13, арк. 15—16.

¹⁵ Там же, оп. 4, спр. 8, арк. 68.

¹⁶ Там же, оп. 6, спр. 20, арк. 26.

¹⁷ Там же, арк. 25—26.

¹⁸ Там же, оп. 4, спр. 52, арк. 1, 3; оп. 6, спр. 109, арк. 3.

¹⁹ Там же, спр. 204, арк. 26—27; спр. 24, арк. 2, 4.

²⁰ Там же, оп. 6, спр. 510, арк. 51—54; спр. 727, арк. 4—6.

²¹ Там же, спр. 1192, арк. 84.

²² Там же, спр. 1443, арк. 43.

Зараз в університеті — 12 факультетів, 59 кафедр, 14 кабінетів, 75 навчальних та 8 науково-дослідних лабораторій і груп. Працюють 50 наукових студентських гуртків, 40 гуртків художньої самодіяльності, клуб інтернаціональної дружби та естетичного виховання, штаб трудового виховання, факультет громадських професій, 14 спортивних секцій, спортивно-оздоровчий табір «Скалка».

З 1945 по 1970 рр. університет випустив: істориків — 1839, філологів — 3395, біологів — 1321, математиків — 1003, фізиків — 755, хіміків — 741, лікарів — 1564 та економістів (перший випуск) — 65 чол.²³ Багато з них уже захистили кандидатські дисертації і працюють у вузах та наукових установах Києва, Львова, Черкаса, Запоріжжя, Івано-Франківська, Москви, Ленінграда, Томська та інших міст Радянського Союзу. Дехто здобув звання доктора наук.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду, допомозі вузів, різних установ УРСР, РРФСР та інших радянських республік матеріально-технічна база Ужгородського державного університету розширилась і повністю забезпечує навчально-виховний процес та дослідницьку роботу.

У стінах вузу майже щорічно відбуваються республіканські або всесоюзні конференції, присвячені різноманітним і актуальним проблемам сучасної науки. В них беруть участь провідні вчені Радянського Союзу та зарубіжних соціалістичних країн (Чехословаччини, Угорщини, Польщі, Болгарії, Югославії та ін.).

Багатотисячний колектив студентів і викладачів Ужгородського державного університету зустрів 25-річчя вузу в обстановці творчого піднесення. Його ювілей збігся з видатними датами — 100-річчям від дня народження В. І. Леніна, 25-річчям перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні та 25-ю річницею возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

Г. В. БОЖУК

²³ Поточний архів Ужгородського державного університету, річний звіт за 1969 р.

БОРЦІ ПРОТИ КРІПОСНИЦТВА ТА ЖОРСТОКОЇ СОЛДАТЧИНИ (До 150-річчя повстання в Семенівському полку)

Армія феодальної Росії, що головним чином поповнювалася за рахунок селянства, була втіленням феодально-кріпосницького гноблення. Безправ'я, тілесні покарання, приниження людської гідності, знущання були постійними й неминучими супутниками солдатської служби. «Селянина віддавали в солдати як у довголітню каторгу, де його чекали нелюдські муки «зеленої вулиці» і т. п.,» — писав з цього приводу В. І. Ленін¹.

Солдати не мирилися з таким становищем. Їхня боротьба проти кріпосницьких порядків виявлялася в найрізноманітніших формах — від дезертирства до відкритих і активних непокор, антиурядових виступів. За підрахунками історика В. А. Федорова у першій чверті XIX ст. стався щонайменше 31 випадок повстань і заворушень солдатів².

Півтора століття тому по всій Росії прокотилася приголомшуюча звістка: повстав створений ще Петром I ушлявлений найстаріший полк російської гвардії, шефом якого був сам Олександр І. Повстання лейб-гвардії Семенівського полку справедливо оцінюється в історичній літературі як перший великий виступ у царській армії проти кріпосницького гноблення та жорстокої солдатчини.

Приводом до виступу стало нелюдське ставлення до солдатів командира полку полковника Шварца. Як свідчать документи, з 1 травня до 3 жовтня 1820 р. за наказами Шварца були жорстоко покарані 44 чол., яким загалом було завдано 14 250 ударів, тобто, в середньому, на кожного солдата припало 324 удари³. Але ці цифри не дають повної картини жорстокості командира полку.

Повстання семенівців почалося 16 (28) жовтня 1820 р. Вранці цього дня Шарц жорстоко знущався з рядового 2-ї фузілерної роти Бойченка. Помітивши, що солдат

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 378—379.

² В. А. Федоров. Движение народных масс в России в первой четверти XIX века. — «Преподание истории в школе», 1954, № 3, стор. 45; його ж. Солдатское движение накануне восстания декабристов. — Из истории общественных движений и международных отношений, М., 1957, стор. 359.

³ В. И. Семевский. Политические и общественные идеи декабристов, Спб., 1909, стор. 135.

став у стрій, не встигнувши застебнути мундир, Шварц «плюнув в глаза, потом взял за руку и, проводя по фронту передней шеренги, приказывал на него, Бойченку, плевать»⁴.

Ініціативу в дальших подіях узяла на себе 1-ша гренадерська (так звана «государева») рота полку. Ще на шляху з навчань солдати домовилися на вечірній переключці колективно поскаржитися на Шварца. Дізнавшись про те, що фельдфебель Брагін наказав не робити переключку, солдати вишикувалися самі і, викликавши в казарму ротного командира капітана М. І. Кашкарова, попросили його довести до відома начальства їх скаргу на командира полку. М. І. Кашкаров і командир батальйону полковник І. Ф. Вадковський, які співчували солдатам, виконали їх прохання, приховавши при цьому імена ініціаторів виступу.

17 жовтня в роту прибули начальник штабу корпусу О. Х. Бенкендорф і командир бригади, які спробували умовляти солдатів. Але ті наполягали на своєму, заявивши, що не можуть далі терпіти нелюдське ставлення Шварца до себе.

Командир корпусу генерал І. В. Васильчиков вирішив заарештувати всю роту, але, розуміючи, що інші солдати не дадуть цього зробити в розташуванні полку, він наказав привести бунтівну роту в манеж нібито для виявлення претензій. Там гренадери були оточені заздалегідь викликаними двома ротами Павлівського полку. Васильчиков погрожував, що накаже стріляти, якщо солдати не відмовляться від бунту, на що почув відповідь: в солдатів немає більше сил продовжувати службу під начальством Шварца⁵. Ввечері бунтівники були під посиленням конвоем відведені в Петропавлівську фортецю.

Арешт роти не залякав семенівців. Виявляючи солідарність, солдати інших рот дружно стали на захист заарештованих. Вночі з 17 на 18 жовтня почалися заворушення у 2-й, потім у 1-й і 3-й фузілерних ротах. Вранці 18 жовтня весь полк зібрався на подвір'ї. Серед солдатів чулися заклики розправитися зі Шварцем за заповідане ним зло⁶. Командування перелякалося. Охорона Петропавлівської фортеці була підсилена з метою перешкодити можливій спробі визволити повсталих. Розташування Семенівського полку було оточене військами. Декабрист Ф. Глинка, який був на той час ад'ютантом петербурзького генерал-губернатора, писав: «Ми тоді жили немов би в біваках... тривога була страшенна»⁷.

На умовлювання Васильчикова семенівці відповіли ультиматумом: або звільнити 1-шу роту, або заарештувати весь полк. Коли начальство відхилило цю вимогу, весь полк зі словами «де голова, там і ноги» відправився у Петропавлівську фортецю. Через кілька днів 2-й і 3-й батальйони Семенівського полку були виведені з Петербурга і розосереджені по інших полках. 1-й батальйон «за ослушание против начальства и возбуждение к такому же других батальонов» був відданий до суду. 9 солдатів були прогнані по шість раз крізь стрій у 1000 чоловік, потім відправлені на каторгу, 276 чол. переведені в Оренбурзький, а 172 — в Сибірський окремі корпуси, 35 зіслані на Кавказ. Інші — близько 400 чол. були розподілені по полках 3-го корпусу, розміщеного на Україні⁸. Були віддані до суду також і 4 офіцери, в тому числі М. І. Кашкаров і І. Ф. Вадковський. Інші офіцери були переведені до армійських полків із заборобою подавати прохання про відпустки та відставку. Заслужений Семенівський полк був розформований⁹.

Повстання тривало 3 дні, але викликані ним заворушення в усій царській армії продовжувалися. Гвардійці Преображенського полку відкрито співчували своїм братам по зброї. Лейб-гренадери говорили: «Сьогодні черга Шварца, не погано було б, коли б завтра настала черга Стюрлера» (їхнього полкового командира). Солдати Московського полку зі сльозами на очах обіймали семенівців¹⁰. Знаючи про солідарність столичних полків з семенівцями, генерал Бенкендорф писав: «Более чем вероятно, что если бы настоящая катастрофа потребовала вмешательства вооруженных сил, то сия последняя отказалась бы повиноваться»¹¹.

Переконливим свідченням поширення заворушень було розповсюдження прокламацій. Одна з них містила звернення семенівців до солдатів Преображенського полку, закликала припинити «спіне підкорення» і, називаючи царя «сильним розбійником», «явним внутрішнім ворогом», «підлим правителем», відкрито закликала «чесно знищити тирана». «Взамен государя,— вказувалося в прокламації,— должны заступить место законы, которые отечеством за полезные будут признаны». Прокла-

⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 9, оп. 65/6, од. зб. 6, ч. 1, арк. 178 зв.

⁵ М. Муравьев-Апостол. Воспоминания и письма, Пгд., 1922, стор. 46.

⁶ В. А. Федоров. Солдатское движение в годы декабристов, М., 1963, стор. 105--108.

⁷ М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. I, М., 1955, стор. 310.

⁸ В. А. Федоров. Солдатское движение..., стор. 110, 151.

⁹ Полное собрание законов Российской империи, т. XXXVII, стор. 490, № 28455.

¹⁰ С. Чернов. Из истории солдатских настроений в начале 20-х годов.— Бунт декабристов, Л., 1926, стор. 58.

¹¹ «Русский архив», 1875, № 7, стор. 328.

мації спрямовувалися не тільки проти самодержавства, але й проти кріпосницької системи¹².

Повстання семенівців мало великий вплив на розвиток декабристського руху. В очах декабристів воно було ще одним доказом готовності армії до виступу проти феодально-кріпосницького ладу, сприяло визріванню їх ідеології. Можна вважати, що цей вплив був взаємним. Серед нечисленних організацій, які передували декабристським, була офіцерська артіль, створена в Семенівському полку. В 1816 р. в офіцерських квартирах Семенівського полку був заснований декабристський «Союз порятунку», в числі засновників якого були офіцери полку С. П. Трубецької, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, І. Д. Якушкін, Ф. Шаховської, який незабаром вступив до «Союзу порятунку» і став його секретарем, також був офіцером цього полку¹³. Немає прямих доказів того, що організаторами повстання семенівців були декабристи, але слід зважати на те, що їх діяльність у полку об'єктивно сприяла створенню передумов для заворушень. Невипадково сам Шварц свідчить, що призначаючи командиром семенівців, його попереджали: «полк заражен духом неповиновения и буйства...»¹⁴. Цілком можливо, що авторами прокламацій семенівського полку були С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін.

Чимало семенівців відіграли видатну роль у декабристському русі в наступні роки. Декабристи не вели широкої пропагандистської роботи в солдатських масах, але солдати-кошишні семенівці були для С. Муравйова-Апостола та його сподвижників винятком. Як зазначалося в рапорті комісії військового суду, в період Лещинських таборів під Житомиром «все нижние чины прежнего состава Семеновского полка, находившиеся в 8 пехотной дивизии... ходили к Муравьеву и слышались зловредных его внушений». Всього в 8-й дивізії був 141 колишній семенівець¹⁵. Ці солдати становили окрему категорію і, за думкою властей, були ревними прихильниками таємного товариства, збуджуючи в своїх товаришах ненависть і презирство до уряду¹⁶. Серед 117 солдатів-декабристів, засуджених у Білій Церкві, було 110 колишніх семенівців¹⁷.

Повстання Семенівського полку було об'єктивно спрямоване проти всієї соціальної системи царської Росії, що породжувала шварців. Ось чому, навіть звільнившись від ненависного командира, семенівці продовжували брати активну участь у боротьбі проти самодержавства, розхитуючи феодально-кріпосницький лад. Повстання семенівців стало одним з уроків для наступних поколінь борців за свободу.

М. П. САВИЧЕВ

¹² Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. I, М., 1951, стор. 586—590.

¹³ М. В. Нечкина. Назв. праця, стор. 121, 142—143.

¹⁴ М. Муравьев-Апостол. Назв. праця, стор. 28.

¹⁵ ЦДВІА СРСР, ф. 36, оп. 4/847, од. зб. 163, арк. 18 зв.; ф. 14414, оп. 1, од. зб. 204, арк. 1.

¹⁶ И. И. Горбачевский. Записки и письма, М., 1925, стор. 61.

¹⁷ М. В. Нечкина. Назв. праця, т. II, стор. 414.

МІСТО ТРУДОВОЇ СЛАВИ

(До 200-річчя м. Запоріжжя)

Цього року минуло 200 років від заснування міста Запоріжжя, одного з найбільших обласних центрів нашої республіки. В 1770 р. Катерина II підписала указ, згідно з яким на землях запорізьких вольностей передбачалось спорудити Дніпровську лінію з 7 фортець от «Берды до Днепра». Над Дніпром виникла Олександрівська, поблизу Берди над Азовським морем — Петрівська фортеці, а між ними через кілька 30 км. розташувалися Микитівська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська і Захарівська¹. Ця лінія мала стати перешкодою для навали ординців і водночас міцною базою для урядових військ в разі виступу козаків. Скориставшись з того, що козаки ряду зимівників поблизу Мокрої Московки (місця будівництва Олександрівської фортеці) «пішли на турка», царські військові команди вирубували дерева і розбирали будівлі².

Широкі козацькі маси були обурені віроломними діями цариці, оскільки вони порушували договірні умови царського уряду з Богданом Хмельницьким. Зокрема, в листі кошового отамана Війська Запорізького П. І. Калнишевського до Катерини II

¹ Я. П. Новицкий. История г. Александровска, в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770—1806 гг.), Екатеринбург, 1905, стор. 3.

² Я. П. Новицкий. Материалы для истории запорожских казаков (из запорожского Сечевого архива за 1770—1771 гг.), Екатеринбург, 1909, стор. 93.

(23 грудня 1771 р.) говорилося: «Як тільки ми все підданіше ВВВ військо Запорізьке Низове пішли на службу..., залишивши свої зимівники, то приїхав пан генерал-поручик, військової колеї член і кавалер Деденьов; на запорізьких землях біля річки Московки, на місцях, де були козачі зимівники, фортецю Олександрівську збудував, для цього із тих козачих зимівників будівлі розібрали; при тій же фортеці тепер поселяються, за дозволом тамошніх комендантів, різні народи, якими ті коменданти володіючи, користуються, і допускають їх до використання запорізьких земель і різних угідь... Уже зовсім спустошили ліси... А запорізькі козаки, без житла будучи, розорені, терплять крайні злидні й образу»³.

Фортеця, що займала площу в 105 десятин, будувалася до 1775 р. Після знищення Запорізької Січі серед «назавжди осілих» в Олександрівську були відставні солдати, козаки, люди «великоросійської породи», «польської і малоросійської нації», торговці, «люди магометанського закону»⁴. Вони оселилися на Великому Лузі, Крутому Яру, Хортці, в урочищі Сагайдачному, в с. Нескребіці (пізніше — Вознесенка) та в інших місцях.

Через фортецю, що була резиденцією лінійного обер-коменданта, проходив відомий тракт у Крим. Острів Хортиця після ліквідації Січі перейшов у володіння фаворита цариці Г. О. Потьомкіна, який 1789 р. передав його казні. Наступного року там уже господарювали 18 сімей німецьких колоністів. Це спричинилося до того, що багато цінних пам'яток історії українського народу загинуло⁵.

У червні 1806 р. Олександрівський посад, у якому проживало 884 мешканці — 479 чоловіків і 405 жінок, став повітовим містом. За наступне півстоліття воно майже не змінилося. Це засвідчив етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський: «Олександрівськ — жалюгідне містечко. Він зовсім не краший порядного села... Скидається на Миргород... Краший будинок тут — в'язниця»⁶.

Після знищення кріпацтва на півдні України, передусім у Придніпров'ї, почала розвиватись промисловість. Цьому значною мірою сприяло створення мережі залізниць, яка з'єднала донецьке вугілля з криворізькою рудою, катеринославські підприємства — з центральними магістралями. Значне розширення посівних площ зернових, насамперед пшениці, викликало необхідність виробництва сільськогосподарських машин. Тоді в Олександрівську іноземні акціонерні товариства заснували заводи Коппа і Гелькера, Леппа і Вальмана, Ольджитті, Бадовського, Гільдебранта і Пріса, Мензіса. Виникли також залізничні майстерні й паровозне депо. 1902 р. у місті налічувалося 7 заводів сільськогосподарського машинобудування, 5 цегельно-черепичних, пивоварний, 3 мововарні, лісопильня, 8 великих парових млинів, 10 слюсарно-механічних і 30 кустарно-ремісничих майстерень. На цих підприємствах працювало близько 5 тис. робітників⁷. Життя їх було неймовірно тяжким — робочий день тривав 12—14 годин. Тому й не дивно, що вже весною 1882 р. в майстернях Південної залізниці вибухнув перший страйк⁸. 1885 р. 400 робітників організували другий виступ. На його придушення царський уряд кинув 3 роти солдат. Через 8 років залізничники знову страйкували. Під керівництвом слюсаря токарного цеху С. Суміна вони, закидавши рейки шпалами, на кілька годин зупинили рух поїздів⁹.

Пробудження робітників до політичної боротьби припадає на початок 90-х років XIX ст. Тоді в місті діяли гуртки С. Суміна, Й. Гудзенка, І. Шедровича¹⁰. Діяльність останнього проходила під безпосереднім впливом «Катеринославського Союзу боротьби за визволення робітничого класу», організованого вірними учнями В. І. Леніна — І. В. Бабушкіним та І. Х. Лалаянцом. Близько 10 марксистських гуртків Олександрівська охоплювали понад 100 чол.

Весною 1901 р. робітники налагодили зв'язок з «Іскрой». Один з керівників олександрівських пролетарів О. Ф. Малєєв згадував: «Наприкінці травня приїхала з Женеви Ю. Жилінська. Вона привезла адреси для безпосереднього зв'язку з Центральним органом — «Іскрой». З цього часу ми й стали надсилати кореспонденції за кордон...»¹¹

Після травневих демонстрацій 1901 р. В. І. Ленін поставив завдання створити на території Росії підпільну друкарню. Шрифт для неї під час перевезення з Києва до Кишинева довелося переховувати у садибі кічкаської акушерки Шомет. Згодом

³ Я. П. Новицький. Матеріали для історії запорожських казаків..., стор. 93.

⁴ Я. П. Новицький. Історія г. Александровска..., стор. 100.

⁵ П. А. Заболоцкий. Старейший запорожский уезд, Нежин, 1903, стор. 19.

⁶ А. С. Афанасьев-Чужбинский. Поездка в Южную Россию, ч. I, Спб., 1863, стор. 104.

⁷ Запоріжжя. Путівник, Дніпропетровськ, 1967, стор. 13.

⁸ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. Міністерство шляхів сполучення, оп. I, спр. 1618, арк. 37.

⁹ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. політкаторжан, оп. I, спр. 7, арк. 27.

¹⁰ На баррикадах. 1905 г. в Александровске. Сборник воспоминаний, документов и материалов, Запорожье, 1925, стор. 6.

¹¹ Там же, стор. 3.

пролетарі Олександрівська допомогли одному з активних агентів «Искры» І. І. Радченку доставити його за місцем призначення¹².

Редакція «Искры» і Закордонний відділ ЦК, керовані В. І. Леніном, відіграли вирішальну роль у створенні на Запоріжжі соціал-демократичних організацій. Між І і ІІ з'їздами РСДРП там виникли мелітопольська й олександрівська, а наприкінці 1903 р.—бердянська партійні групи іскрівського напрямку. На початку 1902 р. в Олександрівську було створено загальноміський комітет РСДРП¹³, який поділив місто на три райони партійного впливу—Залізничний, Центральний і Слобідський. Серед населення Кічкаса, Хортиці, Балабіно, Вознесенки працювали спеціальні групи. Для посилення партійної роботи Катеринославський комітет направив в Олександрівськ двох професіональних революціонерів—«Головатого» і «Цигана-смуглого», які ввійшли до складу першого міського комітету РСДРП¹⁴.

Члени Олександрівської партійної організації, маючи систематичний зв'язок з Катеринославською, куди, як відомо, надсилали листи В. І. Ленін та Н. К. Крупська, були добре обізнані з внутріпартійною боротьбою, більшість з них виступила проти меншовизму і твердо стояла на революційних позиціях. Про це свідчить і рапорт олександрівського повітового справника від 9 грудня 1905 р. катеринославському губернатору: «Згідно з найточнішими відомостями, які в мене є, робітники залізничних майстерень Катерининської дороги виготовляють в майстернях кинджали, піки, бомби з наміром цими днями організувати загальний страйк, напасти на поліцію, пошту, казначейство і взяти всю владу до своїх рук»¹⁵.

10 грудня в Олександрівську почався загальний політичний страйк. На мітингу, що зібрався наступного дня біля Народного будинку, було створено Бойовий страйковий комітет, до складу якого ввійшли більшовики С. Тополін, В. Васильєв, професіональний революціонер, представник Центру Мороз-Коган, передові робітники П. Швець, І. Минаєв, інженер Іздебський, телеграфіст І. Мирошниченко. Комітет обрав Бойову комісію—штаб керівництва повстанням. На кінець дня робітники захопили майстерні, найбільші підприємства, телеграф, вокзали й управління залізниць¹⁶. В діях повстанців відчувалась керівна, спрямовуюча роль міського партійного комітету¹⁷.

13 і 14 грудня точились жорстокі барикадні битви, в яких, крім робітників, брала участь значна частина учнів старших класів технічного училища, в тому числі й чотирнадцятирічний В. Я. Чубар. Та сили виявились нерівними.

Командир 280-го піхотного Балаклавського полку в рапорті від 28 грудня 1905 р. на ім'я Миколи ІІ повідомляв, що «9-та рота, перебуваючи у відрядженні в Олександрівську, 14 грудня брала активну участь у придушенні безпорядків... Убитих і поранених понад 100 чоловік»¹⁸. На рапорті полковника Яковлева помітка: «Его Величество изволил читать 1 января 1906 г.».

Після поразки грудневого повстання почалась розправа: 800 робітників міста самодержавство притягло до судового слідства, 53—заслало на каторгу, 8—засудило до страти (С. М. Тополина, В. Л. Васильєва, Ф. Я. Чубанова, Мороз-Когана, І. С. Ясенка, І. П. Биковського, В. І. Щукіна-Михайлова, П. А. Максимовича-Григоренка). Але під тиском мас смертну кару було замінено довічною каторгою.

Коли перемогла Жовтнева соціалістична революція, в Олександрівську почалася запекла боротьба за владу Рад. Активними її учасниками були більшовики М. М. Буфетов, Й. Г. Леппік, І. А. Гаврилов, Д. Д. Леженко, О. Н. Анісімов, М. К. Герасименко, Ф. М. Виноградов, О. Іванов, М. Скляренко, П. Кошелев та інші. 2 січня 1918 р. над містом замаярив червоний прапор, а 21 січня РНК видала за підписом В. І. Леніна декрет про націоналізацію заводу «Дека»¹⁹.

У березні 1918 р. на Радянську Україну рушили кайзерівські війська. 1,5 тис. олександрівців добровільно пішли на фронт. Залізничники Катерининських майстерень відремонтували бронепоезд «Свобода или смерть», команду якого поповнили 73 молодих робітники.

Виконуючи рішення І з'їзду КП(б) України, комуністи Олександрівська на початку 1919 р. створили перший радянський полк, який багато зробив для ліквідації петлюрівських і григор'євських банд, відновлював революційний порядок у містах

¹² Л. И. Гольдман. Организация типографии «Искры» в России, М., 1928, стор. 26—27; Л. Арештейн. Юность партии, М., 1964, стор. 56.

¹³ История КПСС, М., 1964, стор. 600.

¹⁴ На баррикадах, стор. 6.

¹⁵ Славная страница в истории Александровска (Запорожья), Запорожье, 1956, стор. 82.

¹⁶ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий (1904—1906 гг.), Екатеринослав, 1924, стор. 422.

¹⁷ На баррикадах, стор. 35.

¹⁸ Запорізький обласний краєзнавчий музей, інв. № 1482.

¹⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, К., 1957, стор. 19.

і селах. Тоді ж за вказівкою В. І. Леніна Центральний Комітет направив на допомогу партійним організаціям Запоріжжя 150 пітерських і московських комуністів.

Коли почався наступ генерала Врангеля, з ініціативи партійної організації в Олександрівську було сформовано кавалерійську частину. В плавнях організовувались нові партизанські загони. Спільно з полками дивізії І. Ф. Федька вони завдали серйозного удару ворогу на Правобережжі Дніпра в районі Хортиці. Про згадану подію командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе повідомляв Володимира Ілліча: «Ця невдача (білих — М. К.) безперечно є початком краху Врангеля»²⁰. 16 листопада 1920 р. чорного барона добили, а в середині 1921 р. розгромили й останні загони Махна. Почалася нова сторінка в історії м. Запоріжжя*.

В грудні 1920 р. був затверджений план ГОЕЛПРО, в якому будівництву Дніпровської ГЕС належало одне з найважливіших місць. У січні 1921 р. виникла проектна організація «Дніпробуд» на чолі з І. Г. Александровим. Незабаром Радянський уряд зобов'язав ВРНГ, Наркомзем, Народний Комісаріат шляхів сполучення «завчасно вжити заходів до найбільш безболісного звільнення від населених пунктів прибережних земель, що підлягають затопленню внаслідок спорудження гідроелектричної станції поблизу м. Олександрівська (Запоріжжя)»²¹.

14 вересня 1921 р. запорізькі залізничники спільно з робітниками Брянського заводу (нині — завод ім. Петровського, м. Дніпропетровськ) здобули велику трудову перемогу: достроково ввели в дію Кічкаський міст. В результаті відкрився рух на одній з найважливіших залізничних магістралей — Долгінцево — Волноваха, що сприяло відбудові народного господарства Придніпров'я.

Неминучі в цій справі труднощі було подолано завдяки самовідданій праці й ентузіазму мас. 15 вересня 1922 р. делегати 5-ї Запорізької губернської партійної конференції надіслали В. І. Леніну телеграму такого змісту: «Ми, запорожці, зібравшись в обставині тяжкого голоду й величезних злиднів, щасливі, що Ви знову повертаєтесь до революційної роботи, до керівництва рухом світового пролетаріату.

Ми раді, що надії наших ворогів ще раз не виправдались, а ставка на вашу хворобу не увінчалася успіхом.

Запевняємо Вас, дорогий Володимире Іллічу, що, незважаючи на голод, на пусту казну будемо сміливо й рішуче творити справу комунізму.

Хай живе комунізм!»²²

10 червня 1923 р. «Правда» писала, що Кічкаський державний завод випустив першу серію удосконалених тракторів, один з яких було відправлено в Москву на випробування. Згодом на Всесоюзній сільськогосподарській виставці він одержав золоту медаль, показавши кращі якості, ніж американський «Фордзон». Протягом 1923—1924 рр. Кічкаський й Великотокмацький заводи виготовили 200 тракторів.

8 листопада 1927 р. у фундамент Дніпровської ГЕС, закладений поблизу Хортиці, голова РНК України В. Я. Чубар поклав металеву дошку з викарбуваними на ній словами: «На виконання заповітів вождя світового пролетаріату Володимира Ілліча Леніна, зусиллями трудящих мас першої в світі робітничої держави Союзу Радянських Соціалістичних Республік — уряди СРСР та УРСР заклали Дніпровську гідроелектростанцію потужністю 650 тисяч кінських сил — могутню підойму соціалістичного будівництва СРСР»²³.

1 травня 1932 р. Дніпрогес дав перший електрострум. Станції було присвоєно ім'я В. І. Леніна. За її спорудження дніпробудівську комсомольську організацію нагороджено найвищою урядовою відзнакою — орденом Леніна.

Водночас у Запоріжжі будувалася Дніпровський промисловий комбінат — коксохімічний і металургійний заводи, завод феросплавів, алюмінієвий комбінат тощо. Таке грандіозне будівництво невідомо змінювало весь запорізький край і його обласний центр. Але під час Великої Вітчизняної війни німецько-фашистські загарбники перетворили місто-сад в руїни.

Радянські люди доклали чимало зусиль, щоб відбудувати Запоріжжя, зробити його ще красивішим. Значний вклад у відбудову міста зробила обласна партійна організація, яку тоді очолював Л. І. Брежнєв, а другим її секретарем був П. А. Кириленко.

«Тепер Запоріжжя — великий промисловий і культурний центр республіки, — зазначав перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, — місто-красень, місто трудової слави»²⁴. В ньому проживає близько 700 тис. чол., налічується понад 300 промислових підприємств. До послуг трудящих драматичний театр, обласна філармонія, близько 40 палаців культури і клубів, 25 кінотеатрів, сотні бібліотек. У місті є 33 лікарні, близько 100 шкіл, 23 вищих і середніх спеціальних учбових закладів 17 науково-дослідних інститутів.

²⁰ М. В. Фрунзе. Избранные произведения, М., 1951, стор. 116.

* З березня 1921 р. Олександрівськ перейменовано на Запоріжжя.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 20273, арк. 1.

²² Ленин с нами. Сборник документов и материалов, Запорожье, 1960, стор. 57.

²³ Сделаем Россию электрической, М.—Л., 1961, стор. 52.

²⁴ «Запорізька правда», 27 січня 1967 р.

У Запоріжжі значно збільшився житловий фонд. Якщо 1929 р. він складав 160 тис. м², то 1969 р.— уже 5 млн. м². У місті прокладено близько 230 км магістральних газопроводів. До послуг трудящих 138 оздоровчих пунктів, розташованих на Дніпрі та Азовському й Чорноморському узбережжях.

З ряду важливих видів продукції промисловість Запоріжжя має значну питому вагу в економіці країни. Зокрема вона дає чверть союзного виробництва конструкційного сталевого листа, 50% трансформаторів, 45% електродів. У різні часи на підприємствах Запоріжжя зросли такі прославлені майстри, як Герої Соціалістичної Праці Г. К. Помятун, М. Я. Бойко, Ф. Д. Галушко, С. І. Ципко, А. І. Волков та багато інших.

Значну увагу розвитку продуктивних сил міста приділяли колишні перші секретарі Запорізького обкому КП України А. І. Гайовий, О. А. Титаренко, В. В. Скрябін.

Великими досягненнями на всіх ділянках комуністичного будівництва зустріли трудящі міста видатну історичну подію в житті нашого народу і всього прогресивного людства— 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Нині запоріжці готують нові трудові подарунки до XXIV з'їзду КПРС і вносять гідний вклад у всенародну справу.

М. П. КИЦЕНКО

БЕЗСМЕРТНИЙ ЛЕНІНСЬКИЙ ЗАПОВІТ

(До 50-річчя промови В. І. Леніна
на III з'їзді комсомолу)

За п'ятдесят з лишком років у комсомолі, що є надійним резервом і помічником КПРС, дістали ідейне загартування понад сто мільйонів чоловік. Наслідуючи героїчні традиції старших поколінь, які штурмували Зимній, споруджували Дніпрогес і Магніт-

ку, відстояли Батьківщину в суворі роки Великої Вітчизняної війни, радянська молодь та її передовий загін— Ленінський комсомол прославляють Радянську країну трудовими звершеннями, допомагають партії в розв'язанні історичних завдань боротьби за комунізм.

Знаменною подією в історії комсомолу була промова В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ, в якій великий вождь розкрив зміст, методи й форми роботи Спілки молоді, конкретно показав, що саме повинен робити комсомол як помічник Комуністичної партії, вказав на роль і місце молоді в громадському житті, в будівництві нового суспільства. Промова стала заповітом вождя, найважливішим теоретичним документом партії, що визначає її завдання по вихованню молоді, має, як наголошувала Н. К. Крупська, «цілком особливе значення... Цю промову говорив Ілліч молоді, на яку покладав він такі надії, в якій бачив він зміну. Він особливо ретельно продумав її. Він говорив про те, чого ми повинні вчити і як повинна вчитися молодь, якщо вона дійсно хоче виправдати звання комуністичної молоді, і як підготувати її до того, щоб вона зуміла добудувати і довершити те, що ми почали»¹.

Понад півстоліття минуло відтоді, як В. І. Ленін виступив на з'їзді комсомолу. Але й тепер його бездонно-глибока, як образно сказав перший нарком освіти А. В. Луначарський, промова, мов надійний маяк, освітлює шлях молоді. Кожне нове покоління незмінно звертається до неї, шукаючи відповіді на питання, що висувуються життям. Ось одне лише красномовне свідчення: якщо (за статистикою ЮНЕСКО) ленінські твори займають перше місце в світі щодо свого поширення, то промові Володимира Ілліча на III з'їзді РКСМ належить серед них, згідно із статистикою Всесоюзної книжкової палати, перше місце щодо тиражів.

III з'їзд розпочав свою роботу 2 жовтня 1920 р. Події того незабутнього дня відтворено в численних спогадах делегатів, учасників з'їзду, яким випало щастя слухати вождя.

Автори спогадів розповідають, що голос Володимира Ілліча звучав не урочисто-піднесено, а якось по-домашньому спокійно, так, ніби в колі друзів, у бесіді з ними, він просто і невимушено ділився думками про головне в житті молоді, про завдання її в будівництві першої, незваної ще в історії, Країни Рад. І коли Ленін сказав, що ті завдання можна висловити одним словом, він ступив трохи вперед, обвів усіх поглядом, ніби очікуючи: «Ну, яке це слово?»

Настала пауза. І за цим усі почули заповітні слова любимого вождя: «Завдання полягає в тому, щоб учитися».

Делегати переглянулися. На обличчях— подив. Як? Учитися? Зараз, у цей грізний фронтний час? А Врангель, що загрожує з Криму? А пілсудчики, що господарюють у Білорусії? Адже всі були певні, що, як і делегати минулих комсомольських з'їздів, вони відправляться на фронт. Становище було справді ще досить складним.

¹ Н. К. Крупська. Ленін про молоді.— У керівництві партії— сила комсомолу, К., 1965, стор. 149.

І саме того дня, коли відбувся з'їзд, В. І. Ленін написав лист «До незаможних селян України», в якому говорилося: «Товариші! Царський генерал Врангель посилює наступ на Україну і Росію. Підтриманий французькими капіталістами, він просувається вперед, загрожуючи Донецькому басейнові і Катеринославу. Небезпека велика. Ще раз поміщики намагаються повернути свою владу, намагаються повернути собі землі і знов закабалити селян!»²

Отже, небезпека велика, підкреслив Ленін. Однак не молоді сказав ці слова вождь. «У промові не було ні слова про Врангеля, про білополяків,— читаємо в спогадах М. Горького.— Ленін дивився далеко вперед... і поставив на весь зріст перед комсомолом і всією радянською молоддю завдання не на рік і не на два, на цілу епоху».

З молоддю Володимир Ілліч говорив про майбутнє, глибоко діалектично висвітлюючи питання про взаємозв'язок і наступність поколінь, їх завдань і перспектив: «У попереднього покоління завдання зводилось до повалення буржуазії. Тоді головним завданням була критика буржуазії, розвиток в масах ненависті до неї, розвиток класової свідомості, вміння згуртувати свої сили. Перед новим поколінням стоїть завдання складніше,— підкреслив Ленін. ...Ви повинні побудувати комуністичне суспільство»³.

Історичним зразком того, як треба говорити з молоддю, назвав ленінську промову відомий ветеран партії М. О. Семашко, підкреслюючи, що Володимир Ілліч підходив до молоді з величезним педагогічним тактом. Поступово, крок за кроком, обгрунтовував, розтлумачував він кожне положення, висунуте в промові, ілюстрував, зважаючи на особливості аудиторії (в більшості делегатських анкет проти графі «освіта» стояло — «нижча»), дохідливими прикладами. «Ленінські слова були простими і переконливими,— згадує делегат з'їзду, поет О. Безименський.— Проголошувана ними правда вдєсятеро збільшувала силу доказів. У ленінському голосі звучала всепермагаюча людська пристрасть, сила величезного досвіду, щира любов до того, чим він сам живе і чим живуть інші, вимогливість і суворість генія, батьківська простота і ласка людини, яка прагне довести і переконати».

Зміст промови — цього невичерпного джерела ідей та думок з найважливіших питань комуністичного виховання й освіти — немає потреби переказувати, аналізувати: до нього не раз зверталися в своїх працях і виступах Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, М. І. Калінін, Ом. Ярославський, П. М. Лепешинський, інші діячі партії та уряду, видатні радянські педагоги; він добре відомий всім поколінням комсомольців. Мудре Іллічеве слово не підвладне часові. З геніальною прозорливістю врахував він, визначаючи мету, шляхи і принципи виховання будівників комунізму, не тільки конкретно-історичні умови повоєнного часу, а й перспективи дальшого розвитку країни, заглянув у її завтрашній день. Тим-то актуальними були і залишаються головні завдання, на розв'язанні яких зосереджував увагу делегатів з'їзду Ленін.

Дороговказом у житті й праці мільйонів став безсмертний ленінський заповіт: учитися комунізму. Що саме означає цей заповіт в сучасних умовах, яскраво показав у своїй промові 25 жовтня 1968 р. на урочистому пленумі ЦК ВЛКСМ, присвяченому 50-річчю комсомолу, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв.

Вчитися комунізму — це значить завжди прагнути бути активним учасником комуністичного будівництва. Вчитися комунізму — це значить беззастанно вивчати теорію марксизму-ленізму, виробляючи в собі ясне розуміння великої історичної справи за яку борються наша партія і наш народ, тверду ідейну переконаність у справедливості цієї боротьби. Це значить завжди розвивати в собі класову самосвідомість, виховувати себе на революційних традиціях Комуністичної партії і робітничого класу в дусі непримиренності до класових ворогів та їх ідеології. Вчитися комунізму — це значить брати активну участь у громадському житті, завжди і в усьому відстоювати інтереси нашого суспільства, нашого народу, нашої держави. Вчитися комунізму — це значить словом і ділом, своїм особистим прикладом утверджувати норми комуністичної моралі. Це значить весь час підвищувати свій культурний рівень, розширювати свій кругозір, збагачувати розум все новими й новими знаннями із скарбни людської культури. Вчитися комунізму — це значить виховувати себе в дусі беззавітного радянського патріотизму, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, братерської дружби з народами соціалістичних країн, бойового союзу з усіма борцями за справу миру і свободи народів, в дусі класової солідарності з трудящим усього світу.

Усім своїм життям, переконаннями, патріотичними справами радянська молоді утверджує вірність великим ідеям В. І. Леніна, безмежну відданість партії, соціалістичній Батьківщині. Це ще раз переконливо доводить і Всесоюзний ленінський залік, що проводиться в усіх комсомольських організаціях країни з серпня 1970 і по квітень 1971 р. і присвячений XXIV з'їзду КПРС — «Ми справі Леніна і партії вірні». Основна мета заліку — піднести політичну, трудову й громадську активність

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

³ Там же, стор. 253, 254.

кожного комсомольця, всієї молоді, бойовитість комсомольських організацій, підвищити роль і відповідальність усіх загонів Ленінського комсомолу за участь в господарському, культурному та державному будівництві. Для кожної комсомольської організації, кожного комсомольця залік стане звітом про трудовий вклад на честь XXIV з'їзду КПРС, про виконання ленінського заповіту — вчитися комунізму. До 50-річчя промови В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу приурочено завершення першого етапу заліку. 2 жовтня 1970 р. ознаменується Всесоюзним ленінським уроком «По-ленінськи вчитися комунізму».

Безмежно дороге ім'я Леніна, великий подвиг його життя, світлий ленінський геній — невичерпне джерело натхнення для наших молодих сучасників.

М. П. ДМИТРОВ

ДО 110-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ СЕВЕРИНА ДАНИЛОВИЧА

Український письменник В. Стефаник у відомій «присвяті моїм друзям» — «Серце» не випадково записав: «Северин Данилович — мій учитель соціалізму».

Северин Теофільович Данилович відіграв позитивну роль у революційно-демократичному русі Західної України. Він народився 5 жовтня 1860 р.¹ в с. Петрові Тлумацького повіту (тепер Івано-Франківська область) в родині священика. Після закінчення початкової школи навчався у Станіславській гімназії, де, крім обов'язкової програми, цікавився історією та філософією, зокрема «Критикою чистого розуму» І. Канта.

У 1879 р. С. Т. Данилович поступив на юридичний факультет Львівського університету. Тут познайомився з І. Франком, який став для нього «духовним батьком». Під його впливом і формувався світогляд студента. «Благодатний вплив»² на нього мав також український письменник і громадський діяч М. Павлик.

Після закінчення Львівського університету С. Т. Данилович поширював прогресивні ідеї в народі. Вже у Станіславі (нині Івано-Франківськ) під час адвокатської практики він виступив на народному вічу з економічною програмою піднесення добробуту селян. У Коломиї (1889—1895 рр.) його квартира стала для гімназистів, майбутніх письменників — В. Стефаника і Леся Мартовича рідною домівкою, де вони зперше почули про вчення марксизму, познайомилися з проектом програми радикальної партії³, заснованої у 1890 р. І. Франком та М. Павликом. Одну частину цієї програми — «максимум» склав І. Франко, другу — «мінімум» — С. Т. Данилович. Тут же 1891 р. відбувся крайовий з'їзд делегатів таємних молодіжних гуртків. Хвилюючій темі — «Праця в народі» присвятив свою доповідь С. Данилович. Цікавим був також виступ В. Стефаника⁴⁻⁵.

С. Данилович заснував у Коломиї «Гуцульську спілку», завданням якої була підтримка народних промислів. Він подавав допомогу і редакції журналу «Народ», яку, за пропозицією Северина Теофільовича, було переведено з Львова до Коломиї.

У Тернополі адвокатська канцелярія С. Даниловича стала місцем зустрічей вшанованих громадських і культурних діячів не тільки Західної, але й Наддніпрянської України та Росії. У нього бували І. Франко, В. Стефаник (тут він написав новелу «Палій»), М. Черемшина. Як згадує дочка Северина Теофільовича, в нього «бувало багато російських революціонерів, які їхали з Росії за кордон або поверталися назад. Батько допомагав також перевозити революційну літературу через австро-угорський кордон». За її свідченням, М. Горький передав батьку видання своїх творів (книжка пропала під час першої світової війни). У 1963 р. у Тернополі на будинку, де проживав С. Данилович, встановлено меморіальну дошку⁶.

С. Т. Данилович помер 16 листопада 1939 р. у с. Старі Скоморохи Галицького району Івано-Франківської області, де його і поховано.

Як уже згадувалося, Северин Теофільович формувався під впливом І. Франка, який порадив йому вивчити і написати «історію економічного розвитку нашого народу під Австрією»⁷. Вже у 1884 р. С. Данилович підготував до друку статистику одного

¹ Біографічні дані взято з листів дочки І. С. Данилович. У примітках до творів І. Франка та В. Стефаника помилково подаються дати його народження і смерті (1861—1942).

² С. Данилович. Франко — духовний батько радикальної партії. — В кн.: Іван Франко у спогадах сучасників, Львів, 1956, стор. 228.

³ В. Стефаник. Твори, К., 1964, стор. 278.

⁴⁻⁵ В. Косташук. Володар дум селянських, Ужгород, 1968, стор. 35.

⁶ В. Полек. Восьма франківська сесія. — «Прикарпатська правда», 19 жовтня 1963 р.

⁷ І. Франко. Твори в 20-ти томах, т. XX, К., 1956, стор. 233.

галицького села за сторіччя⁸. А у 1888 р. написав працю «Про гроші. Студіум з економії» для альманаху «Товариш». Проте вона не була опублікована і зберігається в архіві І. Франка (Інститут літератури АН УРСР, ф. 3, № 1602). С. Данилович надрукував статтю «Кароль Маркс» («Хлібороб», 1893, № 5), «Програму українсько-руської радикальної партії» (Львів, 1897), «В справі аграрних реформ» (Львів, 1909), ряд статей на сторінках «Народу».

У названих працях він пропагував вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, виклав основні положення марксистського вчення про економіку капіталізму. «Науку соціалізму,— писав автор у згаданій «Програмі»,—представив найгрунтовніше найбільший учений економіст сего віку німець Кароль Маркс. В своїм ділі «Das Kapital» («Капітал»), котре вийшло в 3-х грубих томах по-німецьки і над котрим він працював ціле своє життя, виказує Кароль Маркс, що лад світовий все перемінюється і перемінюється і що тепер приходить власне переміна ладу цілого світу на лад соціалістичний»⁹. С. Данилович вперше передав українською мовою зміст всіх томів «Капіталу» (до нього був відомий у викладі лише перший том). Вивчаючи працю К. Маркса, він звернув увагу на те, що капіталізм сам породжує основу для нової форми суспільного виробництва, до переходу засобів виробництва у руки пролетаріату.

Заслугою С. Даниловича є і його полеміка з противниками соціалізму. Зокрема, він підкреслював, що немає «рівноправності» між працею і капіталом, це «давню перемелена пісенька вульгарної економії про суспільну гармонію»¹⁰.

Відзначаючи позитивне у дослідженнях С. Даниловича, його вклад у популяризацію марксизму і розвиток економічної думки на Західній Україні, не можна забувати і про суперечності в його світогляді. Але те, що він зробив в умовах складного переломного часу заслуговує, безперечно, високої оцінки.

В. Т. ПОЛЄК

⁸ І. Франко. Твори в 20-ти томах, т. XX, стор. 233.

⁹ С. Злупко. Економічна думка на Україні, Львів, 1969, стор. 141.

¹⁰ Там же, стор. 133—142.

ВИДАТНИЙ ДІЯЧ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО І МІЖНАРОДНОГО КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ (До 90-річчя від дня народження Б. Шмералы)

25 жовтня 1970 р. минає 90 років від дня народження видатного діяча чехословацького і міжнародного комуністичного руху Богуміра Шмералы. З його ім'ям зв'язана боротьба за утворення і зміцнення Комуністичної партії Чехословаччини, діяльність Виконавчого Комітету Третього Комуністичного Інтернаціоналу.

Народився Б. Шмераль у м. Тршебіці (тепер Південноморавської області ЧССР) в сім'ї народного вчителя. Ще з студентських років, навчаючись у Празькому університеті, Б. Шмераль був тісно зв'язаний з робітничим рухом. 1897 р. він вступив до Чеської соціал-демократичної партії, 1899 р. стає членом редакції центрального органу газети «Право ліду», а в 1906 р.— її редактором. 1904 р. його обирають до ЦК соціал-демократичної партії, де він очолює її ліве крило. Як авторитетну людину серед робітників багатонаціональної Австро-Угорської імперії, його за списком Чеської соціал-демократичної партії з 1911 р. і до краху імперії в 1918 р. обирали депутатом Віденського парламенту, де він захищав демократичні свободи й права трудящих.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в країні значно підноситься хвиля революційної боротьби, відбуваються страйки, мітинги, трудящі вимагають створення самостійної чехословацької республіки. У чеському, як і в усьому міжнародному робітничому русі, відбувається процес розмежування революційних елементів з опортуністичними. Виступаючи перед робітниками на численних мітингах у Чехії і Моравії, Б. Шмераль підкреслював необхідність соціалістичної революції, інтернаціональної солідарності трудящих багатонаціональної Австро-Угорщини.

У проголошеній 28 жовтня 1918 р. Чехословацькій республіці, на протизагу більшості соціал-демократичних лідерів, які стали на службу буржуазії, Б. Шмераль залишився вірним робітничому класу. Ліві соціал-демократи—Й. Гібеш, Б. Шмераль, К. Крейбіх та інші у програмній статті першого номера створеного з ініціативи Б. Шмералы щотижневика «Соціал-демократ» (28 лютого 1919 р.) та на засіданні представників місцевих організацій партії (5—6 жовтня 1919 р.) заявили, що їх мета є соціалістична республіка і вона може бути досягнута лише в результаті непримиренної боротьби з буржуазією. Ліві відверто заявили про підтримку принципів диктатури пролетаріату¹, що знайшло схвалення більшості членів партії. Активна діяль-

¹ История Коммунистической партии Чехословакии, М., 1962, стор. 154, 162.

ність лівої сприяла тому, що робітничий клас Чехословаччини все більше усвідомлював, що перемога над буржуазією неможлива без нової революційної пролетарської партії — комуністичної партії Чехословаччини.

У березні 1920 р. Б. Шмераль як керівник марксистської лівої Чехословацької соціал-демократичної партії відвідав Радянську Росію, багато разів зустрічався з Володимиром Іллічем Леніном.

Повернувшись з Радянської Росії до Чехословаччини, Б. Шмераль у репортажах у газеті «Право ліду», у своїй книзі «Правда про Радянську Росію» розповідав трудящим про зустрічі з В. І. Леніном, знайомив їх з життям молодого Країни Рад, спростовував наклепи буржуазії на російський пролетаріат і створену ним нову Росію.

Виступаючи на XIII з'їзді Чехословацької соціал-демократичної партії (вересень 1920 р.), який висловив принципову згоду з лінією Комінтерну, Б. Шмераль говорив, що героїзм російських братів служить прикладом для чехословацьких трудящих, дає глибоку віру в перемогу справи пролетаріату.

Вказівки і поради В. І. Леніна, рішення II конгресу Комінтерну (червень — липень 1920 р.), особливо 21 ленінська умова вступу до Комінтерну, що була директивною у побудові комуністичних партій всіх країн світу, мали вирішальне значення для ідейного і організаційного розмежування революційних елементів чехословацької соціал-демократії з правими опортуністами. Особисто Б. Шмераль доклав чимало зусиль, щоб вказівки В. І. Леніна та рішення II конгресу Комінтерну стали дороговказом для створення КПЧ, побудованої на принципах марксизму-ленінізму.

На Установчому з'їзді КПЧ (14—16 травня 1921 р.) об'єдналися головні сили революційного пролетаріату Чехословаччини. На з'їзді 569 делегатів з'їзду представляли 350 тис. членів партії. 562 голосами проти 7-ми вони вирішили прийняти 21 умову вступу до Комінтерну і перейменувати партію у комуністичну.

Створення у 1921 р. КПЧ було наріжним каменем в історії робітничого руху Чехословаччини. У класових битвах КПЧ долала залишки соціал-демократичних пережитків, щоб перетворитися у партію більшовицького типу. Соціал-демократичне минуле у горнілі боротьби долав і вірний син КПЧ Б. Шмераль.

Б. Шмераль дуже поважав і цінував В. І. Ленін. За пропозицією В. І. Леніна на III конгрес Комінтерну, крім прибулих 27 делегатів від Чехословаччини, було запрошено й Б. Шмераль, і він брав участь у роботі цього міжнародного форуму комуністичних партій. В. І. Ленін з великим тактом, доброзичливою і, разом з тим, принциповою і діловою критикою сприяв виправленню Б. Шмералем ряду помилок, подоланню його хибних поглядів, зокрема недооцінки рішучої боротьби з націоналізмом, важливості негайного об'єднання робітників усіх національностей Чехословаччини в єдиній комуністичній партії. В. І. Ленін по-дружньому радив Б. Шмералу у своїх поглядах зробити три кроки наліво, в той час як К. Крейбіху (лідеру німецької секції — В. П.) один крок направо². В. І. Ленін захищав Б. Шмераль перед К. Крейбіхом, погоджуючись, наприклад, з тим, що комуністичний політик, особливо, коли він очолює велику масову партію, повинен діяти обережно, що і робили завжди більшовики, особливо в умовах революційної ситуації³. Вказівки і поради В. І. Леніна, особисті бесіди з вождем світового пролетаріату сприяли становленню Б. Шмераль на твердий марксистський ґрунт.

Авторитет Б. Шмераль сприяв визволенню більшості чеського пролетаріату з-під соціал-демократичного впливу, стати на шлях боротьби за ідеї Комуністичного Інтернаціоналу, керованого Леніном.

Б. Шмераль з 1921 р. був членом ЦК КПЧ, засновником і редактором центрального органу ЦК КПЧ — газети «Руде право», незмінним представником партії у парламенті (1920—1929 рр.), а з 1929 р. — сенатором. Як член Виконкому Комінтерну (1921—1929 рр. і з 1935 р.) він активний діяч міжнародного комуністичного руху, палко закликав робітничий клас усіх країн до боротьби за пролетарську солідарність. Він рішуче виступав проти ворогів народу — троцькістських зрадників, за-таврував їх у своїх виступах на VII пленумі Виконкому Комінтерну (1926 р.). Б. Шмераль був членом Контрольної Комісії Комінтерну і Виконкому Міжнародної організації допомоги борячись революції (МОДР). Він був на Закарпатті, був добре обізнаний з життям і боротьбою трудящих цього краю.

У трагічні для чехословацького народу дні мюнхенської зради Б. Шмераль за рішенням ЦК КПЧ емігрував до Радянського Союзу (1938 р.), де входив до складу керівного центру КПЧ у Москві і одночасно працював у Виконкомі Комінтерну та Виконкомі МОДР. Б. Шмераль до останніх днів (вмер 8 травня 1941 р. у Москві) вів рішучу боротьбу проти підликів зрадників чехословацького народу і капітулантів — посібників розв'язання фашизмом другої світової війни.

Б. Шмераль був вірним другом радянського народу, віддав усі сили беззавітному служінню справі Комуністичного Інтернаціоналу, був вірним до кінця справі комунізму.

В. У. ПАВЕЛКО

² В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 278.

³ История Коммунистической партии Чехословакии, стор. 195.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЗБРОЇ

У цьому огляді автор торкається, головним чином, історіографії вивчення зброї IX—XIII ст., розглядаючи лише значні праці та основні напрямки в розвитку російського зброєзнавства. Його зародженню допоміг випадок. 1808 р. селянка Ларіонова з с. Ликова біля м. Юр'єва знайшла в чагарнику шлем і кольчугу¹. Їх показали старості, соцькому та священику. Останній, «даби не последовало для простого народа законопротивных разглашений», передав речі володимирському єпископу. Новина дійшла до царя, Олександр I доручив вивчити знахідки президенту Академії художеств О. М. Оленіну. Останній дійшов висновку, що шлем і кольчуга належали князю Ярославу Всеволодовичу, який кинув їх, тікаючи після поразки в Липецькій битві (1216 р.). Висновки дослідника², опубліковані у 1832—1833 рр., переконали вчених, що існують і такі матеріальні пам'ятки, як давньоруська зброя. З того часу почалося її систематичне вивчення. За кордоном історико-зброєзнавчу працю з елементами науково-критичного підходу вперше опубліковано в Лондоні 1786 р.

Дедалі зростаючий інтерес до вітчизняної старовини викликав у Росії появу фундаментальних праць з історії зброї та військового костюма. Так, уже 1841 р. воєнний історик А. В. Висковатов опублікував перший том своєї праці, цілком присвяченої військовим старожитностям російського середньовіччя³. Академія наук відзначила її Демидовською премією. Будувати нову науку доводилося майже на пустому місці і вчений, за свідченням сучасника, «не шкодуючи здоров'я, розбирав архіви і проводив дні і ночі за розглядуванням і зіставленням різних джерел»⁴. Це дало йому змогу не лише описати воєнні звички, одяг і зброю, але й висунути ряд проблем, які надовго визначили шляхи розвитку науки — періодизація історії зброї, причини нововведень тощо. Але вчений вважав, що на будь-які зміни старовинної російської зброї мали вплив сусідні народи. Найбільше значення його праці полягає в тому, що він вперше ввів у науковий обіг і порівняв велику кількість фактів.

А. В. Висковатова і його сучасників насамперед цікавило найбагатше зібрання Московської оружейної палати. Чудове видання пізньосередньовічної зброї притягнуло увагу вчених і до більш раннього періоду⁵. Оскільки матеріальних пам'яток було обмаль, почали збирати свідчення письмових джерел, розкривати літописні назви зброї, складати термінологічні довідники⁶.

Але з початком дослідження старовинних поховань у другій половині XIX ст. становище різко змінилося. Було виявлено велику кількість стародавньої зброї, що сприяло виділенню зброєзнавства у самостійну галузь знання. Успіхи молодшої науки дістали громадське визнання. Так, 1878 р. Російське археологічне товариство нагородило великою срібною медаллю за книгу «Исторический каталог С.—Петербургского артиллерийского музея» М. Є. Бранденбурга — історика, археолога, лінгвіста, музеєзнавця. Служба в артилерії визначила його історико-воєнні інтереси — вивчення й описування слов'янської зброї, створення військового музею тощо. Але він займався також і археологією, щоб «оволодіти всім матеріалом для розв'язання поставлених завдань і зрозуміти виявлений під час розкопок матеріал у всьому його обсязі»⁷. Безперечно, М. Є. Бранденбург зробив дуже багато для вивчення вітчизняної

¹ Записки Русского археологического общества, т. XI, вып. 1—2, Спб., 1899, стор. 388—390.

² А. Н. Оленин. Опыт об одежде, оружии, нравах, обычаях и степени просвещения славян до времени Траяна и русских до нашествия татар, Спб., 1832; його ж. Литографированные рисунки к опыту о славянах до времен Траяна и русских до нашествия татар, Спб., 1833.

³ А. В. Висковатов. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, ч. I, Спб., 1841.

⁴ Военная энциклопедия, т. VI, Спб., 1912, стор. 412.

⁵ А. Вельтман. Древности Российского государства, отд. III, броня, оружие, кареты и конская сбруя, М., 1853.

⁶ М. Погонин. Исследования, замечания и лекции о русской истории, т. III, Спб., 1846; т. VII, Спб., 1856; П. Савванитов. Описание старинных русских утварей, орудий, оружия, ратных доспехов и конского прибора, Спб., 1865.

⁷ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1884—1902 гг., Спб., 1908, стор. 11.

військової техніки, особливо артилерії. Але у своїх висновках про середньовічну російську зброю він не пішов далі Висковатова, вважаючи причиною еволюції скандинавський і східний впливи. Бранденбург не встиг опублікувати багатьох своїх праць, які й досі не видані і зберігаються у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ і військ зв'язку. В останні роки свого життя він збирав матеріали про шлеми Х—XIII ст.

Значною фігурою дореволюційного зброєзнавства був Е. Е. Ленц (1856—1919 рр.), який 20 років працював у Ермітажі. Там його увагу привертала зброя роботи європейських і східних майстрів⁸. Саме він уперше у Європі склав бібліографію з історії східного озброєння⁹. Активно співробітничавши в німецькому журналі «Zeitschrift für historische Waffenkunde», що майже протягом півстоліття об'єднував істориків військової техніки багатьох країн, він вивів вітчизняне зброєзнавство на міжнародну арену. Його послугами як компетентного експерта часто користувалася Археологічна комісія. Е. Е. Ленц залишив чимало цінних історико-теоретичних заміток про ранньосередньовічне озброєння, зокрема про булати й шлеми, сформулював закон «приблизної рівності» захисних і наступальних засобів, підмітив і довів різницю між східною і західною зброєю. Російськими пам'ятками Е. Е. Ленц цікавився лише з точки зору різних впливів. Він висунув теорію про східне походження зброї: «Першоджерело якщо не всіх, то в усякому разі найголовніших типів як оборонної, так і наступальної зброї,— писав Ленц,— слід шукати на Сході, який протягом трьох тисячоліть постачав європейські країни не лише своїми винаходами, але й своїми виробами...»¹⁰.

Ранньосередньовічна зброя розшукувалася і досліджувалася головним чином археологами (А. С. Уваровим, Д. Я. Савоквасовим, В. А. Городцовим, В. І. Сизовим та іншими), які вивчали її як складову частину матеріальної культури. Більше всіх у цьому напрямку зробив О. А. Спицин. Головним своїм завданням він вважав систематизувати, класифікувати і популяризувати різну зброю, знайдену на території Росії¹¹. Багато хронологічних і типологічних визначень Спицина не застаріли й досі, а його величезна самовіддана діяльність щодо збирання матеріалу полегшує працю сучасного дослідника.

Старій військовій археології, як і всій дореволюційній історичній науці, були притаманні певні недоліки. Зокрема, вчені безперервно збирали і реєстрували факти, але не встигали їх узагальнювати. Зброєзнавством займалося, головним чином, обмежене коло колекціонерів, які переважно каталогізували предмети, звертали увагу на шедеври, недооцінюючи простих речей. Спрошені теорії про впливи і запозичення були наслідком недооцінки історичності матеріалу. Питання походження і еволюції російської зброї вирішувалися в залежності від симпатій того чи іншого автора до певного народу чи країни. Усю складність проблем, що вивчалися, окремі дослідники підміняли тим, що оголошували себе прихильниками певного напрямку в науці. Наприкінці XIX—на початку XX ст. у зброєзнавстві панували упереджені теорії, спільною основою яких було заперечення самостійності російського збройного ремесла. Десятиліття підтримувалася думка про «норманський період» в історії домонгольської зброї, без «будь-яких національних типів»¹². Оцінка давньоросійської зброї як «простої, нечисленної» і повністю привізної за походженням поширювалася і у воєнно-історичних творах¹³. У вивченні давньої зброї все здавалося простим і легко з'ясованим. Типовим прикладом можна вважати заяву, що військові засоби «порівняно довгий час поповнювалися і вдосконалювалися росами як бойові трофеї на полях битв і в складах зброї»¹⁴.

На початку 1930-х років вивченням окремих видів середньовічної зброї займався В. В. Арендт, який здобув гуманітарну освіту у Франції і Росії. Він був тісно зв'язаний з провідними музеями і тому в його публікаціях завжди було чимало нового. Арендт часто друкувався за кордоном, що сприяло ознайомленню західноєвропейських спеціалістів із східноєвропейською зброєю. Але публікація в зарубіжних,

⁸ Э. Э. Ленц. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения, ч. I. Собрание оружия, Спб., 1908.

⁹ Див.: К. А. Иностранцев и Я. И. Смирнов. Материалы для библиографии мусульманской археологии из бумаг В. Г. Тизенгаузена, Спб., 1906, стор. 0253—0263.

¹⁰ Э. Ленц. Описание собрания оружия графа С. Д. Шереметьева, Спб., 1895, стор. I.

¹¹ А. А. Спицын. Курганы С.—Петербургской губ. в раскопках Л. К. Иванова.— МАР, 20, Спб., 1896, стор. 34; його ж. Гнездовские курганы в раскопках В. Н. Глазова.— МАР, 29, Спб., 1903, стор. 37; його ж. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева.— ИАК, вып. 15, Спб., 1905, стор. 11.

¹² В. Железнов. Оружие русских в допетровский период.— «Военный сборник», 1903, № 12, стор. 42—44; П. Винклер. Оружие, Спб., 1894, стор. 323.

¹³ Н. С. Голицын. Русская военная история, ч. I, Спб., 1877, стор. 35—36.

¹⁴ Шупинский. Записки по истории русского военного искусства, Тверь, 1909, стор. 51.

переважно німецьких виданнях, не пройшла для нього безслідно — він потрапив під вплив націоналістичних буржуазних теорій. Зокрема, там, де старі дослідники вбачали панування одного певного впливу. Арєндт — кількох. Шаблі він проголосив угорськими, мечі — франкськими, шлеми — кочовницькими¹⁵. До слов'янської культури Арєндт ставився з неприкритою ворожістю, що зачепило національну гордість російського народу. Тому його праці піддавалися гострій критиці¹⁶.

Однак необхідно відзначити, що уже в працях, надрукованих в середині 30-х років, зокрема в виданнях Інституту історії науки і техніки, В. В. Арєндт відійшов від своїх попередніх тверджень. Тоді він наполегливо вивчав техніку виробництва клинків і вперше відкрив мечі «з накладним дамаском»¹⁷. Його праця про грецький вогонь¹⁸ претендує на краще розуміння цього запутаного питання в сучасному європейському зброєзнавстві. В. В. Арєндт вперше виробив методику виміру клинків і шабель. За його ініціативою розгорнулося вивчення гармат вітчизняного і зарубіжного виробництва. Без сумніву, він був обдарованою і здібною людиною. Працюючи цілеспрямовано, Арєндт у галузі ранньосередньовічного зброєзнавства зробив, можливо, більше, ніж його попередники. Правда, історично він, очевидно, був підготовлений недостатньо, тому що свої теоретичні погляди формулював помилково і тенденційно. Та як би сучасники не оцінювали творчий доробок Арєндта, пройти повз нього історія зброєзнавства не може.

У 30—40-х роках радянські археологи, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, проклали нові шляхи вивчення ранньо-середньовічної зброї. Їх праці за своїми методологічними принципами якісно відмінні від праць попередників. Лише марксистське розуміння історії зброї, яка найтісніше пов'язана з усією історією суспільства, дозволило правильно показати її розвиток і визначити військове і культурне значення¹⁹. Насамперед виникла потреба спростувати теорії, які зводили всю історію російської зброї до зовнішніх впливів. Це зробили О. В. Арциховський, Б. О. Рибаків та інші дослідники. Вони звернули увагу на внутрішні причини, які сприяли розвитку військової справи на Русі. Праці О. В. Арциховського про російську зброю X—XIII ст. відзначаються полемічною насиченістю і вщент розбивають теорію норманізму²⁰. Він заново переглянув джерела і зробив стислий, але досить правильний огляд різних видів домонгольської зброї. Уже враховувалася різниця (залежно від соціального становища) між озброєнням смерда і дружинника. Вчений спростував чимало упереджених думок, викликаних поганим знанням вітчизняного і західноєвропейського матеріалу, розглянув еволюцію зброї на окремих етапах. Це дозволило йому зробити такий висновок: «Російські дружинники X—XIII століть були справжніми професіональними воїнами, що за озброєнням не поступалися перед своїми західними сучасниками. Військова відсталість Русі — явище пізнішого часу»²¹.

Важливе значення зброї як складової частини давньоруської ремісничої культури показав Б. О. Рибаків²². Він виділив поховання майстрів зброї і торкнувся теми про значення збройної справи в Київській Русі для Європи і Сходу. На прикладі чернігівських старожитностей йому вдалося довести результативність повторного вивчення відомого речового матеріалу, зокрема зброї²³.

Нині обсяг досліджень надзвичайно зріс. Приладозьку зброєю, зокрема мечі, вивчав В. І. Равдонікас²⁴, новгородську, а згодом загальноросійську — М. Г. Рабино-

¹⁵ W. Aręndt. Türkische Säbel aus dem VIII—IX Jahrhundert. — „Archeologia Hungarica“, t. XVI, Budapest, 1935, стр. 48; його ж. Das Schwert der Wäingerzeit in Russland. Mannus, bd. 25, heft 2, Leipzig, 1933, стр. 155—175; його ж. Der Nomadenhelm des frühen Mittelalters in Osteuropa. — „Zeitschrift für historische Waffenkunde. Neue Folge“, bd. V, Berlin, 1934, стр. 26—34.

¹⁶ Рецензія М. І. Артамонова на книгу А. Захарова і В. Арєндта «Studia Leve dica». — ПИДО, 1935, № 9—10, стр. 243—246.

¹⁷ В. В. Арєндт. О технике древнего клинкового производства. — Труды Института истории науки и техники, сер. I, вып. 8, Л., 1935, стр. 161—189.

¹⁸ В. В. Арєндт. Греческий огонь. — Труды Института истории науки и техники, сер. I, вып. 9, М., 1936, стр. 151—204.

¹⁹ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА, 52, М.—Л., 1956, стр. 6.

²⁰ А. В. Арциховский. Русская дружина по археологическим данным. — «Историк-марксист», 1939, № 1, стр. 193—195; його ж. Русское оружие X—XIII вв. — Доклады и сообщения исторического факультета МГУ, вып. 4, М., 1946, стр. 3—16; його ж. Оружие. — История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, стр. 417—438.

²¹ А. В. Арциховский. Русское оружие X—XIII вв., стр. 17.

²² Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, М., 1948, стр. 228—235.

²³ Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова. — МИА, 11, М.—Л., 1949, стр. 24 та ін.

²⁴ В. И. Равдоникас. Надписи и знаки на мечях из Днепроостроя. — ИГАИМК, вып. 100, М.—Л., 1939, стр. 598—616.

вич²⁵. Про шаблі, наконечники піхов і сокирок написала Г. Ф. Корзухіна²⁶. Б. О. Колчин з'ясував технологію виробництва зброї²⁷. Захисною і металюною зброєю займалися О. М. Кирпичников і О. Ф. Медведев²⁸. Останній вперше розпізнав в археологічному матеріалі частини пластинчастої броні. Це дало йому змогу виступити з фундаментальною працею про лук і стріли²⁹.

Усе це не можна розглядати відірвано від загального зростання радянської історичної, зокрема археологічної науки. Учені перейшли від розкопок поховань до дослідження поселень, що дає дедалі більше нового матеріалу. Важливе значення для нашої проблематики має унікальна за кількістю предметів колекція зброї XII—XIII ст., відкрита М. К. Каргером під час розкопок стародавнього Ізяславля (1957—1964 рр.). Останнім часом вийшли у світ великі публікації про зброю і спорядження Новгород Великого і Саркела — Білої Вежі³⁰. Збагачує історію зброї і узагальнення відомих матеріалів³¹.

Зброя — невід'ємна частина давньоруської культури. Вона набуває дедалі більшого значення в історико-культурних, етнічних і хронологічних визначеннях. Нині в жодній більш-менш значній праці про міста і ремесла не можна уникнути екскурсів в історію виробництва зброї. Внаслідок зростання рівня наукових досліджень і допомоги точних наук військова археологія збагатилася датуванням. Все це дало величезні можливості для вивчення давньоруської зброї, допомогло довести, що в епоху раннього феодалізму досягнення виробництва і творчі зусилля ремісників спрямовувалися на виробництво зброї.

Велику роботу щодо збирання і вивчення давньоруської зброї здійснює Інститут археології АН СРСР. У нашій країні з ініціативи Б. О. Рибаківа у серії «Свод археологічних источников» провадиться публікація наслідків досліджень у галузі зброєзнавства. З створеної в Ленінградському відділенні Інституту археології картотеки видно, що на території стародавньої Русі під час розкопок поховань і поселень виявлено кілька тисяч стріл, майже 800 наконечників списів, близько 600 бойових сокирок, 183 мечі, 150 шабел, понад 100 булав, майже 130 кистенів, з захисного спорядження — 37 шлемів, переважно залишки 110 кольчуг, 26 частин пластинчатого обладунку, залишки 23 щитів. Багато представлене спорядження верхового коня і вершника. У Росії порівняно з багатьма іншими країнами Європи виявлено найбільшу кількість озброєння IX—XIII ст. і тому ці знахідки мають важливе загальноєвропейське значення. Всі вони каталогізовані, класифіковані й датовані, зроблено їх етнічну й соціальну діагностику. Первинне вивчення пройшли приблизно 80—90% виявленого домонгольського озброєння.

Безумовним досягненням останнього часу було створення нової галузі історичної науки — клинкової епіграфіки. Тут наша археологія вийшла на одне з перших місць у Європі. У 1963—1964 рр. під час дослідження 102 клинків, знайдених на території стародавніх Русі, Латвії і Волзької Болгарії, на 76 було виявлено невідомі досі ремісничі клейма, в тому числі руське з іменем майстра, різні начертання і дамаськіва³². Клинкова епіграфіка, підтвердивши загальноєвропейську спільність у розвитку зброї, що рубає, свідчить про існування великих клинкових «фабрик» і налагодженої торгівлі мечами. Вона ж дає матеріал про місцевих ковалів, які до привозних лез ставили рукоятки, а також виробляли власні клинки. До подібних висновків дійшов також ризький історик А. К. Антайн, який виявив багато клейм на мечях, знайдених

²⁵ М. Г. Рабинович. Вооружение Новгородского войска. — Известия АН СССР, т. III, № 6, М., 1946, стор. 547—560; його ж. Из истории русского оружия IX—XV вв. — Труды Института этнографии, т. 1, 1947, стор. 65—97.

²⁶ Г. Ф. Корзухина. Из истории древнерусского оружия XI в. — СА, т. XIII, 1950, стор. 63—94; її ж. Ладожский топорик. — Культура и искусство древней Руси, М., 1966, стор. 89—96.

²⁷ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. — МИА, 32, стор. 130—152.

²⁸ А. Ф. Медведев. К истории кольчуги Древней Руси. — КСИИМК, вып. 49, М.—Л., 1953, стор. 26—31; його ж. К истории пластинчатого доспеха на Руси. — СА, 1959, № 2, стор. 119—134; його ж. Русские лучники (автореферат), М., 1958; А. Н. Кирпичников. Метательная артиллерия древней Руси, — МИА, 77, М.—Л., 1958, стор. 7—51.

²⁹ А. Ф. Медведев. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). VIII—XIV вв., М., 1966.

³⁰ А. Ф. Медведев. Оружие Новгорода Великого. — МИА, 65, М., 1959, стор. 121—191; В. С. Сорокин. Железные изделия Саркела — Белой Вежи. — МИА, 75, М.—Л., 1959, стор. 135 та ін.

³¹ М. К. Каргер. Древний Киев, т. 1, М.—Л., 1958, стор. 127—230; Ярославское Поволжье X—XI вв., М., 1963, стор. 55—63.

³² А. Н. Кирпичников. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX—XIII вв. — Скандинавский сборник, т. XI, Таллин, 1966, стор. 249—297.

на території Південно-Східної Прибалтики³³. Слід також відзначити новий підхід до вивчення наконечників стріл, що дозволило О. Ф. Медведєву класифікувати їх і обгрунтовано виділити татаро-монгольські зразки³⁴. Вивченням ранньосередньовічної військової техніки, крім Інституту археології АН СРСР, займаються також музеї та університети країни.

Однак було б несправедливим за досягненнями науки не бачити її прорахунків. Зокрема, в російському зброєзнавстві приділялася перебільшена увага впливам і запозиченням. Часто вчені до вирішення питань підходили необ'єктивно і, виявляючи свої національні чи географічні симпатії, вступали в полемічні дискусії з попередниками і сучасниками. Доходило навіть до політичних звинувачень. Боротьба думок навколо таких «старих» питань, як походження і поширення зброї, інколи призводить до невинуватеного протиставлення Русі іншим країнам³⁵. При цьому випускається, що «система озброєння руського війська, враховуючи її самобутню давність, розвивалася не ізольовано, а під впливом мирних і воєнних відносин з Візантією, Сходом і Заходом»³⁶. На наш погляд, досить спокійно, по-діловому вивчити матеріал, і самі собою відпадуть нагромадження упереджених теорій і взаємних докорів, тенденційність і перебільшена гострота яких заважає справі, заводять у бік від головної мети.

Для розвитку радянського зброєзнавства певне значення мають і дослідження зарубіжних вчених, наприклад, Л. Нідерле³⁷, який розділ про слов'янську зброю написав на широкому порівняльному матеріалі, з значним залученням російських писемних і речових джерел. Кожний розділ, присвячений певному виду зброї, починається лінгвістичним і термінологічним аналізом, довідкове значення якого цінне й нині. Але систематизація археологічного матеріалу дещо застаріла. Однак це не заважає дати правильну оцінку висновкам ученого, які подекуди випередили тогочасне вивчення багатьох старовинних військово-історичних явищ. Еволюцію зброї він не зводить лише до впливів та запозичень, хоча і їм приділяє певну увагу. Л. Нідерле довів, що слов'яни запозичували не більше, ніж інші народи, і в IX—X ст., «не відставали від своїх сусідів як щодо особистої хоробрості, так і технічних знань»³⁸. Появу нових видів зброї чеський учений пов'язував не лише з зовнішніми, але і внутрішніми історичними змінами, відстоюючи думку про місцеве виготовлення мечів та іншої зброї. Але, на жаль, ця праця довгий час залишалася поза увагою російських дослідників зброї.

Велике значення мають також інші зарубіжні видання, що з'явилися переважно після 2-ї світової війни. У Польщі, Болгарії, Югославії, Англії, Данії, Німеччині видруковано зведення і монографії про ранньосередньовічну зброю³⁹, які незалежно від ідейної спрямованості та обсягу фактичного матеріалу мають певне наукове значення.

Зброєзнавство вийшло за межі кабінетів колекціонерів і вчених. Збиранням і вивченням старої зброї займаються інститути, музеї, різні товариства, багато аматорів. Свої дослідження вони публікують у спеціальних виданнях. Нині в країнах Європи та Америки з цього питання щороку виходить (без врахування довідників і каталогів) близько 20 монографій і 150 статей. 1957 р. було засновано Міжнародну асоціацію музеїв зброї та воєнної історії (IAMAM), куди нині входять близько 200 цивільних і військових музеїв 50 країн світу. За кількістю членів вона є одним з найбільших об'єднань, що здійснюють міжнародне наукове та культурне співробітництво під керівництвом ЮНЕСКО. Раз на 3 роки асоціація скликає конгреси зброєзнавців і воєнних істориків. Зокрема, IV конгрес (1966 р.) проходив у Москві і Ленінграді.

На нашу думку, вітчизняне зброєзнавство на основі накопиченого досвіду і багатства матеріальної бази може мати більший вплив як у країні, так і на міжнародній

³³ A. Anteins. Im Ostbaltikum gefundene Schwerter mit damasrierten Klingen. Waffen und Kostümkunde. München, 1966, стор. 111—125.

³⁴ А. Ф. Медведєв. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе.— СА, 1966, № 2, стор. 50—60.

³⁵ Е. А. Разин. История военного искусства, т. II, М., 1957, стор. 200—201, 616.

³⁶ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1949, стор. 347.

³⁷ L. Niederle. Slovanske starozitnosti, Dil III, sv. 2. Praha, 1925, стор. 510—604; Л. Нидерле. Славянские древности, М., 1956, стор. 371 та ін.

³⁸ Там же, стор. 366.

³⁹ J. Petersen. De norske vikingesverd, Kristinia, 1919; A. Nadolski. Studia nad uzdrojeniem polskim w X, XI—XII wieku, Łódź, 1954; Л. Лобчева. Въоръженіето на българската войска от втората половина на 9 век до падането на България под турско робство.— «Военно-исторически сборник», 1958, № 2, стор. 41—77; Г. А. Шкриванич. Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. Белград, 1957; R. E. Oakeshott. The archeology of weapons. Arms and armour from prehistory to age chivalry, London, 1960; A. Bruhn Hoffmeyer. Middelalderens tveaggede svaerd. t. I, II, Kbenhavn, 1954; P. Paulsen. Schwertortbänder der Wikingerzeit, Stuttgart, 1953; його ж. Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa, Bonn, 1956; H. Seitz. Blankwaffen, I, Braunschweig, 1955; H. Russel Robinson. Oriental armour, London, 1967.

арені. Цьому заважає обмеження публікацій про дослідження стародавньої зброї та скептичне ставлення до «науки про старожитності». Це має негативний вплив також на воєнно-патріотичне виховання, не сприяє популяризації серед широких мас того, що Давньоруська держава за рівнем збройного ремесла посідала серед розвинутих країн Європи одне з перших місць. Чи є рація не зважати на цей важливий для патріотичного виховання аспект? Нам здається, ні.

За кордоном інтерес до військових старожитностей Росії величезний. Але внаслідок незадовільної публікації наслідків досліджень у цій галузі зарубіжні вчені не мають можливості їх враховувати. У цьому плані небагато дав навіть IV міжнародний конгрес, який науково був майже не підготовлений і мав переважно екскурсійний характер. Відомі спеціалісти, що чудово знають старожитності, відчули нашу гостинність, побачили фонтани Петродворца тощо, але не почули жодної проблемної доповіді. Настав час покінчити з недооцінкою вивчення російської військової техніки в цілому. Цьому може сприяти систематична праця, обмін інформацією, підготовка спеціалістів, видання книг, альбомів, збірників, переклад кращих західноєвропейських історико-технічних праць. Інститут археології відшукав можливість надрукувати «Свод древнерусского вооружения». На нашу думку, таке ж видання необхідно підготувати і з пізньосередньовічного озброєння. Безперечно, назріла необхідність заснувати Всесоюзне товариство істориків зброї та відповідний журнал. Уже сьогодні провідні музеї країни мають можливість створити постійнодіючу координаційну раду, яка б регулярно скликала історико-зброєзнавчі конференції. Необхідно також, щоб стародавній історії вітчизняної техніки приділяв більше уваги «Военно-исторический журнал» і недавно створений Військово-історичний інститут.

Праця кількох поколінь російських учених створила відповідну базу для дальшого розвитку вітчизняного, зокрема середньовічного, зброєзнавства, що має важливе значення для патріотичної пропаганди досягнень російської культури і техніки.

А. М. КИРПИЧНИКОВ

КНИЖКОВА ЛЕНІНІАНА

Комуністична партія Радянського Союзу проявляє постійну турботу про вивчення ленінської теоретичної спадщини та її розповсюдження в масах. За 50 з лишнім років в нашій країні твори Володимира Ілліча видавались понад 10 тис. раз тиражем 350 млн. примірників на 100 мовах народів СРСР і зарубіжних країн. Провождя і вчителів світового пролетаріату написано багато книг, різних за тематикою, змістом і жанром. Значно поповнилась книжкова Ленініана напередодні славного ювілею — 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Важливе місце серед них посідає серія популярних брошур (14 назв), підготовлених Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і виданих Видавництвом політичної літератури України.

Три основні проблеми ленінізму визначено у цій серії.

Перша (5 брошур) присвячена ленінській теорії соціалістичної революції і її дальшого розвитку в рішеннях КПРС і документах міжнародного комуністичного руху. Серед них — професора Г. М. Мултиха «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність», кандидата історичних наук Є. А. Корнієнко «Ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і соціалістичну демократію», кандидата історичних наук В. О. Замлинського «В. І. Ленін про захист завоювань соціалістичної революції», доцента Г. М. Олійниченко — Ленінське вчення про національно-визвольний рух і сучасність», професора Г. М. Окладного «В. І. Ленін — засновник і керівник КПРС і першої в світі соціалістичної держави». Втіленню в життя ленінських положень соціалістичної революції і будівництва соціалізму присвячена брошура кандидата історичних наук П. П. Бачинського «Торжество ленінських ідей дружби і пролетарського співробітництва народів СРСР».

У першій з них показано творчий розвиток Іллічем вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про об'єктивну неминучість загибелі капіталізму і заміни його соціалізмом, про імперіалізм, його природу, протиріччя і закономірності економічного і політичного розвитку капіталізму на його імперіалістичній стадії, дано висновки про перемогу соціалізму спочатку в небагатьох і навіть в одній, окремо взятій країні. В ній висвітлені рушійні сили соціалістичної революції, показана роль пролетаріату, розкрито об'єктивні соціально-політичні передумови і суб'єктивні фактори в революції, особливості визрівання передумов революції на сучасному етапі; перспективи розвитку світового революційного процесу; положення про взаємозв'язок соціалістичної революції і демократичної боротьби; про взаємовідносини двох протилежних соціальних систем і необхідність збройного захисту завоювань соціалізму; про закономірності

і національні особливості переходу різних країн від капіталізму до соціалізму; про форми соціалістичного будівництва тощо.

Значне місце відводиться критиці буржуазної фальсифікації, правого і «лівого» опортунізму з питань марксистсько-ленінської теорії.

У рецензованій праці про ленінське вчення про диктатуру пролетаріату показано, як вождь партії і пролетаріату обґрунтував історичну необхідність диктатури пролетаріату в перехідний період від капіталізму до соціалізму; розкрив класовий зміст і основні економічні, політичні і культурні завдання її; показав роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату; зробив висновки, що вона є найвищим типом демократії, відкрив нову, найбільш доцільну форму диктатури пролетаріату — Ради; ідею федерації Радянських соціалістичних республік; обґрунтував положення про неминучість різноманітних форм диктатури пролетаріату в майбутньому, про захист завоювань революції. Піддано критиці ревізіоністські опортуністичні погляди з цього питання.

Складовою частиною теорії пролетарської революції є ленінське вчення про збройний захист завоювань соціалістичної революції, соціалістичної Вітчизни. У праці, присвяченій цій темі, показано теоретичне і практичне значення ленінського вчення про війни справедливі і несправедливі в епоху імперіалізму, діяльність Володимира Ілліча в організації збройних сил молодшої соціалістичної держави і забезпеченню перемог над ворогом в роки іноземної інтервенції і громадянської війни. Значне місце відведено узагальненню досвіду КППС, братніх комуністичних і робітничих партій по здійсненню цих ленінських настанов, про втілення в життя принципів пролетарського інтернаціоналізму в сучасних умовах.

Ленінське вчення про національно-визвольний рух як складову частину теорії соціалістичної революції, світового революційного процесу знайшло відбиття у праці Г. М. Олійниченка. В ній розповідається, як Володимир Ілліч в нових історичних умовах не тільки відстояв ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса з національного питання, але й творчо розвинув їх, створив чітку систему поглядів, цільне вчення про національно-колоніальні революції в епоху імперіалізму; тісно пов'язав національно-колоніальне питання з ліквідацією капіталізму, перемогою соціалістичної революції й встановленням диктатури пролетаріату; всебічно обґрунтував шляхи звільнення народів і ліквідації їх економічної, політичної і культурної відсталості; визначив національно-колоніальне питання як складову частину світової соціалістичної революції.

На значному фактичному матеріалі показано, як під впливом перемоги Великого Жовтня і практичного вирішення національного питання в СРСР розвивався в багатьох країнах світу національно-визвольний рух, як під впливом перемоги соціалістичної революції в групі країн і про їх підтримці народи Азії, Африки та Латинської Америки досягли визначних перемог у боротьбі за свою національну незалежність. Розповідається про допомогу СРСР та інших країн соціалістичної співдружності народам, які борються проти імперіалізму і неокolonіалізму за мир, демократію, національне відродження і соціальний прогрес, викривається грабіжницька політика, перш за все американського імперіалізму.

Інші праці з цієї проблеми присвячені діяльності В. І. Леніна в боротьбі за створення і зміцнення марксистської партії нового типу в Росії, підготовку і проведення під її керівництвом Великої Жовтневої соціалістичної революції і створення першої в світі Радянської держави. Показано також значення соціалістичної революції в Росії, діяльність В. І. Леніна в практичному вирішенні національного питання в нашій країні, в створенні сприятливих умов для встановлення і подальшого розвитку воєнно-політичного, економічного і культурного співробітництва між усіма народами країн Рад, в утворенні Союзу РСР, в зміцненні братерської дружби радянських народів у період будівництва соціалізму і подальший розвиток цієї дружби в роки розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

Другою проблемою є проблема використання ленінської теоретичної спадщини в боротьбі за підвищення керівної ролі партії в будівництві соціалізму і комунізму, поліпшення організації праці і керівництва народним господарством. Характерні праці члена-кореспондента АН УРСР, професора А. Т. Чеканюка «В. І. Ленін про керівну роль Комуністичної партії в будівництві соціалізму і комунізму», доктора історичних наук, професора В. М. Самофалова «Історичний досвід Комуністичної партії України у здійсненні ленінських заповітів», кандидата історичних наук І. П. Кожука «Ленінські організаційні принципи і партійне будівництво на сучасному етапі», кандидата історичних наук В. В. Цветкова «В. І. Ленін про наукову організацію праці», кандидата історичних наук Н. Ю. Костриці і доктора історичних наук М. М. Матвійчука «Ленінські принципи соціалістичного господарювання в дії».

У рецензованих брошурах розповідається про закономірності виникнення, розвитку і діяльності КППС, яка, будучи створена як партія робітничого класу, не втрачаючи свого пролетарського характеру, стала авангардом всього радянського народу, який здійснює побудову комунізму.

Цільне місце відводиться питанню про подальший розвиток В. І. Ленінізм і КППС вчення про партію в умовах будівництва соціалізму і комунізму, розкриттю об'єктивних закономірностей розвитку партії, ролі суб'єктивного фактора для підви-

шення її керівної ролі. Показано також міжнародне значення ленінського вчення про партію та її діяльність.

Одна з праць присвячена діяльності КП України — одному із бойових загонів КПРС, створеної при активній участі В. І. Леніна.

На досвіді КП України показано, як на практиці втілюються в життя ленінські заповіді про керівну роль Комуністичної партії, про побудову соціалізму і комунізму, про поєднання національних та інтернаціональних завдань. Джерелом сили КП України є безсмертне вчення марксизму-ленінізму, нерозривний зв'язок з народними масами, єдність і монолітність рядів, послідовне здійснення принципу пролетарського інтернаціоналізму.

Близька за проблематикою до розглянутих вище праць брошура І. П. Кожукало. В ній розповідається, як на основі ленінських організаційних принципів партія удосконалює свою діяльність, норми партійного життя і принципи партійного керівництва. При цьому виділені такі важливі питання, як: членство в партії, принципи демократичного централізму, колективності керівництва, добору, виховання і розстановки кадрів, зміцнення зв'язків партії з масами.

Питанням підвищення керівної ролі партії і Радянської держави в розвитку суспільного виробництва присвячена брошура В. В. Цветкова. В ній показано як в умовах науково-технічної революції проблема наукової організації праці (НОП) набуває особливо важливого значення, розкрито основні положення В. І. Леніна про шляхи створення НОП при соціалізмі, про титанічну роботу Володимира Ілліча по створенню і удосконаленню радянської адміністрації, про діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У по НОП в роки соціалістичного будівництва. Тут же наводяться дані про діяльність партійних організацій по впровадженню НОП у всі галузі народного господарства в умовах розгорнутого будівництва комунізму, розкрито діалектичний взаємозв'язок між господарською реформою, що здійснюється в нашій країні, і науковою організацією праці.

В цій серії знайшли висвітлення питання про основні принципи соціалістичного господарювання, показано значення діяльності КПРС на сучасному етапі в боротьбі за поліпшення керівництва економікою країни, суть нової економічної реформи і боротьбу трудящих під керівництвом партійних організацій за здійснення накреслених партією завдань, міжнародне значення ленінських принципів соціалістичного господарювання і втілення їх в життя Комуністичною партією Радянського Союзу.

Третьою важливою проблемою, яка розглядається в брошурах даної серії є проблема ролі практичної діяльності В. І. Леніна, його ідей і висновків в боротьбі проти буржуазної ідеології, ревізіонізму і опортунізму, за єдність рядів світового комуністичного і робітничого руху. Ця проблема розглядається в працях кандидата історичних наук Л. П. Нагорної «В. І. Ленін про непримиренність соціалістичної і буржуазної ідеології», доктора історичних наук М. С. Бермета «Ленінська непримиренність до ревізіонізму і опортунізму», кандидата історичних наук В. В. Сухарева «В. І. Ленін і єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху». В них розповідається про боротьбу В. І. Леніна за чистоту революційної теорії, проти будь-яких спроб ідейно обеззброїти робітничий клас і його партію, про ленінський принцип наукової критики апологетів капіталізму. На великому фактичному матеріалі показано значення марксистсько-ленінської ідеології для боротьби з опортуністичними течіями на сучасному етапі розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху, для зміцнення його єдності і згуртованості.

Позитивною рисою брошур даної серії є стислий і вичерпний виклад змісту основних питань, роз'яснення простою і дохідливою мовою складних проблем марксистсько-ленінської теорії. Брошури розраховані на масового читача, є хорошими зразком методики справді наукової популяризації актуальних проблем ленінізму, показом перетворення в життя безсмертних ленінських ідей. Вони добре ілюстровані багатим фактичним матеріалом, цікавими цифровими даними, які переконливо показують всеперемагаючу ходу геніальних ідей В. І. Леніна.

Серія популярних брошур подасть значну допомогу партійному активу в ідейно-виховній роботі, в пропаганді ленінської теоретичної спадщини.

Е. Я. БЕЗПАЛКО
Є. С. ПОБЕРЕЖНИЙ

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ЛКСМ УКРАЇНИ В РІШЕННЯХ З'ІЗДІВ ТА КОНФЕРЕНЦІЙ 1919—1966,

вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
К., 1969, 671 с.*

Один з бойових загонів Всесоюзного комсомолу — Ленінська Комуністична Спілка Молоді України — має багату і славу історію. Лише за післявоєнні роки їй присвячено понад два десятки наукових праць радянських істориків. Основна мета рецензованого збірника — дати можливість тим, хто цікавиться історією молодіжного комуністичного руху на Україні, досконально вивчити діяльність ЛКСМУ на всіх етапах розвитку радянського суспільства. Збірник є першим виданням найважливіших документів комсомолу України за весь його півсторічний шлях. Сюди вміщено рішення та резолюції з'їздів комсомолу республіки від I (червень 1919 р.) до XX (квітень 1966 р.), V конференції ЛКСМУ, що проходила на правах з'їзду, а також конференцій у 1929 р. та 1932 р.

Матеріалам передують історичні довідки — науково-популярні нариси, що характеризують період, коли відбувся з'їзд, найважливіші події того часу в житті республіканської комсомольської організації, а також розповіді делегатів. Всі документи розміщено в хронологічному порядку, а в кінці додано список маловживаних скорочень.

Рецензована праця доповнює видану 1968 р. «Історію ЛКСМУ». Документи її розкривають роль, яку відіграли вищі органи українського комсомолу — з'їзди — в організаційному зміцненні первинних комсомольських організацій, в підготовці комсомольських кадрів та активу, в боротьбі проти спроб відірвати комсомол від Комуністичної партії, у боротьбі за здійснення індустріалізації, колективізації та культурної революції, за утвердження принципів ленінської національної політики партії, проти капіталістичних пережитків у свідомості трудящих, зокрема молоді.

Головним завданням комсомолу завжди було і є виховання молоді в комуністичному дусі. В опублікованих документах

наведено великий арсенал форм марксистсько-ленінського загартування молоді. Результатом творчих шукань ЛКСМУ і її наставників-комуністів є високий рівень комсомольської політосвіти, різноманітними формами якої охоплено понад 2,5 млн. юнаків і дівчат. У ювілейному навчальному році працюють 20 тис. гуртків по вивченню біографії В. І. Леніна, 1,5 тис. теоретичних семінарів з проблем ленінізму, 10 тис. гуртків «Бесіди про партію». Особливою формою зміцнення марксистсько-ленінського світогляду є участь юного покоління у Всесоюзному Ленінському заліку, а також засвоєння ним знань ленінізму на ленінських уроках, теоретичних конференціях, ленінських читаннях, в народних ленінських школах і т. д. На всіх етапах розвитку країни комсомольці республіки гідно виконували ленінські заповіді — поєднували свою працю з працею робітників і селян, згуртовували трудящу молодь на будівництво соціалізму і комунізму.

В день свого 50-річчя Ленінська Комуністична Спілка Молоді України нагороджена третім орденом — орденом Жовтєвої Революції. За час свого існування вона виросла від кількох тисяч до 4 млн. 400 тис. членів, об'єднаних у 63 тис. первинних комсомольських організацій.

Різні проблеми довелося вирішувати з'їздам та конференціям ЦК ЛКСМУ. Делегати I з'їзду сиділи в залі засідань з гвинтівками: «Фронт близько. Місто в облозі. Заколот білогвардійців всередині, недалеко банда Зеленого. I з'їзд вночі з гвинтівкою стоїть на сторожі, а вдень творить велику справу будівництва Комуністичної Спілки Молоді України...» (стор. 10). Учасників VII з'їзду хвилювали завдання першої п'ятирічки, XIII — відбудова зруйнованого війною народного господарства, XX — історичні накреслення XXIII з'їзду партії.

Гортаючи сторінки нової збірки документів, відчуваєш: кожне покоління комсомольців республіки додало до історії комсомолу щось своє, неповторне, і ця неповторність зримо присутня у кожному документі.

Історіографія комсомолу республіки поповнилася цінною працею, що викличе інтерес не лише науковців, а й найширших кіл громадськості, гідно послужить справі комуністичного виховання нових поколінь молоді.

М. Г. Селіхов

* Редакційна колегія: О. С. Капто (голова), Ю. В. Бабко, Т. В. Главак, Д. А. Яремчук.

ЛЕНІН З НАМИ,

вид-во «Карпати», Ужгород,
1970, 144 с.

Ідеї інтернаціональної єдності, пролетарської солідарності пронизують вміщені в рецензованій праці статті перших секретарів обкомів КП України: Закарпатського — Ю. Ільницького, Івано-Франківського — В. Добрика, Чернівецького — О. Григоренка.

Трудащі Закарпаття, борючись проти гнобителів, звертали погляди на Схід, до Країни Рад, звідки завжди надходила допомога та моральна підтримка в боротьбі за волю, за краще майбутнє. Могутньою зброєю у визвольній боротьбі трудящих краю була невичерпна ленінська теоретична спадщина, полум'яними пропагандистами якої були комуністи.

Розповідаючи про форми і методи роботи комуністів по інтернаціональному вихованню, Ю. Ільницький у статті «Під прапором інтернаціоналізму» підкреслює, що обласна партійна організація, пропагуючи ідеї ленінської дружби народів, борючись з проявами націоналізму, широко використовувала минулий досвід комуністів Закарпаття в організації трудящих різних національностей на революційну боротьбу проти спільного класового ворога, за воз'єднання краю з Радянською Україною. В цій боротьбі закарпатці знаходили підтримку не тільки народів СРСР, але й трудящих Чехословаччини та Угорщини.

Значне місце в збірнику відведено досягненням трудящих визволених земель у братній сім'ї народів СРСР. Про величезні успіхи в розвитку народного господарства, науки, культури за роки Радянської влади в Чернівецькій та Івано-Франківській областях розповідають В. Добрик і О. Григоренко.

Рецензована книга насичена фактами безкорисливої взаємодопомоги й підтримки народів нашої багатонаціональної країни, виробничих, культурних і наукових зв'язків між Чернівецькою, Івано-Франківською, Закарпатською областями України й містами, областями інших республік СРСР. Яскравим проявом принципів со-

ціалістичного інтернаціоналізму є багатогранні, дружні зв'язки закарпатців, буковинців і прикарпатців з трудящими сусідніх прикордонних областей Угорської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Румунської Соціалістичної Республіки, Польської Народної Республіки. Тільки на Закарпатті 80 підприємств, колгоспів, радгоспів, установ, організацій у 1969 р. спілкувалися з колективами сусідніх соціалістичних країн. Вони обмінювалися досвідом роботи в різних галузях народного господарства, науки, культури.

Про братерську дружбу, торжество ленінських ідей соціалістичного інтернаціоналізму в УНР, РСР та ЧССР розповідає стаття Йосифа Углара — першого секретаря Сату-Марського повітового комітету Румунської Комуністичної партії, голови Виконавчого комітету повітової Народної Ради, Ференца Ороса — першого секретаря Саболч-Сатмарського обкому Угорської Соціалістичної робітничої партії, Яна Пірча — першого секретаря Східно-Словацького крайкому КПС. Автори відзначають неоціненне значення братерської допомоги Радянського Союзу народам соціалістичних країн у будівництві нового суспільства, розкривають міжнародне значення ленінізму.

Важливе місце в збірнику відведено прикордонним зв'язкам та їх ролі в розвитку суспільного виробництва, зміцненні єдності, братерської дружби трудящих Радянського Союзу та європейських соціалістичних країн.

Окремий розділ книги — «Живіший за всіх живих» містить спогади про В. І. Леніна, інтернаціоналістів та політичних діячів братніх країн — Міхая Бужори, Дюли Андраша Варги, Стефана Салая, Дежева Фараго, Єлени Бобінської, Лайоша Неметі, Йожефа Варги, Богуміла Шмерала та Антоніна Запотоцького.

Книга «Ленін з нами», що вийшла українською, угорською і молдавською мовами, написана популярно, добре ілюстрована. В ній знайдуть для себе багатий матеріал викладачі вузів, шкіл, пропагандисти і агітатори. Її з інтересом прочитає масовий читач.

О. В. Хланта

О. Т. ЮРЧЕНКО.

В. І. ЛЕНІН І БІЛЬШОВИЦЬКІ
ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ,

Вид-во політичної літератури
України, К., 1970, 620 с.

У квітні 1970 р. до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна вийшла в світ рецензована праця.

Автор монографії не лише узагальнив, критично проаналізував існуючу історич-

ну літературу, але й самостійно вивчив документальні матеріали, які зберігаються в центральних і місцевих партійних архівах.

Перші два розділи присвячені зародженню соціал-демократичних організацій на Україні — союзів боротьби за визволення робітничого класу, І з'їзду РСДРП у 1898 р., всеросійській газеті «Искра», діяльності іскрівських організацій на Україні, їх боротьбі з легальним марксизмом і економізмом.

З великим інтересом читаються сторінки про діяльність Катеринославської, Київської, Одеської організацій, про визначну роль «Валеріана» (М. О. Скрипника), який написав звернення до всіх організацій РСДРП «Про сучасні партійні течії і завдання революційної соціал-демократії» із закликом негайного скликання III з'їзду партії.

У книзі показано поширення ленінських праць на Україні, зокрема «Що робити?», «До селянської бідноти» та ін. Тут добре висвітлено тісні зв'язки В. І. Леніна з соціал-демократичними організаціями на Україні, з професіональними революціонерами І. В. Бабушкіним, В. А. Шелгуновим, І. Х. Лалайцем, М. О. Скрипником, Р. С. Землячкою, Г. М. Кржижанівським, В. Й. Ногіним, В. Д. Цюрупю, І. І. Радченко, Л. Кніпович та ін.

В революційному робітничому русі України ще при царизмі під керівництвом В. І. Леніна в класових боях виховувались у дусі революційного марксизму-ленінізму багато сотень непримирених борців з опортунізмом. Вони відіграли видатну роль в керівництві народними масами України.

У книзі всебічно показано, як більшовики України під керівництвом Леніна розгорнули непримиренну боротьбу проти ліквідаторів, троцькістів, одзовістів, націоналістів всіх мастей, завдали їм рішучої поразки, завоювавши на свій бік переважну більшість робітничого класу.

На основі широкого документального матеріалу автор правильно висвітлює інтернаціональні позиції в національному питанні більшовицьких організацій України, захист ними демократичних вимог українського національного руху. В. І. Ленін гаврував царизм, російських поміщиків і капіталістів за їх ганебну великодержавну політику переслідування рідної мови, культури українського народу.

Автор праці правильно викриває дрібнобуржуазні націоналістичні позиції Бунду, УСДРП, які вимагали організації пролетаріату за національним принципом.

Вперше в радянській історіографії у монографії дається перепіска В. І. Леніна з українськими соціал-демократами, показується прагнення В. І. Леніна залучити на бік більшовиків ті антисепаратистські елементи цієї дрібнобуржуазної націоналістичної партії, які наблизились до більшовицьких позицій в національному питанні (стор. 406—409, 454—455).

На основі нових матеріалів Краківсько-Поронінського архіву В. І. Леніна О. Т. Юрченко науково розв'язав складне питання, з приводу якої статті і кому адресовано лист Володимира Ілліча від 20 червня 1914 р. (стор. 406—407). У примітках до 48 тому Повного зібрання творів Леніна невірно вказується, що лист надіслано О. Лолі (В. Степанюку), і йдеться про статтю «З історії українського марксизму», яка була надрукована в більшови-

цькому журналі «Просвещение» (1914, № 6). Насправді В. І. Ленін адресував лист П. Гриценку з приводу статті «Централізм і сепаратизм в українському с.д. русі», написаній для «Правди».

О. Т. Юрченко вірно вказує помилковість примітки до 30 тому Повного зібрання творів Леніна (стор. 536) про те, що видавець «Боротьби» Л. Юркевич виступав за створення буржуазно-поміщицької української монархії.

В ряді інших змістовних приміток автор наводить нові відомості про громадських діячів і події тих років (див. стор. 311, 362—363, 407, 609—610).

Автор звертає увагу на появу в 1915 р. серед українських соціал-демократів лівої антишовіністичної течії, представленої в українській соціал-демократичній партії емігрантською газетою «Боротьба». В. І. Ленін, підкреслюючи, що колишні розкодження з публіцистами «Дзвону» залишаються в силі, разом з тим з радістю відзначав, що саме в теперішній тяжкий момент вказана група українських діячів найбільше усвідомлює близькість до «Соціал-демократа». Їм робить честь те, що вони зуміли відмежуватися від горезвісного «Союзу визволення України» (ПСС, т. 26, стор. 130).

Останні три розділи книги присвячені історії більшовицьких організацій України в період підготовки й проведення Великого Жовтня, перемогі соціалістичної революції, утворення Української Радянської держави і КП(б)У. Добре показана незмінна допомога В. І. Леніна більшовикам України, його вказівки і поради з багатьох корінних питань розвитку соціалістичної революції, особливо з аграрного і національного, вірність розв'язання яких визначала зміцнення союзу робітничого класу і трудящего селянства, успіхи у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюційної Центральної ради.

Загалом у цій книзі О. Т. Юрченка є окремі спірні положення й недоліки. Так, у розділі, присвяченому I з'їзду РСДРП, автор вірно підкреслює, що це був з'їзд, який поклав початок Російській соціал-демократичній робітничій партії. Але автор дещо модернізує, коли пише, що це був перший з'їзд ленінської партії комуністів Радянського Союзу (стор. 46). Ленінська партія — це більшовицька партія, а вона виникла не в 1898 р., а в 1903 р.

Аналізуючи соціальні корені меншовизму, автор вважає, що меншовики мали вплив в «соціал-демократичних організаціях непромислових міст і містечок, а також в партійних організаціях міських районів великих міст, які об'єднували ремісничі й інтелігентські елементи» (стор. 242). Слід при цьому врахувати, що соціальною базою опортунізму була також робітничка аристократія, яка становила помітний прошарок на підприємствах Харкова, Миколаєва, Катеринослава, Юзівки та ін.

У книзі слід було б показати авангардну роль петроградських робітників у

загальноросійському робітничому революційному русі, зв'язок більшовицьких організацій України з Петербургом і Москвою. Ряд видатних більшовиків, зокрема Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, С. В. Косіор та інші, які працювали на Україні, були водночас діячами загальноросійського масштабу.

Дещо ідеалізовано висвітлено питання про ступінь засвоєння ленінського розуміння українського національного руху керівниками деяких більшовицьких організацій України в 1917 р. (див. стор. 528—532).

Автор небезпідставно докоряє Н. Попова і М. Воліна — перших істориків КП(б)У про перебільшення помилок більшовицьких організацій України в національному питанні, а сам тимчасом впадає в іншу крайність. Якщо з розумінням українського національного питання все було нормально, то звідки ж взяли помилки ряду керівників Харківської, Катеринославської, Донецької, Одеської організацій в кінці 1917 р. і на початку 1918 р. Сам автор в заключному XIII розділі вірно пише: «В умовах переможної, триумфальної ходи Радянської влади на Україні в більшовицьких організаціях Харкова, Катеринослава, Донбасу та інших посилилось по-

милкове, нігілістичне ставлення до питання зміцнення української національної радянської державності» (стор. 591).

При аналізі причин цих помилок не слід зводити їх лише до суб'єктивних причин. Українські ж праві були не одиночки. Слід врахувати ряд об'єктивних причин, зокрема, багатонаціональний склад робітничого класу України, вплив тривалої русифікації її міст при царизмі і т. д.

Автор пише (стор. 557), що 7 жовтня 1917 р. В. І. Ленін повернувся з підпілля в Петроград. Але ж в III томі «Історії КПРС» (стор. 301) питання про дату повернення Леніна (7.X чи в кінці вересня) залишається відкритим і підлягає дальшому вивченню.

Монографія О. Т. Юрченка яскраво показує, як в статтях і промовах В. І. Леніна мільйони робітників, солдат, селян України знаходили відповідь на всі складні питання революції — про війну і мир, про землю, хліб, соціалізм, про те, як треба боротися з поміщиками і капіталістами.

Вказані окремі недоліки не применшують високої оцінки книги. Перед нами фундаментальне цінне дослідження.

М. А. Рубач

* * *

Книга О. Т. Юрченка є оригінальним монографічним дослідженням однієї з найактуальніших проблем історико-партійної науки. Написана на основі праць В. І. Леніна, рішень партійних з'їздів, конференцій, постанов Центрального Комітету КПРС, на широкій історіографічній базі, книга є підсумком багаторічної дослідницької роботи автора над даною проблемою.

У монографії висвітлюється діяльність В. І. Леніна по керівництву соціал-демократичними і більшовицькими організаціями України, починаючи з 1890-х рр. до об'єднання їх у Комуністичну партію України в 1918 р.

Цінним є те, що в книзі показано соціальні процеси розвитку суспільства, історію визвольної боротьби українського народу, виникнення перших революційних уртаків та груп, а згодом соціал-демократичних і більшовицьких організацій. Широко розкрито керівництво В. І. Леніна боротьбою більшовиків України проти меншовиків, есерів, буржуазних націоналістів та ін.

У книзі розповідається про розповсюдження праць В. І. Леніна та їх вплив на формування свідомості й організованості українського пролетаріату, про зв'язки Володимира Ілліча з революціонерами-професіоналами і передовими робітниками України, про зростання і зміцнення партійних організацій. Широко показана діяльність В. І. Леніна по наданню допомоги більшовикам України напередодні і в ро-

ки першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., а також в наступні роки — роки реакції, революційного піднесення, імперіалістичної війни. Великий інтерес становить матеріал про втілення в життя настанов вождя партії в ході підготовки і проведення I—III з'їздів РСДРП, Празької конференції.

Значне місце приділяється висвітленню ідейно-організаційного впливу В. І. Леніна на діяльність партійних організацій України по збереженню нелегальної РСДРП, очищенню її від дрібнобуржуазних опортуністичних елементів. Більшовицькі організації України завжди були вірною опорою Леніна в цій боротьбі, відстоювали принципи пролетарського інтернаціоналізму, були непримиренними в боротьбі як проти великодержавного шовінізму, так і проти проявів усякого буржуазного націоналізму, в тому числі, українського. Вони вели боротьбу за єдність пролетарів України і Росії, за зміцнення єдиної пролетарської партії трудящих всієї країни. Більшовики України, озброєні ленінськими настановами, мобілізували трудящих на втілення в життя величезних накреслень партії, вчення В. І. Леніна.

Цінність монографії ще й в тому, що в ній широко розкрито діяльність місцевих партійних організацій України, показана робота революціонерів-професіоналів, соратників і рідних Володимира Ілліча на Україні. Заслужовує схвалення те, що автор вніс поправки в ряд неточностей і помилок, допущених окремими дослідниками у висвітленні даної проблеми.

Деякі зауваження слід зробити щодо передмови, яка скоріше нагадує розширену анотацію. Нерівномірно розподілено матеріал, зокрема, більше відведено місця висвітленню історії дожовтневого пе-

ріоду більшовицьких організацій України і порівняно мало післяжовтневого.

Книга О. Т. Юрченка розкриває велич і значимість ленінських ідей, які сьогодні переможно крокують по планеті.

Я. Д. Ремезовський

ПЕРВЫЙ ИНТЕРНАЦИОНАЛ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ,

М., изд-во «Мысль», 1968, 280 с.

У рецензованій праці докладно, на високому методологічному й науковому рівні показано, що в історіографії I Інтернаціоналу точиться гостра боротьба між марксистами та буржуазними реформістами, анархістами тощо. У першому розділі, де висвітлюється зародження марксистської історіографії, багато уваги приділено К. Марксу й Ф. Енгельсу як першим історикам Міжнародного Товариства Робітників. Саме вони заклали основи його наукової історіографії.

У дослідженні справедливо підкреслюється, що діяльність Товариства знайшла висвітлення також і в російській революційно-демократичній публіцистиці. Так, «Нариси з історії Інтернаціоналу» П. Л. Лаврова, незважаючи на певні принципи недоліки, вважаються «значним явищем у демократичній літературі».

На жаль, у монографії відведено невідповідно мало місця незакінченій праці С. А. Подолинського «Нарис розвитку Міжнародної асоціації робітників». Підкреслено тільки, що автор лише приступив до викладу діяльності Інтернаціоналу, «але й тут уже виявився вплив анархістської літератури...» (стор. 29). Однак показано, що причину створення Інтернаціоналу Подолинський вбачав у піднесенні робітничого руху, зумовленого розвитком капіталістичних відносин. Чомусь не викладено його думок про значення Міжнародного Товариства Робітників, хоча це питання правильно трактує український дослідник А. І. Пашук¹.

У другому розділі книги докладно висвітлено джерела реформістської й анархістської історіографії Інтернаціоналу, а також зроблено їх аналіз. Гострій критиці піддано антмарксистські перекручення й фальсифікацію історичної правди буржуазними ідеологами, зокрема Джеймсом Гільомом, який у чотиритомнику «Інтернаціонал. Документи і спогади (1864—1878)» — вийшов з друку в 1905—1910 рр. у Франції — зображував анархізм єдиною течією в Інтернаціоналі, яка виражала повно й ґлибоко революційні прагнення мас.

У рецензованій праці наголошується на

значному внеску перших російських марксистів — В. І. Засулич і Г. В. Плеханова в історіографію Товариства Робітників. Докладно розглядається також важлива марксистська праця Густава Ієкка, який вперше ввів до наукового обігу багато нових фактів. «Праця Ієкка, — підкреслюють автори, — типова для соціал-демократичної літератури як своїми достоїнствами, так і своїми недоліками. В ній видно і певну непослідовність у засвоєнні марксистської теорії, і відступ від класового підходу до історичних явищ, і вплив буржуазного об'єктивізму» (стор. 53).

Великий пізнавальний і практичний інтерес має четвертий розділ — «Початок Ленінського етапу в марксистській історіографії I Інтернаціоналу». В ньому підкреслюється, що вождь вніс багато принципів нового у вивчення історії міжнародної організації робітників, зокрема з питань «особливостей історичного періоду, в межах якого проходила діяльність I Інтернаціоналу», «...розкриття зв'язку між цією діяльністю і загальними історичними процесами» (стор. 82).

У розділі «Радянська історіографія I Інтернаціоналу 1917—1945 рр.» показано, що публікацією в 1934 р. протоколу Базельського конгресу (1869 р.) було покладено початок вивченню цього виду документальних матеріалів з історії Міжнародного Товариства Робітників.

Висвітлення радянської історіографії починається з книги В. М. Фріче «Нариси з історії робітничого руху на Заході» (1921 р.), де питання про виникнення I Інтернаціоналу викладено «значною мірою в дусі ленінських ідей». Зокрема підкреслено, що «слідом за Леніном Фріче одним з перших у радянській літературі звернув увагу на діяльність Російської секції Інтернаціоналу» (стор. 108). В монографії ґрунтовно аналізується капітальна праця Ю. М. Стеклова «Перший Інтернаціонал», яка була «значним внеском у марксистську розробку історії Міжнародного Товариства Робітників» (стор. 109). У цьому ж розділі нагадується, що в 20-х роках почалося наукове дослідження поставленої В. І. Леніном проблеми про зв'язки Інтернаціоналу з російським революційним рухом.

Суттєвим недоліком історіографії до воєнного періоду є відсутність, за винятком біографічного нариса Є. А. Степанова «Фрідріх Енгельс» (1935 р.), досліджень про роль Енгельса як одного з керівників Міжнародного Товариства Робітників. А

¹ А. І. Пашук. Соціологічні та соціально-політичні погляди С. А. Подолинського, Львів, 1965.

тори рецензованої праці чомусь не згадують про фундаментальну монографію Б. Г. Тартаковського, який зробив правильні висновки про значення діяльності Енгельса в міжнародній пролетарській організації: «Останні роки існування Інтернаціоналу так же нерозривно пов'язані з іменем Енгельса, як і іменем Маркса»².

У шостому розділі «Зарубіжна історіографія I Інтернаціоналу в 1917—1945 рр.» підкреслюється заслуга зарубіжних істориків-комуністів у захисті бойових традицій Міжнародного Товариства Робітників від буржуазних і реформістських фальсифікаторів. Прогресивні ж буржуазні історики значно розширили джерельну базу з історії Інтернаціоналу, ввівши до наукового обігу чимало нових фактів. Автори відзначають, що буржуазні й реформістські дослідники ігнорують роль Ф. Енгельса як одного з керівників Генеральної Ради Інтернаціоналу. Проте це питання досить повно висвітлив прогресивний німецький учений-антифашист Г. Майер у двотомній біографії Енгельса.

Багато уваги у праці приділено критичній реакційній історіографії (1917—1945 рр.) Інтернаціоналу. Автори підкреслили, що «реакційна буржуазна історіографія Інтернаціоналу протягом усього періоду, що розглядається, у науковому відношенні не створила нічого суттєвого. Її продукція — або низькопробні антимарксистські твори, повні інсинуацій, або компілятивні праці, побудовані на вже відомому матеріалі й викладають все ті ж буржуазні та реформістські концепції, часто під прапором наукового об'єктивізму» (стор. 145—146).

У розділі «Радянська історіографія I Інтернаціоналу в 1945—1963 рр.» підкреслюється, що радянські історики в повоєнні роки досліджували, насамперед, поширення Міжнародним Товариством Робітників марксизму й боротьбу Маркса та Енгельса за створення пролетарської партії. У 1956—1963 рр., вказують автори монографії, внаслідок розширення тематики досліджень про Інтернаціонал до наукового обігу було залучено нові архівні й друковані джерела. Тут відзначається, що «далше й досить плідотворну розробку в ці роки дістала в радянській історіографії проблема взаємовідносин Інтернаціоналу з Паризькою Комунією. Визначною подією в цьому відношенні був вихід у світ у зв'язку з 90-річчям пролетарської революції в Парижі двотомної монографії «Паризька Комуніа...» (стор. 165). Стосуючись К. Маркса і Ф. Енгельса з Г. О. Лопатіним розглядаються в працях Ю. М. Рапопорта («З історії зв'язків російських революціонерів з основоположниками наукового соціалізму (К. Маркс і Г. Лопатін)» і В. Ф. Антонова («Російський друг Маркса»). Однак необхідно було вказати

ще й на монографію М. В. Научителя «Герман Лопатін у Сибіру».

Багато місця в рецензованій праці відводиться висвітленню таких питань: «Сучасна марксистська й прогресивна історіографія I Інтернаціоналу за рубежом», «Антимарксистські тенденції в сучасній буржуазній та реформістській історіографії I Інтернаціоналу», «Ідейна боротьба навколо спадщини I Інтернаціоналу в зв'язку з його сторіччям». Автори підкреслюють, що «одна з центральних проблем історіографії I Інтернаціоналу — проблема поєднання марксизму з робітничим рухом — виявилася відразу в полі зору багатьох істориків-марксистів соціалістичних країн» (стор. 175).

У монографії вказується, що суттєвою особливістю новітньої історіографії I Інтернаціоналу в капіталістичних країнах є виявлення й публікація нових джерел. Але там з'явилися й ґрунтовні дослідження з певних питань на основі статистичних і навіть психологічних матеріалів, що зберігаються в місцевих архівах.

У книзі наведено багато різноманітного фактичного матеріалу, що переконливо засвідчує свідому фальсифікацію історії I Інтернаціоналу сучасними буржуазними ідеологами антикомунізму, підкреслено органічний зв'язок буржуазної та реформістської історіографії Міжнародного Товариства Робітників. «В методологічному відношенні реформістській літературі притаманні ті ж, зумовлені її антимарксистською спрямованістю пороки, що й буржуазній літературі. Буржуазні історики Інтернаціоналу навіть, як правило, запозичують основні свої аргументи у реформістської історіографії» (стор. 209).

У зв'язку з сторіччям Міжнародного Товариства Робітників посилилась фальсифікація його історії соціал-демократичними істориками та публіцистами. У монографії вказується, що «головна мета всіх ювілейних заходів, проведених Соціалістичним інтернаціоналом, полягала в тому, щоб зобразити себе, а в своїй особі нинішніх правосоціалістичних лідерів, єдиними наступниками ідей і діяльності I Інтернаціоналу» (стор. 251—252).

У рецензованій монографії піддано ґрунтовній критиці чимало ювілейних популярних праць, що викладають основні моменти з історії міжнародної організації. «На жаль, — констатують автори, — майже всі ці роботи не позбавлені спрощеного тлумачення складних проблем, а часто й фактичних помилок» (стор. 229—230).

Необхідно відзначити, що в книзі зроблено глибокий аналіз численних монографій, статей тощо, опублікованих до ювілею в СРСР і за кордоном. Однак змістовна стаття А. Д. Бачинського «I Інтернаціонал і Україна»³, де чимало місця відведено впливу міжнародної організації на революційний рух України в

² Б. Г. Тартаковский. Фридрих Энгельс — советник и учитель международного пролетариата (1875—1895), М., 1966, стор. 14.

³ УІЖ, 1964, № 5.

70-х роках XIX ст., трактується вузько, неправильно.

Слід також вказати, що, висвітлюючи роботу ювілейних наукових сесій у Москві, Берліні, Варшаві, Празі, автори не спинилися на такій же сесії в Києві (25 вересня 1964 р.), де К. К. Дубина в доповіді «І Інтернаціонал і революційно-визвольний рух у Росії та на Україні» розглядав вплив ідей Міжнародного Товариства Робітників на розвиток революційно-

го руху на Україні. У монографії є й певні неточності. Так, у іменному покажчику прізвища деяких авторів надруковані без ініціалів і т. д.

Рецензована праця, без сумніву, має важливе значення у викритті сучасних ревізіоністів, опортуністів, анархістів і антикомуністів. Вона також стане в нагоді всім, хто цікавиться історією міжнародного робітничого руху.

О. А. Гельфман

Ю. М. ЛАВРИНЕНКО.
УКРАИНСКАЯ ССР
В СОВЕТСКО-ВЕНГЕРСКИХ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ,
К., 1969, 145 с.

Вивчити економічні зв'язки СРСР і Угорської Народної Республіки, які ґрунтуються на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, дійсної рівноправності, невтручання у внутрішні справи, встановити певні закономірності постійно зростаючого співробітництва між обома країнами, а також висвітлити участь Української РСР у радянсько-угорських економічних відносинах і роль цієї участі для розвитку продуктивних сил як УНР, так і СРСР, в тому числі і Української РСР — важливе завдання вчених і в першу чергу українських економістів та істориків. Цій, надзвичайно актуальній в науковому та політичному відношеннях темі присвячена праця Ю. М. Лавриненко.

Книга складається з трьох розділів. У першому з них мовиться про радянсько-угорські економічні відносини до 1945 р., а в інших досліджуються зв'язки періоду наступного двадцятиріччя. Праця написана на основі вивчення та узагальнення матеріалів державних архівів УРСР, поточних архівів республіканських установ, радянської та угорської періодики. Автор використав також літературу, видану в СРСР та Угорщині.

Заслугою на увагу висловлена М. Ю. Лавриненком думка про необхідність вивчення передумов розвитку радянсько-угорського співробітництва. У книзі відзначено, що торговельно-економічні зв'язки між Росією і Угорщиною існують з давніх часів і у них завжди брала активну участь Україна. Особливо сприятливі умови для співробітництва настали після перемоги Великого Жовтня та встановлення Радянської влади в Угорщині. Але в період панування в останній фашистської диктатури Хорті, її правлячі кола ухилились від розширення економічних зв'язків з СРСР. Напередодні Великої Вітчизняної війни торгівля з Радянським Союзом значно скоротилася і становила лише 0,09% угорського експорту та 0,11% імпорту.

Слід відзначити, що перший розділ хоч і є вступний, але дуже загальний і поверховий. Видно автор не вивчив ряд важливих праць радянських і особливо угорських істориків, в яких висвітлено питання радянсько-угорських економічних зв'язків у період між двома світовими війнами. Матеріал цього розділу доцільніше було б подати у вступі. У другому розділі показані основні принципи і форми економічних зв'язків між Угорською Народною Республікою і Радянським Союзом та роль у них Радянської України. Виклад побудовано на матеріалах ХХІ, ХХІІ і ХХІІІ з'їздів КПРС, нарад братніх комуністичних і робітничих партій, рішень УСРП і уряду Угорщини. Значну увагу приділено планомірному розвитку народного господарства Угорщини і тих країн, які входять до складу РЕВ, а також міжнародному соціалістичному поділу праці, науково-технічному співробітництву, наданню кредитів, розвитку торгівлі і т. д.

У праці досить докладно висвітлено благотворний вплив економічного співробітництва на провідні галузі промисловості народної Угорщини. Автор підкреслив, що завдяки міжнародному соціалістичному поділу праці, безкорисливій допомозі соціалістичних країн і в першу чергу СРСР, в Угорщині створилися умови для зміни структури промислового виробництва, заснування і швидкого розвитку нових галузей промисловості. Народна Угорщина у братній сім'ї соціалістичних країн успішно освоїла верстатобудівництво, суднобудівництво, виробництво підшипників, порталних кранів, комплексного фабрично-заводського обладнання, точної апаратури, вакуумної техніки, медикаментів, одягу, взуття і т. д. Нині в експорті країни провідне місце займає продукція важкої промисловості, а основними її замовниками є країни РЕВ, насамперед СРСР, в тому числі й Радянська Україна.

Наприкінці дослідження на конкретному матеріалі показано, що зовнішньо-економічні зв'язки і зокрема радянсько-угорське співробітництво позитивно впливає на неухильне зростання матеріального добробуту і культурного рівня трудящих Угорщини, які успішно перетворюють в життя рішення IX з'їзду УСРП.

Заслугою автора є й те, що залучивши

значний цифровий матеріал, він показав зростання економічного співробітництва двох сусідніх республік — Української РСР і народної Угорщини. Поряд із висвітленням позитивного впливу координації та спеціалізації на економічний розвиток двох братніх республік у книзі відзначено активну участь Української РСР у піднесенні угорської хімічної промисловості, поставках прокатного обладнання і зокрема у зовнішньоторговельних зв'язках. Останні особливо швидкими темпами розвивались у період 1961—1965 рр. Згідно договору між СРСР і Угорщиною на період 2-ї п'ятирічки збільшення обсягу взаємопоставок у порівнянні з 1958—1960 рр. передбачався на 60%, а фактично приріст становив 90%. Значну частку експорту СРСР в Угорщину забезпечує Радянська Україна. Говорячи про угорський експорт, автор підкреслив, що УНР займає третє місце серед соціалістичних країн по експорту машин і обладнання для УРСР.

Певне місце в дослідженні відведено висвітленню науково-технічного співробітництва УНР і СРСР, в тому числі і України. Зокрема, у праці досить докладно показано співробітництво угорських і українських навчальних та наукових закладів.

У своєму дослідженні Ю. М. Лавриненко в цілому вірно розкриває обрану тему. Проте рецензована праця не позбавлена й деяких недоліків. В ній не чітко визначені етапи зростання економічного співробітництва СРСР і УНР, в тому числі УРСР, не сказано про труднощі, які мали місце в минулому, і сучасні завдання й перспективи розвитку. У книзі часто переважають матеріали, що стосуються взагалі СРСР. Щодо України, то автор обмежується загальними фразами. Бажано, щоб автор у вступі чи висновках дав відповідь фашистським угорським недобиткам і різним фальсифікаторам історії, які на замовлення і кошти імперіалістів Заходу паплюжать успіхи соціалістичного будівництва в Угорщині. Шкода, що праця Ю. М. Лавриненка видана у 500 примірниках і ротопринтом. Сьогодні вона уже є недоступною, а її матеріали необхідні науковцям, викладачам вузів, вчителям історії, економіки, географії, пропагандистам і всім тим, хто цікавиться історією, життям і культурою народів країн соціалістичної співдружності.

І. М. Гранчак,
П. І. Халус

*ПИТАННЯ ТЕКСТОЛОГІЇ, вип. 1,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1968, 371 с.*

Велику роль відіграють публікації джерел у наукових дослідженнях різних історичних проблем і періодів. За роки Радянської влади на Україні видано велику кількість документальних збірників, що висвітлюють події з найдавніших часів до наших днів. Крім документів публікувались праці й спогади видатних партійних, державних і громадських діячів, письменників. Зараз розпочато видання українських літописів, назріла необхідність публікації наукової спадщини істориків.

Відомо, що ряд видань готували і готуватимуть до друку спільно науковці різних галузей знань. Так, наприклад, у підготовці п'ятидесяти томного видання творів Івана Франка братимуть участь не тільки літератори, але й мовознавці, економісти, філософи, історики та інші спеціалісти. Отже історики не можуть бути осторонь питань, що пов'язані з виданням джерел, з текстологією.

Саме текстологія покликана вирішувати питання, що пов'язані з дослідженням тексту та виданням різноманітних джерел і творів. Різноманітність останніх вимагає і специфічних текстових засобів, але в їх основі лежать спільні методологічні принципи.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР видав за редак-

цією С. Д. Зубкова спеціальний збірник статей про основні принципи наукового видання українських класиків. У вступному слові редактора стисло згадується про стан текстології на Україні в дореволюційний час, коли українська мова, література та культура переслідувались і заборонялись царськими властями. Мертва хватка цензорів не раз примушувала письменників (це стосувалося також істориків) змінювати зміст і навіть напрям творів. Зрозуміло, що не могла в таких умовах нормально розвиватися і текстологія.

Докорінно змінилися становище після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. На Україні розпочалася розробка текстологічних проблем, вироблення наукових принципів видання класичної спадщини. Вимагали серйозного текстологічного дослідження багатотомні видання творів Т. Г. Шевченка, Ів. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, М. Старицького, Панаса Мирного, В. Стефаника та інших письменників. І слід сказати, що більшість видань підготовлено на високому науковому рівні. Здобуто значний досвід в текстологічній справі, підбито підсумки зробленого, вирішуються нові нагрілі питання. Можна вважати, що все це до певної міри і знайшло своє відображення в статтях рецензованого збірника.

Немає змоги в короткій рецензії розкрити зміст цікавих, оригінальних статей збірника. Всі вони присвячені класикам української літератури. В двох статтях йде мова про текстуальну роботу над

повідями І. С. Нечуй-Левицького. У дослідженні Н. О. Вишневської йдеться про проблеми канонічного тексту відомих і популярних серед читачів повістей — «Микола Джеря» і «Кайдашева сім'я». Ці твори кілька разів видавалися ще при житті письменника, який вносив у них ряд змін. Виходячи з цього, авторка статті приходить і до відповідних висновків, які слід було б врахувати при виданні творів письменника. Творчості І. С. Нечуй-Левицького присвячена також стаття М. Л. Мандрики про складний твір «Хмари». Можна вважати, що автор статті по-новому підійшов до вирішення ряду спірних питань і глибше, ніж до цього часу розкрив значення твору «Хмари».

Новелам О. Ю. Кобилянської — «Битва», «Поети», «Через море», «За готар», «Лист засудженого вояка до своєї жінки» та іншим присвячене текстологічне дослідження Ф. П. Погребенника. Він не тільки розкриває історію створення новел, але й відзначає помилки при їх виданні.

Творчість В. С. Стефаника висвітлена в статтях і кількох монографіях. Цінною є стаття О. О. Білявської, що не повторює вже відомого, а вносить багато нового щодо принципів наукового видання творів цього визначного новеліста. Науково пізнавальне значення мають статті Н. Л. Калениченко — «Текстологічні питання при виданні творів М. Коцюбинського» і М. Л. Гончарука — «До творчої історії прози Степана Васильченка».

В цілому матеріали збірника написані на основі широкого використання рукописів. Статті мають теоретичний характер і разом з цим тісно зв'язані з видавничою практикою, в них розкривається творча лабораторія письменників. І в зв'язку з цим слід відзначити, що в історіографічних працях, присвячених окремим історикам, майже зовсім не показується їх творча лабораторія. Через це збіднюється, стає однобічним висвітлення життя та діяльності істориків. Є надія, що цей недолік у процесі глибоких досліджень буде зникати.

Історики ще дуже мало приділяють уваги питанням текстології, а це призводить до негативних наслідків, що вже зазначалось в рецензіях та оглядах. При публікації документів та інших джерел і праць не можна обмежуватись правилами навіть досить повними і науково вдалим, бо вони не можуть врахувати всіх особливостей документів. На Україні справа ускладнюється тим, що в архівах зберігаються документи різних періодів на багатьох мовах, різноманітних ділових системах тощо. Все це вимагає від істориків теоретичної розробки не тільки проблем археографії, але й спорідненої з нею текстології. В цьому відношенні треба використати досвід і результати роботи літературознавців, які питанням текстології приділяють значно більше уваги, ніж історики.

Ф. П. Шевченко

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ТА КОЛИШНІХ ПОВІТІВ БЕССАРАБІЇ З УРСР

29 липня в Чернівецькому державному університеті відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю визволення Північної Буковини, колишніх Хотинського, Акерманського, Ізмайльського повітів Бессарабії та возз'єднання їх з Українською РСР. Конференцію організували Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститут історії АН УРСР, Чернівецький та Одеський обкоми КП України.

Відкриваючи конференцію, перший секретар Чернівецького обкому КП України О. С. Григоренко підкреслив, що «Закон про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки», прийнятий VII сесією Верховної Ради СРСР 2 серпня 1940 р., засвідчивши торжество ленінської національної політики Комуністичної партії, став історичним актом, що визволив трудящих цих земель, забезпечив їм свободу, рівноправність і національне відродження.

У доповіді «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі — торжество ленінської національної політики» заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України, професор Г. М. Мултих відзначив, що возз'єднання всіх українських земель у єдиній Українській Радянській державі мало важливе світове значення. Це є чудовим зразком розв'язання національного питання, служить запалюючим прикладом для народів, що борються за свою національну незалежність.

Директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба виступив з доповіддю «Возз'єднання Північної Буковини і придунайських українських земель — в радянській історіографії». Доповідач підкреслив, що хоч шовіністична буржуазна література і зараз намагається довести «історичні права» тієї чи іншої, тільки не радянської, держави на Буковину та українські придунайські землі, тепер археологічними даними та численними історичними дослідженнями підтверджено, що ці землі з найдавніших часів заселялися слов'янами, а, отже, вони по праву ввійшли до складу УРСР.

Для розуміння суті історичного процесу

на західноукраїнських і українських придунайських землях у 1917—1940 рр. виняткове значення мають праці В. І. Леніна. Ленінські праці є методологічною основою для історичних досліджень.

На закінчення академік А. Д. Скаба висунув ряд проблем з героїчної історії краю, що потребують всебічного наукового висвітлення радянськими істориками, передусім новоствореним Відділом історії та конкретних соціальних досліджень Інституту історії АН УРСР у м. Чернівцях.

«Розквіт Радянської Буковини в братній сім'ї народів СРСР» — така тема доповіді секретаря Чернівецького обкому КП України О. Ю. Гаврилюка, який розповів, що возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною стало поворотним пунктом в історичній долі трудящих області. Цей історичний акт означає для трудящих Буковини гігантський стрибок від капіталізму, економічного занепаду й політичного безправ'я до соціалістичного ладу, який знищив експлуатацію людини людиною, відкрив безмежні можливості для швидкого розвитку економіки і культури краю, приніс трудящим довгождану свободу.

Секретар Одеського обкому КП України Л. В. Гладка виступила з доповіддю «Розвиток народного господарства і культури возз'єднаних з УРСР українських придунайських земель». Вона охарактеризувала стан економіки і культури краю за румунської окупації, висвітлила героїчну боротьбу трудящих за своє визволення, розповіла про ті зміни, що сталися за роки Радянської влади.

У доповіді «Міжнародний імперіалізм — організатор загарбання Північної Буковини та українських придунайських земель королівською Румунією» завідувачий відділом Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор С. М. Пархомчук на документальних, зокрема румунських матеріалах переконливо довів, що саме спільними зусиллями міжнародної імперіалістичної реакції — боярської Румунії, Антанти, країн центрального блоку, російської та української контрреволюції — 1918 р. Бессарабія з її південноукраїнськими придунайськими землями та Північна Буковина були віроломно загарбані румунськими окупантами.

Проректор Чернівецького держуніверситету, кандидат історичних наук, доцент В. М. Курило у доповіді «Боротьба трудящих Північної Буковини та українських придунайських земель за соціальне і національне визволення та возз'єднання з УРСР» на значному архівному матеріалі глибоко розкрив суть колоніальної політики румунського імперіалізму, зупинився на найважливіших моментах героїчної боротьби трудящих під керівництвом комуністів за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання краю з Українською РСР.

Критиці буржуазних фальсифікацій історії Радянської Буковини присвятив свій виступ завідуючий Відділом Інституту історії АН УРСР у м. Чернівцях, кандидат історичних наук, доцент П. В. Михайлина. Він глибоко проаналізував основні тенденції буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії історичного минулого й сучасного Радянської Буковини, на незаперечних історичних фактах довів усю їх неспроможність.

Заступник директора Інституту історії

партії при ЦК КП Молдавії, кандидат історичних наук, доцент А. М. Лісецький розповів про братні зв'язки російського, українського та молдавського народів, про досягнення Молдавської РСР за роки Радянської влади.

З великою увагою слухали присутні учасників революційного підпілля, котрі внесли значний вклад у справу визволення краю з-під гніту боярської Румунії. Своїми спогадами про роки героїчної революційної боротьби поділився колишній член буковинського підпільного обкому партії Д. М. Руснак, комсомольський підпільник на придунайських українських землях М. О. Мандель, учасник Татарбунарського повстання С. Т. Максимчук.

Депутат Верховної Ради СРСР, робітниця панщинного об'єднання ім. 50-річчя Великого Жовтня Г. В. Кушнірек та Герой Соціалістичної Праці, голова колгоспу ім. Кірова Заставнівського району М. Д. Микитей розповіли про трудові звершення своїх колективів під зорею Радянської влади.

М. В. Загайний

XIV НАУКОВА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В УЖГОРОДІ

12—14 травня 1970 р. в м. Ужгороді відбулася XIV республіканська наукова конференція Інституту археології АН УРСР та Ужгородського державного університету, присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна та 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

В конференції брали участь понад 150 чоловік — археологів та істориків України, а також науковці Москви, Ленінграда, Мінська, Єревана та інших міст Радянського Союзу, вчені з Чехословаччини.

Конференцію відкрив директор Інституту археології АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко, який відзначив, що проведення XIV археологічної конференції в Ужгороді послужить стимулом для розширення археологічних досліджень в західних областях УРСР, зокрема в Закарпатті. Дослідження пам'яток на цій території має важливе значення для з'ясування питань про взаємозв'язки народів Східної і Центральної Європи.

На пленарних засіданнях було прочитано сім доповідей.

«Розквіт економіки і культури Закарпаття за роки Радянської влади» — тема доповіді голови Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих В. П. Русина.

У доповіді «Ленінські ідеї і нові напрями в археологічній науці» С. М. Бібіков (Київ) відзначив важливість використання ленінської теоретичної спадщини для розробки методології і методики археологічних досліджень та створення нових напрям-

ків в археології, зокрема методу палеоекономічного моделювання.

У своєму виступі І. Г. Підоплічко (Київ) розказав про нові відкриття у с. Межиріччя, які дозволяють дати більш менш повну і достатньо обгрунтовану реконструкцію жителів верхнього палеоліту на території УРСР.

З результатами археологічних досліджень на Закарпатті за 25 років Радянської влади ознайомив присутніх Е. А. Балагурі (Ужгород). На території Закарпатської області досліджувалися пам'ятки палеоліту, бронзи, раннього заліза, вивчалися слов'янські і давньоруські поселення та могильники.

О. П. Черниш (Львів) у доповіді «Підсумки палеолітичних досліджень на Дністрі» відзначив, що на основі багат шарових палеолітичних стоянок у Подністров'ї створені стратиграфічні колонки, які дозволяють визначити відносну хронологію не тільки пам'яток палеоліту Подністров'я, але й Центральної Європи.

Значний інтерес викликала доповідь «Пам'ятки Галицько-Волинської архітектури XII—XIII ст. у світлі нових архітектурно-археологічних досліджень», прочитана М. К. Каргером (Ленінград).

Р. О. Юра (Київ) у доповіді «Перспективи вивчення середньовічних пам'яток України» показав їх значення для вивчення процесу формування української народності, її території, мови, матеріальної культури.

На семи секціях заслухано 94 доповіді і повідомлення.

На секції кам'яного віку з доповідями та повідомленнями виступили: В. М. Гладилін (Київ) і П. П. Сова (Ужгород) — «Ранній палеоліт Закарпаття»; С. В. Смирнов (Київ) і П. П. Сова — «Пізнюпалеолітичні пам'ятки Закарпаття»; В. Ф. Петрунь (Кривий Ріг) — «Геоморфологічні і геологічні умови палеоліту Закарпаття»; М. К. Анісюткін (Ленінград) — «Середньопалеолітична стінківсько-друторська єдність на території Західної України та Південно-Західної Молдавії»; Ю. Г. Колосов (Київ) — «Нові мустьєрські місцезнаходження в Криму»; П. П. Борисовський (Ленінград) — «Пізнюпалеолітичні місцезнаходження в м. Курську»; І. Г. Шовкопляс (Київ) — «Господарсько-побутові комплекси Добринцівської стоянки»; М. І. Гладких (Київ) — «Характер відмінностей крем'яного інвентаря господарсько-побутових комплексів Добринцівської стоянки»; В. Н. Станко (Одеса) — «Проблема Кукренської культури».

Учасники секції ознайомились з палеолітичними пам'ятками Закарпаття, зокрема з пізнюашельською стоянкою Рокосова поблизу м. Хуста та пізнюпалеолітичними стоянками Берегове І і Берегове ІІ.

На секції енеоліту з доповідями та повідомленнями виступили: Т. Г. Мовша (Київ) — «Локальні групи та хронологія пізнього Трипілля»; В. Г. Збеневич (Київ) — «Хронологія пізнього трипілля»; І. І. Заєць (Вінниця) — «Трипільське поселення Кліщів»; В. О. Круц (Київ) — «Пізнотрипільське поселення з штучними укріпленнями біля с. Козарович на Дніпрі»; О. В. Цвек (Київ) — «Нові дані про трипільське племена в басейні рік Росі та Гнилого Тікча»; С. Шішка (Нітра, ЧССР) — «Лужанська група в Східній Словаччині»; І. Л. Алексеева (Одеса) — «Чоловічі статуетки з трипільського поселення Олександрівка»; А. П. Погощева (Москва) — «Еволюція ранньотрипільської пластики»; В. М. Даниленко (Київ) — «Первісні Деметра та Артеміда в трипільському пантеоні»; Н. М. Виноградова (Москва) — «Трипільські поселення фази Кукутені «АВ» на Дністрі»; К. К. Черниш (Москва) поділилася враженнями про археологічну подорож по Румунській Народній Республіці.

На секції епохи бронзи було заслухано виступи 15 чол.: І. К. Сवेशніков (Львів) — «Прикарпатська культура шнурової кераміки»; М. М. Чередніченко (Київ) — «Євразійські псалії доби бронзи»; В. В. Отрошенко (Київ) — «Семантика орнаментів на деталях кінської вузди сабатинівських поселень»; В. Ф. Клименко (Ворошиловград) — «Розкопки курганів епохи пізньої бронзи біля м. Єнакієве»; А. Точек (Нітра, ЧССР) — «Укріплення поселень епохи ранньої бронзи в Карпатській котловині»; С. І. Круц (Київ) — «Деякі питання па-

леоантропології кеміобінської культури»; І. М. Шарафутдінова (Київ) — «Розкопки курганів біля с. Соколівка на Інгуллі»; О. Г. Шапошнікова (Київ) — «Деякі висновки вивчення пам'яток епохи міді — бронзи в Поінгуллі»; В. І. Нікітін (Миколаїв) — «Деякі проблеми в дослідженні антропоморфних стел»; О. В. Кулішов (Ужгород) — «Колекція бронзових виробів Берегівського народного музею Закарпатської області»; С. М. Братченко (Київ) — «Походження пам'яток багатовапнякової кераміки»; В. Ф. Петрунь (Кривий Ріг) — «Проблеми петрографії кам'яних знарядь Закарпаття»; В. І. Саріаніді (Москва) — «Розкопки пам'яток енеоліту і бронзи в Ірані та Афганістані»; М. М. Бондар (Київ) — «Нові поселення епохи ранньої бронзи в районі Києва»; Е. А. Федорова-Давидова (Москва) — «Східна група пам'яток ямної культури».

На засіданнях секції ранньозалізного часу заслухано 13 доповідей: Б. О. Шрамко (Харків) — «Розкопки пам'яток скіфського часу в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли у 1969 р.»; О. І. Тереножкін (Київ) — «Кіммерійський час (VIII — перша половина VII ст. до н. е.) на півдні Східної Європи»; О. М. Лесков (Київ) — «Розкопки скіфських курганів біля Каховки»; Є. В. Черненко (Київ) — «Роботи на скіфських курганах в зоні Краснознаменської зрошувальної системи в 1968—1969 рр.»; Г. Т. Ковпаненко (Київ) — «Скіфські кургани у с. Ковалівка на Нижньому Побужжі»; Г. І. Смирнова (Ленінград) — «Нові дослідження поселення Магала»; С. С. Березанська (Київ) — «Південно-західні зв'язки білогородівської культури»; А. І. Мелюкова (Москва) — «Датування і співвідношення культур початку залізного віку в Молдавії»; Л. І. Крушельницька (Львів) — «Пам'ятки фракійського гальштату у Верхньому Подністров'ї»; В. А. Ільїнська (Київ) — «Реконструкція скіфського кінського убору IV ст. до н. е.»; С. С. Бессонова (Керч) — «Таврське поховання VI ст. до н. е. із некрополя античної Тірітики»; Є. О. Петровська (Київ) — «Датування пам'яток ранньозалізного віку в північній частині Правобережної Скіфії»; Т. Б. Барцева (Москва) — «Металургійні сплави на території Північного Причорномор'я в кінці I тисячоліття до н. е. і в перших століттях нашої ери».

На секції античної археології з доповідями і повідомленнями виступило 15 чол.: П. О. Корішковський (Одеса) — «Завдання і перспективи вивчення античних пам'яток Північного Заходу Української РСР»; К. С. Горбунова (Ленінград) — «Роботи експедиції Ермітажу на острові Березань в 1969 р.»; Л. М. Славін (Київ) — «Розкопки міських кварталів в районі Ольвійської агори»; Ю. І. Козуб (Київ) — «Похоронний обряд Ольвії в перших століттях нашої ери»; А. С. Русяєва (Київ) — «Вотивні предмети Бей-

кушського пізньоархаїчного поселення»; Б. Д. Шелов (Москва) — «Монети-стрілки»; Л. Г. Колесникова (Херсонес) — «Антропоморфні надгробія Херсонеса»; Е. І. Соломонік (Сімферополь) — «Нові епіграфічні пам'ятки Херсонеса»; В. Н. Кадеев (Харків) — «Розкопки в портовому районі Херсонеса»; В. Н. Даниленко (Сімферополь) — «Розробка стратиграфії Херсонеса»; І. А. Антонова (Херсонес) — «Дослідження оборонних стін Херсонеса»; С. Д. Крижицький (Київ) — «Розкопки Тіри в 1969 р.»; І. Б. Клейман (Одеса) — «Стратиграфія Білгород-Дністровського городища за розкопками 1965—1968 рр.»; В. М. Корпусова (Київ) — «Результати розкопок некрополя біля с. Золоте в Криму»; М. М. Кобиліна (Москва) — «Зображення Мойри в Північному Причорномор'ї».

На секції слов'янської археології заслухано 12 доповідей і повідомлень: Є. В. Максимов (Київ) — «Розселення зарубинецьких племен Подніпров'я в перші століття нашої ери»; Б. Хроповський (Нітра, ЧССР) — «Розкопки слов'янської Нітри»; Г. М. Шовкопляс (Київ) — «Ранньослов'янське поселення в Києві»; М. Б. Щукін (Ленінград) — «Кельто-дакійські пам'ятки рубежу нашої ери і липицька культура»; П. І. Хавлюк (Вінниця) — «Слов'янське ремісничє селище в Порівці Іллінецького району Вінницької області»; В. В. Сєдов (Москва) — «Слов'яни та іранці в давнину»; Є. В. Махно (Київ) — «Деякі питання етнічної інтерпретації поховань компаніїського могильника»; І. П. Русанова (Москва) — «Пам'ятки празького типу на Україні і в Польщі»; Г. О. Вознесенська (Москва) — «Техніка металообробки у племен зарубинецької культури»; Є. О. Симонович (Москва) — «Деякі типи ранньослов'янської кераміки»; В. Д. Баран (Київ) — «Слов'яни у верхів'ях Дністра і Західного Бугу»; О. М. Мельниковська (Москва) — «Долинське поселення на р. Сейм»; А. Т. Сміленко (Київ) — «Локальні варіанти ранньослов'янської культури Південно-Східної Європи»; Д. Т. Березовець (Київ) — «Руси в Подніпров'ї».

На секції давньоруської та середньовіч-

ної археології з доповідями та повідомленнями виступили 19 чол.: В. Д. Королюк (Москва) — «Особливості формування державності і народності в Центральній та Східній Європі»; В. Й. Довженок (Київ) — «Особливості розвитку феодалізму в Київській Русі»; П. О. Рапопорт (Ленінград) — «Давньоруські житла на території Галицької та Волинської земель»; М. М. Кучінко (Львів) — «Археологічні пам'ятки IX—XIII ст. в межириччі Західного Бугу і Вепру»; С. О. Висоцький (Київ) — «Докирилівська азбука в Софії Київській»; Ю. І. Рогов — «Міжслов'янські зв'язки X—XII ст.»; С. Р. Кілієвич (Київ) — «Дослідження ремісничого району давнього Києва»; А. С. Бугай (Київ) — «Змієві вали»; Г. Ф. Соловйова (Москва) — «Слов'янські пам'ятки кінця I тисячоліття н. е. на Лівобережжі Дніпра»; О. О. Ратич (Львів) — «Стародавній Звенигород — столиця звенигородського князівства у світлі археологічних досліджень 1965—1969 рр.»; О. М. Годованюк (Київ) — «Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі»; Ф. Ф. Гуревич (Ленінград) — «Ремісничя корпорація давньоруського міста за історико-археологічними даними»; С. В. Артюнян (Єреван) — «Результати роботи Анбердської археологічної експедиції»; О. І. Домбровський (Сімферополь) — «Поселення середньовічної таврики»; І. Р. Могилиця та Л. М. Дмитрович (Львів) — «Обстеження замку в м. Ужгороді»; О. О. Карнабед (Чернігів) — «Деякі нові відкриття в Чернігові у 1967—1968 рр.»; І. Ф. Тоцька (Київ) — «Довивчення розпису галерей Софії Київської»; А. І. Романчук (Свердловськ) — «Середньовічні амфори Херсонеса»; О. В. Сухобоків (Київ) — «Населення Дніпровського Лівобережжя в другій половині I тисячоліття н. е.».

На заключному засіданні виступив Ф. П. Шевченко, який підбив підсумки роботи конференції.

Учасники конференції ознайомились з деякими археологічними та архітектурними пам'ятками Закарпаття, відвідали історико-краєзнавчий та етнографічний музеї під відкритим небом.

В. Б.

ВДОСКОНАЛЮВАТИ МЕТОДИКУ ВИКЛАДАННЯ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

У формуванні марксистсько-ленінського світогляду студентської молоді чільне місце посідає читання курсу наукового комунізму у вузах. Успіхам у цій галузі сприяли вихід у світ Повного зібрання творів В. І. Леніна, документів та матеріалів

Міжнародної Народи комуністичних та робітничих партій у Москві, Тез ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, а також монографій, учбових посібників, матеріалів теоретичних та методичних конференцій, збірників статей. Вузьким

місцем у навчальному процесі є недостатня розробка методичних основ викладання цього курсу.

28—30 травня 1970 р. у Дніпропетровську відбулася республіканська наукова конференція з питань методики викладання наукового комунізму, організована МВССО УРСР, Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті, Дніпропетровським державним університетом. В ній взяли участь 458 чол.: представники вузів республіки, лектори товариства «Знання», науковці Москви, Ленінграда, Молдавії, Ростова-на-Дону.

Конференцію відкрив ректор Дніпропетровського державного університету, членкореспондент АН УРСР В. І. Мосаківський. Учасників конференції привітав секретар Дніпропетровського обкому КП України В. А. Пашенко.

З доповіддю «Кафедри суспільних наук вузів республіки в ленінському ювілейному році» виступив заступник міністра ВССО УРСР професор В. Ю. Маланчук. Він відзначив, що за останні роки відкрито 7 нових учбових закладів, ряд науково-дослідних інститутів суспільствознавчого напрямку. Науковцями республіки видано колективні монографії, учбові та наочні посібники, окремі лекції. Ряд кафедр працює над комплексними темами, які поглиблюють дослідження проблеми. Це свідчить про певні успіхи в пошуках нових шляхів удосконалення методичної підготовки викладачів в справі розробки актуальних проблем сучасності. Значну роль відіграє співдружність вузів нашої республіки з вищими учбовими закладами зарубіжних соціалістичних країн.

Про основні прийоми використання в курсі ленінської теоретичної спадщини розповів завідувач кафедри наукового комунізму ІПК при КДУ, професор Г. Л. Нікольников. Він вказав, що справа виховання молоді, підвищення її свідомості неможлива без найширшого вивчення основ наукового комунізму. Випусник вузу повинен мати належну підготовку в галузі суспільствознавства, необхідну для самостійної творчості. В доповіді «Критика буржуазних, реформістських та ревізійоністських фальсифікаторів наукового комунізму» старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР, професор О. Д. Модржинська викрила реакційність основних концепцій сучасних ідеологів буржуазії. На яскравих прикладах вона показала особливості антимарксизму, правого і «лівого» ревізійонізму — провідника буржуазного впливу на трудящі маси.

З доповіддю, присвяченою організації самостійної роботи студентів по вивченню творів класиків марксизму-ленізму, виступив

пив завідувач кафедри наукового комунізму Дніпропетровського державного університету доцент Ф. А. Ярмиш. Він поділився досвідом колективу кафедри в проведенні семінарських занять з цього предмету.

Про використання наочних посібників і технічних засобів під час вивчення курсу наукового комунізму розповіла кандидат філософських наук Р. І. Руденко (ІПК при МДУ). Вона продемонструвала методику застосування діафільмів, діапозитивів та наочного приладдя, дала ряд конкретних рекомендацій щодо того, як забезпечити найбільш ефективне засвоєння студентами матеріалу.

На засіданнях трьох секцій з таких питань було заслухано 40 доповідей та повідомлень: планування і організації методичної роботи на кафедрах і в секціях наукового комунізму, загальні проблеми методології та методики викладання цієї дисципліни; відображення профілю вузу в рамках вивчення курсу і специфіка роботи на вечірніх та заочних відділеннях; методика читання лекцій та проведення семінарських занять. Учасники конференції обмінялися досвідом методичної роботи кафедр, а також використання в навчальному процесі місцевого матеріалу та соціологічних досліджень. Проблемам інтернаціонального виховання студентів в ході засвоєння основ наукового комунізму були присвячені виступи В. К. Сульженка, Б. І. Распутніса. З своєю практикою врахування профілю вузу ознайомили присутніх М. С. Багмет, І. П. Нелип, І. К. Фесенко, Д. М. Щербаков та ін.

В доповіді «Деякі методологічні й методичні проблеми наукового комунізму» завідувач кафедри наукового комунізму МДУ, професор А. М. Ковальов підкреслив, що загострення ідеологічної боротьби вимагає розширення їх ділової спеціалізації. З цією метою створено відділення наукового комунізму на філософському факультеті МДУ. Отже, необхідно розробити нові плани, програми, спецкурси, створити ряд кафедр, зокрема теорії сучасного світового революційного процесу, стратегії і тактики світового революційного процесу, історії соціалістичних вчень. Слід також у міру можливості організовувати самостійні кафедри наукового комунізму в тих вузах, де вони нині об'єднані.

Підсумки роботи конференції підбив заступник голови оргкомітету професор Г. Л. Нікольников. Конференція привернула увагу керівників вузів, кафедр і секцій, викладачів суспільствознавства до систематичної, глибокої розробки методики викладання і вивчення наукового комунізму у вищій школі.

В. У. Слюсарчук

СКАРБНИЦЯ ПОЛІСЬКОГО КРАЮ

В дні, коли Країна Рад, все прогресивне людство відзначали 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, в культурному житті Житомирської області сталась визначна подія — гостинно відчинилися двері нового краєзнавчого музею, що за площею (1500 кв. м) та кількістю експонатів набагато більший за попередній, заснований ще 1900 р.

У 20 просторих залах численні експонати оспівують багату історію землі поліської, змальовують звиязну боротьбу трудящих за владу Рад та грандіозні перетворення, що сталися за роки Радянської влади, знайомлять відвідувачів з творами образотворчого мистецтва.

Понад 100 тисяч років тому, за часів раннього палеоліту, на території сучасної Житомирщини жила первісна людина. Про її життя та побут свідчать матеріали розкопок ашельсько-мустьєрської стоянки поблизу с. Городськ (сучасний Черняхівський район Житомирської області). Цікаві матеріали відтворюють перше в історії Київської Русі антифеодальне повстання древлян та вбивство ними 945 р. київського князя Ігоря, змальовують спорудження наприкінці XII — на початку XIII ст. одного з найдавніших на Русі храму Василя в Овручі.

Наступний зал переносить відвідувачів у часи визвольної боротьби українського народу проти феодального й національного гніту в XVI—XVIII ст. Свідок Кодненської трагедії за часів Коліївщини (1768 р.) — старовинна бандура бринить про страхітливую долю народу.

Про злиденне становище дореволюційного селянства дає уявлення інтер'єр хатини бідолахи-поліщука, доповнений знаряддям праці: дерев'яне рало, плуг, ярмо, лопати, а також документи про повинності кріпаків Волині.

Готуючись до відзначення сторіччя з дня народження великої української письменниці Лесі Українки — уродженки м. Новограда-Волинського, працівники музею відшукали багато її фотографій, перші видання творів, особисті речі, зокрема корсетку, пенал, чашечку.

Близько трьох років (1847—1850 рр.) в с. Верхівня (сучасний Ружинський район Житомирської області) жив великий французький письменник Оноре де Бальзак. Старовинний малюнок палацу Ганської — його дружини, книги та особисті речі письменника приваблюють відвідувачів.

Про зростання революційного руху на Волині наприкінці XIX — на початку XX ст. свідчать секретний циркуляр Волинського жандармського управління від 3/IX 1871 р. про заборону проїзду через Волинь Карла Маркса та польського революціонера Валерія Врублевського, перший номер лєнін-

ської «Искры», рідкісні видання праць В. І. Леніна.

Створення більшовицької організації та встановлення Радянської влади в краї, страйк коростишівських залізничників у 1918 р., легендарні рейди М. Щорса та Г. Котовського, Житомирський протипершої кінної С. М. Будьонного — ці події розкрито на численних експонатах. Їх доповнюють документи та фото про створення Житомирської більшовицької організації, перші декрети Радянської влади, апарат «морзе», за допомогою якого житомирці дізналися про перемогу Жовтневої революції в Петрограді, макет бронепоезда «Коммунист Коростенщини», зроблений робітниками Коростенського локомотивного депо, плакати й листівки часів громадянської війни, нагороди, одяг та зброя щорсівців і будьоннівців.

У наступному залі відтворено романтику перших п'ятирічок, боротьбу за суцільну колективізацію та перемогу соціалізму в краї. Інтерес викликають фотокопії телеграм та листів житомирців в адресу Ілліча, чайний сервіз — подарунок баранівських фарфоровиків вождеві.

Привертає увагу унікальний півтораметровий цвях з написом: «Останній цвях до гробу угодовців», виготовлений у квітні 1924 р. робітниками бердичівського заводу «Прогрес».

До 25-річчя перемоги СРСР над гітлерівською Німеччиною науковці працівники відшукали багато нових цікавих матеріалів, що увічнюють безсмертний подвиг радянського народу. Тут фото, документи, нагороди, особисті речі, зброя секретарів Житомирського підпільного обкому КП(б)У, керівників підпілля, прославлених керівників партизанських з'єднань, шрифт Коростишівської підпільної друкарні та партизанські листівки, саморобний радіоприймач народних месників.

Відвідувачі зупиняються біля фото та особистих речей командира словацького партизанського загону Героя Радянського Союзу та Героя ЧССР Яна Налепки, який загинув у бою за визволення Овруча 17 листопада 1943 р.

У ювілейному залі показано досягнення житомирців на честь XXIII з'їзду КПРС, 50-річчя Радянської влади та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Тільки планова, копітка збиральницька робота дасть можливість систематично поповнювати експозицію новими матеріалами, висвітлювати події, що відбуваються в житті нашої Батьківщини в цілому та краю зокрема. Над цим наполегливо працює колектив Житомирського музею

М. А. Дітковський,
О. О. Павлов

НАРОДНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ДАРНИЦЬКОГО РАЙОНУ

У Дарниці, на вулиці Сергієнка, розмістився музей історії Дарницького району. На його відкритті 8 травня 1968 р. були присутні ветерани революційного руху, члени КПРС з 1917 р. М. В. Калиновський і Ф. О. Лужанська.

Матеріали для експозиції підготувала ініціативна група, до складу якої входили вчителі М. П. Головенко, І. Л. Мілявський, М. О. Рибakov, С. Л. Неверовська та ін.

Школи, промислові підприємства, старожили Дарниці та Києва брали в цій справі активну участь. Велику допомогу подали інші музеї: середньої школи № 168, заводів ДВРЗ, фанерного, «Вулкан», м'ясокомбінату, ДШК та ін.

У музеї в 3-х залах експонуються матеріали з історії населених пунктів лівобережної частини Києва: Дарниці, слобідок — Передмістної, Микільської, Кухмістерської, Воскресенської; сіл Позняки, Осокірки (всі вони входять у Дарницький і Дніпровський райони м. Києва).

У першому залі зібрані експонати давніх часів і пізніших періодів — аж до початку Великої Вітчизняної війни. Огляд починається з пам'яток, виявлених під час археологічних розкопок 1951 р. на Червоному Хуторі. На стендах можна побачити бронзові скребки, глиняні прикраси, уламки сита, кам'яної сокири та ін. Це свідчить про те, що вже в III—II тис. до н. е. тут існували поселення первісних людей. В епоху феодалізму Дарниця та навколишні селища належали київським монастирям: Пустинно-Микільському, Києво-Печерському, Видубецькому, Братському та ін. Вперше вона згадується під 1509—1510 рр. у документах Києво-Печерського та Пустинно-Микільського монастирів, а річка Дарниця і млин на ній — під 1516 р. у грамоті короля Сігізмунда I Микільсько-му монастирю.

Адміністративно Дарниця з середини XVII ст. входила до Бориспільської сотні Київського полку, наприкінці XVIII ст. — до Київського намісництва, а на початку XIX ст. була частиною Броварської волості Остерського повіту Чернігівської губернії. Далі — з 1923 р. — частиною Броварського району Київського округу. З 1927 р. вона і прилеглі до неї населені пункти ввійшли до складу м. Києва, а в 1935 р. утворено Дарницький район. У січні 1935 р. села Позняки й Осокірки приєднали до Києва.

У музеї експонується фотокопія з Румянцевського перепису, де вказано, що у 1766 р. на хуторі Дарниця був 1 двір, 2 хати та 4 жителі. З бігом часу селище зростало, особливо у 60—70-х роках XIX ст. в зв'язку з прокладанням Курсько-Київської (Московсько-Києво-Воронезької) залізниці та побудовою в 1870 р. залізничного моста через Дніпро.

Під час приїзду на Україну відвідував

Дарницю великий Кобзар. У музеї є бюст поета, фотокопії картини «Арешт Шевченка» та «Жителі Києва й Микільської слобідки зустрічають труну з тілом Т. Г. Шевченка».

Чимало матеріалів про революційний рух у Передмістній і Микільській слобідках на початку XX ст.: фотокопії підпільних листівок Київського і Поліського комітетів РСДРП, донесення поліцейських приставів слобідок і остерського повітового справника про демонстрації, таємні сходки та ін.

Центральне місце в першому залі (6 стендів) відведено експозиції, присвяченій подіям 1917 р. і громадянської війни 1918—1920 рр. Тут фотографії робітників — учасників Жовтневого (1917 р.) та Січневого (1918 р.) повстань. На інших знімках — завод «Арсенал», будинок по вул. Старополушкінській, де в 1918 р. працювала підпільна друкарня під керівництвом М. Алексєєва.

Увагу відвідувачів привертають фотокопія телеграми трудящих Дарниці В. І. Леніну від 19 серпня 1922 р. і фотографії комуніста І. Р. Дударєва, який підписав телеграму, та перших членів Слобідського райкому РСДРП (потім КП(б)У) і ревкому — М. В. Калиновського, О. П. Ферліовського, Ф. О. Лужанської, Д. М. Рябова, М. О. Рудя та інших, а також лист вождеві від з'їзду Рад Микільсько-Слобідської волості 1922 р.

У серпні 1919 р. на ст. Дарниця 6 днів героїчно стримував наступ денікінців на Київ бронепоезд «Таращанець». Виконавши завдання, екіпаж пустив бронепоезд під укіс, але не залишив свого бойового поста. 1939 р. у Новодарницькому парку на честь цього подвигу було поставлено пам'ятник, який у 1943 р. зруйнували гітлерівці. Його фотографії, що збереглися, експонуються в музеї.

Два стенди розповідають про розвиток Дарниці після громадянської війни та в роки соціалістичного будівництва. На фото — фанерний завод, будівництво ДВРЗ, група членів партійного комітету цього підприємства, перший відремонтований вагон. Тут і матеріали про будівництво фабрики «Київволокно». Висвітлено також історію першого пам'ятника В. І. Леніну в Дарницькому районі (1925 р.).

У другому залі відтворено епізоди Великої Вітчизняної війни, зокрема участь дарничан у героїчній обороні Києва в 1941 р. Є матеріали про підпільний рух під час фашистської окупації, про увічнення пам'яті патріотів. Експоновано карту оборони Києва, макет бронепоезда «Дарничань», фото комісара М. І. Тіткова, його особисті речі, фото комсомолки-санітарки Н. Коваленко, яка загинула 27 вересня 1941 р., групи колишніх командирів бронепоезда Києво-Дарницького залізничного вузла. Відвідувачі можуть побачити наго-

роди, вирізки з друкованих видань про підпільників ДВРЗ, яких очолювали Л. М. Воробйов і І. М. Купінський, а також про інші підпільні організації, що діяли у цьому районі, їх зв'язок з партизанським рухом. Окремі стенди розповідають про подвиги народних месників, зокрема діяльність загонів «За Батьківщину» та ім. Щорса.

Ряд експонатів присвячено визволенню Дарниці від німецько-фашистських окупантів у вересні 1943 р., місцевим жителям — учасникам Вітчизняної війни, увічненню пам'яті героїв (рубрика «Живі пам'ятають тих, що загинули»). Є матеріали про багатьох дарничан: Героя Радянського Союзу М. Ахтирченка, генералів Л. К. Світельського й О. О. Сосенкова, комуніста-розвідника І. Єфремова, Героя Радянського Союзу колишнього робітника лісхімзаводу П. О. Головка. Тут же — колективне фото учасників Сталінградської, Курської та Воронежської битв, документи за підписом начальника штабу партизанського руху Словаччини про радянського розвідника К. В. Бабича (Боброва).

В окремій вітрині — реліквії, надіслані в музей з інших міст: земля з могили О. Гайдара, Л. Чайкіної, Невідомого воїна у стін Кремля, комсомольців-молодогвардійців, О. Матросова, К. Заслонова, снарядна гільза з Брестської фортеці й земля з-під її стін, а також з міст-героїв — Ленінграда, Волгограда, Севастополя та ін.

У третьому залі експонуються матеріали про післявоєнну Дарницю, що перетворилася у великий промисловий і культурний комплекс столиці України, один з провідних районів, де зараз проживає понад 300 тис. чол. Експозиція починається з фотографій руїн Дарниці. Далі указка екскурсовода веде нас по стендах, макетах, діаграмах, документах, що свідчать про велику роботу, проведену дарничанами під керівництвом Комуністичної партії по відроджен-

ню свого району в роки післявоєнних п'ятирічок. Тут відображено історію відбудови комбінату штучного волокна, резинорегенераторного заводу, будівництва Дарницької ТЕЦ, міськмолзаводу № 2, Деснянського водопроводу, ліній метрополітену, створення студії науково-популярних фільмів, а також показано зразки продукції місцевих підприємств, макети шкіл, клубів, лікарень, бібліотек та ін.

Зараз у Дарниці — 7 науково-дослідних інститутів, 4 технікуми, 4 музичні школи, більше 50 загальноосвітніх шкіл, близько 40 бібліотек, 14 будинків культури і клубів, близько 20 поліклінік та 8 лікарень.

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна підготовлено 7 стендів і 4 вітрини за такою тематикою: «За владу Рад. Перші комуністи і комсомольці Дарниці»; «Будівники перших п'ятирічок»; «Вони боролися за Батьківщину»; «Іх загартував комсомол»; «Переможці ювілейного соціалістичного змагання»; «За комунізм»; «Бування юність ветеранів кличе на подвиги». Оформлено стенд про партизана Сергієнка.

Музей працює на громадських засадах. Рада музею веде велику роботу. Члени Ради — Г. Ю. Устинова, О. П. Заржицький, Ф. О. Лужанська, М. О. Рудь, М. В. Калиновський, І. С. Злотник, В. М. Супруновський та інші — виступають з лекціями та доповідями на підприємствах району, в школах. При музеї працює гурток червоних слідопитів, який випускає журнал «Проліски». Учні зібralи багато матеріалів і випустили альбом з історії дарницьких підприємств, про підпільний рух в роки окупації, життя школи в післявоєнний період, славні справи піонерів і комсомольців району до 50-річчя ВЛКСМ та ін.

У музеї є книга — літопис трудової слави, де відзначено колективи і робітників, що добилися високих показників у праці.

М. О. Рибаків

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ВІННИЧЧИНІ

Завдяки розвідкам, здійсненим автором за дорученням Інституту археології АН УРСР протягом останніх років, виявлено нові матеріали епохи енеоліту, бронзи, скіфського часу і ранніх слов'ян, що до деякої міри поповнили наші знання про пам'ятки цих епох на Вінниччині.

На поселенні трипільської культури поблизу с. Кальник (Іллінецький район) виявлено сліди жител — зруйнованих майданчиків, на поверхні яких є чимало залишків випаленої глиняної долівки. Серед речових пам'яток тут трапляються різної форми кам'яні зернотерки, сокири з каменю, «пращні камені» з округлими краями та круглі з сірого і білого каменю, залиш-

ки кремінних ножів, відщепи, глиняні грунзила прямокутної і круглої форми, відтяжки від ткацьких верстатів з невеличким отвором посередині.

Велику кількість уламків гончарного посуду за кольором і орнаментом можна поділити на чотири групи. До першої можна віднести посуд (коричневого і червоного кольору з домішкою дрібнозернистого піску), орнаментований вертикальним гребінцевим згладжуванням і лініями по вінцях. Окремі вінця верхніх країв прикрашено зубцями, а внизу продовжувати проколами, інші — лініями, що перетинаються. Це, головним чином, кухонний посуд.

Друга — кераміка (жовтуватого і сіро-жовтого кольору) середніх розмірів з нанесеними по овалу жолобками шириною 2—4 мм і глибиною до 2 мм.

Третю групу складає посуд з невеличкими вушками (червоного кольору), на якому зроблено чорною фарбою лінії, овали, трикутники тощо. До четвертої відноситься керамічний посуд великих розмірів без орнаменту, виготовлений з глини коричневого і сіро-оранжевого кольору. Деякий має гострі плечики, високі вінця, або округлену горловину. Товщина стінок окремих уламків досягає 14—20 мм. Отже, можна вважати, що це посуд господарського призначення, у якому зберігалося зерно, олія, вода тощо.

Тут же знайдено половину глиняної фігурки висотою 140 мм і уламок статуетки тварини.

На Дашівському поселенні трипільської культури в урочищі «Левада» виявлено залишки шести майданчиків розміром приблизно 4 × 10 м. Розташовані вони трохи півколом з заходу на схід на великому схилі біля глибокого яру «Зарічка». На одному майданчику виявлено з випаленої глини суцільну долівку площею в 2 м². Ці житла подібні до тих, що відкрито поблизу с. Кальник. З нарядь праці знайдено кам'яні зернотерки продовгуюватої форми, кремінні відщепи, кам'яні ядра.

Посуд був здебільшого червоного і коричневого кольору. Для однієї групи решток кухонного і столового посуду характерна наявність невеличких вушок. Вінця у ньому без орнаменту, пологі і трохи нахилені зовні. На іншій групі посуду червоного кольору спіралеподібний орнамент та малюнки зроблено чорною і коричневою фарбами. Знайдено також уламки вазоподібної форми від посуду великих розмірів з товщиною стінок до 18 мм. Він подібний до посуду четвертої групи, виявленого біля с. Кальник. Для іншої групи кераміки характерним є згладжування поверхні високими вінець з зазубринами на верхніх краях, а в нижній частині — ямки-проколи.

На поселенні трипільської культури біля с. Рахни Собов (Гайсинський район) знайдено жіночу статуетку (з відбитою головою) висотою 130 мм. Виготовлено її з випаленої глини червоного кольору з домішкою дрібнозернистого піску. За всіма ознаками вона належить до пізнього періоду трипільської культури і засвідчує існування у присобських племен матріархату.

Виявлені пам'ятки Кальницького і Дашівського поселень належать до середнього періоду трипільської культури, коли в господарстві переважало землеробство. Вони аналогічні з Вербівським та іншими поселеннями в долині р. Соб та Коломийщини I—II.

Біля Дашева в урочищі «Гогово» знайдено також відлитого у спеціальній формі бронзового кельта епохи бронзи і першу на Вінниччині фібулу скіфського часу. Перша знахідка має форму долота (нижня частина з лезом відломлена) з внутрішньою порожниною для дерев'яного держака. Довжина кельта 70 мм, а ширина біля отвору 35 мм. Його особливість — невеличке вушко і наявність у 18 мм від верхньої частини отвору розміром 7 × 3,5 мм для міцнішого кріплення до держака.

Фібула — брошка-застібка — виявлена у відомій могилі «Сорока». Її виготовлено з бронзи і досить добре художньо оформлено, зокрема дві бойові сокири орнаментовано невеличкими отворами у вигляді трикутників, а внизу на двох круглих щитах по колу зроблено спіралеподібні лінії. Ця знахідка має аналогію лише в пам'ятниках підгірцівської культури, поширеної на Україні в V—IV ст. до н. е.

Таким чином, стали відомі деякі нові пам'ятки періоду трипільської культури, епох бронзи та скіфів. Вони доповнюють відомі матеріали про життя і заняття стародавнього населення в долині р. Соб, збагачують наші знання з історії України.

І. В. Пилипчук

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

П. Л. ВАРГАТЮКОМ, М. О. ЛИСЕНКОМ, О. Т. ЮРЧЕНКОМ

8 червня 1970 р. на засіданні об'єднаної ради із спеціальності «Історія КПРС» при Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка прилюдно захищав докторську дисертацію завідувачий кафедрою марксизму-ленінізму Криворізького педінституту П. Л. Варгатиюк на тему «В. І. Ленін та діяльність більшовицьких організацій Донбасу, Придніпров'я, Криворіжжя в дожовтневий період».

Офіційні опоненти — доктори історичних наук, професори А. В. Лихолат, П. М. Шморгун, М. Т. Сидорчук, Й. Т. Щербина одностайно вказали на

велику джерелознавчу базу дисертації, високо оцінили її історіографічну частину. Багатий фактичний матеріал дозволив автору опублікувати ряд праць загальним обсягом близько 50 друкованих аркушів.

Позитивно оцінили дисертацію професори П. А. Лавров, І. І. Шевченко, М. Р. Доній, які виступили неофіційними опонентами.

Вчена рада одногосно присудила П. Л. Варгатиюку вчений ступінь доктора історичних наук.

О. М. Філіппов

27 травня 1970 р. на засіданні Вченої Ради по присудженню вчених ступенів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом Запорізького машинобудівного інституту ім. В. Я. Чубаря М. О. Лисенком на тему: «Керівна роль КПРС у вирішенні проблеми кадрів соціалістичного сільського господарства 1951—1958 рр. (за матеріалми Української РСР)».

Офіційними опонентами виступили завідувачий кафедрою історії партії Всесоюзної сільськогосподарської академії ім. Тимирязєва, доктор історичних наук

професор І. М. Слободяник, доктор історичних наук професор Л. Ю. Беренштейн, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук І. І. Слин'яко, завідувач кафедрою наукового комунізму Української сільськогосподарської академії, доктор історичних наук професор В. В. Горак. В обговоренні взяли участь доктор історичних наук професор М. К. Івасюта, доцент Київського інституту культури І. Х. Ганжа. Офіційні і неофіційні опоненти дали позитивну оцінку дисертації.

Вчена Рада Інституту ухвалила присвоїти М. О. Лисенку вчений ступінь доктора історичних наук.

* * *

29 червня 1970 р. на засіданні Вченої ради по присудженню вчених ступенів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації старшим науковим співробітником інституту О. Т. Юрченком на тему: «В. І. Ленін і більшовицькі організації України» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. З цієї теми дисертант опублікував монографію (К., 1970, 620 с.).

Офіційними опонентами на захисті виступили: член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук професор М. І. Супруненко, доктори історичних наук професор М. А. Рубач, П. М. Шморгун.

В обговоренні взяли участь: завідувач кафедрою історії СРСР КДУ ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук В. Н. Котов, доктор історичних наук професор М. В. Черненко, доктор філософських наук професор І. Д. Назаренко.

У виступах було дано високу оцінку книзі О. Т. Юрченка, написаній на широкому документальному матеріалі, що дозволило автору розкрити роль В. І. Леніна в формуванні, ідейно-організаційному зміцненні і зростанні більшовицьких організацій на Україні, у створенні в 1918 р. Комуністичної партії України — складової частини КПРС. Відзначалося також, що дисертант понад 40 років працює над вивченням питань історії революційного руху, історії КПРС і КП України, архівознавства. За цей час він опублікував понад 120 наукових праць, став одним з провідних дослідників проблеми «В. І. Ленін і Україна» (ним видано з цієї теми 40 праць, в тому числі і представлена до захисту монографія).

Вчена рада Інституту ухвалила присвоїти О. Т. Юрченку вчений ступінь доктора історичних наук.

Б. В.

ВІСТІ З ШКІЛ Шкільний краєзнавчий музей

Учні Верхньосиньовидненської середньої школи на Львівщині збирають для сільського краєзнавчого музею матеріали з історії верховинців-бойків, речові пам'ятки, пов'язані з культурним розвитком населення та ін. Тут обладнано експозиції про боротьбу за владу Рад на Прикарпатті, діяльність КПЗУ, про односельчан — учасників Великої Вітчизняної війни.

Багато згадок про Синьовидсько (так у минулому називалося селище) та його околиці в першій половині XIX ст. і раніше належить зачинателем українського науково-краєзнавчого руху в Східній Галичині, представником відомої «Руської трійці» — М. Шапкевичу, І. Вагилевичу, Я. Головацькому. Значну увагу селищу приділяв й І. Франко, який залишив матеріали про його становище в другій половині XIX ст. Великий революціонер-демократ поставив ідею краєзнавства на нову основу, пов'я-

завши її з потребами прогресивного суспільно-політичного руху.

Знайомство школярів з творчою спадщиною та діяльністю українських вчених-краєзнавців у Галичині передбачало як вивчення літератури, так і організацію подорожей шляхами перших дослідників. Обидві форми роботи велися паралельно. Так, під час мандрівки до печер О. Довбуша в Бубнищі, походження яких ще й досі є загадкою для істориків, огляд місцевості супроводжувався читанням відповідних уривків з праць і творів Я. Головацького, І. Вагилевича та І. Франка. Тут же учням давалося завдання порівняти згадки першої половини XIX ст. з оцінкою великого Каменяря та змінами, що сталися в наш час. Краєзнавці-старшокласники самостійно робили висновки, що члени «Руської трійці» та їх сучасники тільки описували цю історичну пам'ятку, менше

уваги звертаючи на умови життя населення, тоді як І. Франко на перший план висував соціальні питання.

Таким чином, гуртківці чітко усвідомлювали необхідність соціального підходу в оцінці історичних подій. Під час ознайомлення з іншою пам'яткою — залишками стародавньої скельної фортеці в Уричі — учням також пропонувалося прочитати краєзнавчі матеріали, зокрема віршований опис мандрівки української студентської молоді в 1884 р. та публіцистичний звіт про цю подорож, автором яких був її організатор І. Франко.

Така ж робота проводилась і в ході екскурсії до печер у Розгірчі та багатоденної мандрівки долиною р. Опору. З великим задоволенням учні збирають фольклор і порівнюють свої спостереження із записами, зробленими в минулому Я. Головацьким та І. Вагилевичем. На цій основі у них складається уявлення про життя населення у різні історичні епохи.

Найбільше уваги гуртківці приділяють вивченню самого Синьовидного, яке в радянський час стало селищем міського типу. Цікаві дані з його історії є в працях Я. Головацького, написаних ще сто років тому: «Село Синевидсько, де зупинявся князь Данило Романович, існує до цих пір. У сьогодинішнім Синевидську Вишнім знаходиться на горі, серед земляних валів, приходська богородична церква. Неда-

леко від неї урочище Колодка, ця гірська ущелина, в якій могли галицькі князі перешкоджати переходу через Карпатський перевал із Угорщини (Венгрії) — закривати королеві дорогу». Висловлена тут думка про оборонні об'єкти з часів Галицького князівства викликала у гуртківців бажання краще вивчити й топоіміку краю. Чимало говорили їм такі назви, як Ключ, Башти, Вали, Городище, Замчище, Княже, Підгородці, що, очевидно, походять з періоду Давньої Русі.

Познайомились учні й з відповідними місцями фундаментального видання Я. Головацького «Народні пісні Галицької і Угорської Русі», де вміщено також ілюстрації, на яких зображені жителі в саморобному одязі. Репродукції цих матеріалів експонуються в шкільному краєзнавчому музеї поруч з пізнішими зразками одягу.

Зібрані факти з історії краю широко використовуються на уроках, у програмах шкільних вечорів і рапків, в агітаційно-масовій роботі серед населення.

Подорожі шляхами перших українських вчених-краєзнавців Галичини допомагають молоді краще усвідомити великі зміни, що сталися за роки соціалістичного будівництва, служать ефективним засобом навчально-виховної роботи в школі.

З. М. Матисякевич

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

(Продовження)

373—374. Чернушенко О. Боротьба хотинських комсомольців-підпільників проти німецько-фашистських загарбників, Станіслав, Кн.-газ. вид-во, 1961, 61 с.

375. Шамко Е. Н. Комсомольцы и молодежь Крыма в боях за Родину, Симферополь, 1958, 30 с. (О-во по распротр. полит. и науч. знаний УССР).

376. Шпак В. Партії вірні сини. Бойові діла комсомольців і молоді Черкашини в період Великої Вітчизняної війни та післявоєнних років, Черкаси, 1957, 56 с. (Обл. відд. Т-ва для пошир. політ. і наук. знань).

377. Яценко В. Д. Из истории борьбы первых комсомольско-молодежных партизанских отрядов Украины против немецко-фашистских оккупантов в годы Великой Отечественной войны.— Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины, вып. 3, Х., 1964, с. 63—70.

378. Яценко В. Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941—1945 рр.), Вид-во Харківськ. ун-ту, 1968, 160 с.

379. Яценко В. Д. КП(б)У — організатор і керівник комсомольсько-молодіжного підпілля України (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1964, № 5, с. 67—73.

У. Інтернаціональна єдність в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників

380. Вакуленко Г. С. і Старожилов М. В. Інтернаціональна єдність народів СРСР у партизанській боротьбі в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— Вісник Львівськ. політехн. ін-ту, № 24, 1968, с. 36—38.

381. Из истории дружбы украинского и узбекского народов. 1941—1945, СДМ, К., вид-во «Наук. думка», 1968, 147 с.

382. Ісмаїлова С. І. З історії братерської дружби узбецького та українського народів під час Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1965, № 6, с. 50—57.

383. Кінзебулатов Х. Б. Дружба і співробітництво українського і башкирського народів у роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1960, № 3, с. 90—97.

384. Клоков В. И. Боевое содружество славянских народов в период Великой Отечественной войны Советского Союза, К., 1957, 17 с. (О-во по распротр. полит. и науч. знаний УССР).

385. Клоков В. И. Бойова співдружність. Боротьба народів Радянського Союзу і Югославії проти німецько-фашистських загарбників.— «Вітчизна», 1956, № 6, с. 97—102.

386. Клоков В. И. Бойова співдружність слов'янських народів у другій світовій війні.— УІЖ, 1958, № 1, с. 31—47.

387. Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.), К., Изд-во АН УССР, 1961, 429 с.

388. Клоков В. И. Влияние борьбы советского народа против фашистских агрессоров на рост антифашистского движения в странах Европы.— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, с. 278—287.

389. Клоков В. И. Вплив боротьби радянського народу проти гітлерівських агресорів на зростання антифашистського руху в країнах Європи.— УІЖ, 1960, № 3, с. 35—45.

390. Клоков В. И., Кудрицкий А. В. і Бречак І. М. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки), К., Політ-видав України, 1968, 160 с.

391. Клоков В. И. Допомога українського народу зарубіжному рухові Опору.— УІЖ, 1965, № 5, с. 34—42.

392. Клоков В. И. Єдність слов'янських народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни.— Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1963, с. 19—37.

393. Клоков В. І. З історії бойової співдружності народів Радянського Союзу і Югославії в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.— Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956, с. 252—267.
394. Клоков В. І. З історії спільної боротьби радянського і польського народів у тилу фашистських загарбників.— ВАН УРСР, 1954, № 7, с. 28—35.
395. Клоков В. І. З історії спільної боротьби радянського і чехословацького народів у тилу фашистських загарбників.— ВАН УРСР, 1953, № 8, с. 33—41.
396. Клоков В. І. Участь поляків, чехів і словаків у партизанській боротьбі на Україні і в Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.— Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956, с. 62—86.
397. Козибаєв М. К. Зміцнення братерської дружби українського та казахського народів у 1941—1945 рр.— УІЖ, 1968, № 6, с. 63—69.
398. Компанієць І. І. Бойовий шлях чехословацького і польського військових з'єднань, створених на території СРСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.— Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956, с. 36—61.
399. Кравцев І. Єдність патріотизму й інтернаціоналізму — могутнє джерело перемоги у Великій Вітчизняній війні.— «Комуніст України», 1965, № 5, с. 18—25.
400. Кравчук М. І. Розвиток і зміцнення братерської співдружності українського народу з великим російським та іншими народами СРСР в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— Комуністична партія — натхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів Радянського Союзу, К., 1954, с. 136—157.
401. Легенський І. Збір документів і матеріалів про участь радянських громадян в русі опору за кордоном (1941—1945).— «Наук.-інформ. бюл. Архівного упр-ння», 1964, № 1, с. 34—36.
402. Марченко А. Д. Коммунисты — организаторы боевого содружества советских и чехословацких воинов в боях за Харьков (март 1943 г.).— Учен. записки (Харьковск. ун-т), 1963, т. 139. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2, с. 205—222.
403. Петерс І. А. Допомога радянських партизанів словацькому народному повстанню в 1944 р.— Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956, с. 87—112.
404. Петерс І. А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни, К., Вид-во АН УРСР, 1959, 213 с.
405. Погрібний М. Г. Діяльність німецьких антифашистів в Радянському Союзі в перші роки Великої Вітчизняної війни.— Зб. наук. праць аспірантів кафедр. сусп. наук (Київськ. ун-т), № 15, 1963, с. 73—83.
406. Русак А. В. Радянські партизани у Празькому повстанні (5—9 травня 1945 р.).— УІЖ, 1965, № 5, с. 122—123.
407. Слинько І. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні, К., Держполітвидав УРСР, 1954, 63 с.
408. Худайбердієв Р. Сторінка з історії співдружності народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1962, № 4, с. 119—122.
409. Шевченко Ф. П. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1965, № 5, с. 78—84.

VI. Трудовий героїзм робітників, колгоспників та інтелігенції

410. Ананійчук В. Б. Допомога місцевого населення радянським військам по розгрому ворога на території Західної України.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, с. 174—185.
411. Анісімов Ю. О. і Матійко М. М. Допомога вчених Академії наук УРСР фронту в роки Великої Вітчизняної війни.— Нариси з історії, техніки і природознавства, вип. 7, К., 1966, с. 3—13.
412. Богомолець О. О. Вчені України у дні Великої Вітчизняної війни, Уфа, 1942, 24 с.
413. Будьєнна Л. Г. Вчителі і учні Вінниччини в боротьбі проти фашистських окупантів.— «Рад. школа», 1966, № 5, с. 9—15.
414. Буцько М. О. і Коваль М. В. Діяльність Комуністичної партії по збереженню і розвитку української радянської школи в умовах Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 5, К., 1965, с. 145—158.
415. Буцько М. О. і Данилюк М. З. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— Історія селянства Української РСР, т. 2. Від великого Жовтня до наших днів, К., 1967, с. 279—330.
416. Буцько М. О., Міщенко Г. П. і Мінгазутдінов А. Ф. Комуністична партія — організатор дружби і братерства народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 24, К., 1968, с. 81—102.
417. Ванєєв Г. І. Участь трудящих Севастополя в обороні рідного міста (жовтень 1941 — липень 1942 рр.).— УІЖ, 1961, № 3, с. 72—81.
418. Вербило О. М. Допомога українського народу фронту в період переможного завершення Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1961, № 4, с. 44—54.
419. Вербило О. М. Листування трудящих України з воїнами фронтів Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1965, № 5, с. 117—119.

420. Грищенко М. М. Педагогічна наука в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу (1941—1945 рр.).— Вісник Київськ. ун-ту, 1961, № 4. Серія історії та філософії, вип. 1, с. 40—50.
421. Грищенко М. С. Школа Української ССР в період Великої Отечественної війни 1941—1945 гг. Учебное пособие по педагогике и истории педагогики для студентов-заочников, Одесса, 1960, 75 с.
422. Данилюк З. і Данилюк М. Економіка України в перемозі Радянського Союзу над фашистською Німеччиною.— «Економіка Рад. України», 1965, № 4, с. 16—20.
423. Данилюк М. З. Комуністична партія України—організатор трудових подвигов залізничників (1943—1945 рр.).— УІЖ, 1965, № 9, с. 61—66.
424. Данилюк М. З. Патріотичний рух колгоспного селянства України за надання всебічної допомоги фронту (1941—1945).— Вісник Київськ. ун-ту, № 1. Серія історії та філософії, вип. 2, 1958, с. 57—69.
425. Данилюк М. З. Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони (1941—1945 рр.).— УІЖ, 1962, № 3, с. 53—62.
426. Данилюк М. З. Самовіддана праця колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1960, № 3, с. 78—86.
427. Данилюк М. З. Самовіддана праця трудівників промисловості України, евакуйованих в роки Великої Вітчизняної війни в східні райони СРСР (Питання парт. керівництва).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 20, К., 1968, с. 24—35.
428. Дмитрієнко В. С. Нафтовики Борислава в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1963, № 4, с. 102—104.
429. Донской Я. Е. и Шаповал А. П. Бойцы в белых халатах (О патриотической деятельности Харьк. медиков в дни нем.-фашистской оккупации), Х., изд-во «Препор», 1966, 103 с.
430. Дубина К. К. Вклад трудящих України в розгром німецько-фашистських загарбників.— «Комуніст України», 1965, № 5, с. 26—27.
431. Євтушенко А. П. Подвиг робітників радгоспу «Комсомолец Полісся» в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1965, № 6, с. 88—91.
432. Захарченко В. А. и Кенджиєв Р. К. Выпускники (Крымского медицинского) института в боях за Родину.— Сборник науч. работ студентов (Крымск. мед. ин-т), т. 3, 1967, с. 15—18.
433. Івасюта М. К. Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 р.— жовтень 1944 р.) — З історії західноукраїнських земель, вип. 5, К., 1960, с. 168—186.
434. Касьянов В. Ф. Развитие социалистического соревнования в январе — апреле 1942 года). По материалам машиностроит. заводов Урала и Поволжья).— Учен. записки (Харьк. ун-т), т. 103. Труды кафедры истории КПСС, т. 7, 1969, с. 149—161.
435. Коваль М. В. Роль соціалістичної культури в ідейній мобілізації трудящих України в початковий період Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1965, № 8, с. 59—65.
436. Коваль М. В. Співробітництво діячів науки і культури Радянської України та інших республік СРСР під час війни.— УІЖ, 1963, № 3, с. 88—94.
437. Коваль М. В. Сторінки культурних і наукових зв'язків Української РСР з зарубіжними країнами в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1964, № 3, с. 90—94.
438. Коваль М. В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів, К., 1964, 144 с.
439. Коваль М. В. Украинская советская культура в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., К., Изд-во АН УССР, 1964, 18 с.
440. Коваль М. В. Українська радянська історична наука фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні, К., 1963, с. 56—83.
441. Коваль М. В. Українська радянська культура в роки Великої Вітчизняної війни.— Розвиток української радянської культури за роки Радянської влади, К., 1967, с. 191—230.
442. Ковальчук Є. І. Учителі й учні Радянської України у Великій Вітчизняній війні.— «Рад. школа»,— 1957, № 7, с. 7—14.
443. Кондратюк І. І. Партійні організації важкої промисловості України на чолі трудового героїзму робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 23, К., 1968, с. 105—114.
444. Кравчук М. І. і Саженов С. Н. Внесок робітників України у зміцнення економіки СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1968, № 8, с. 3—16.
445. Кравчук М. І. Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.— УІЖ, 1965, № 6, с. 23—32.
446. Кузнецов А. Все для перемоги над ворогом (1941—1945 рр.), Дніпропетровськ, Обл. кн. вид-во, 1960, 50 с.
447. Ладивір І. І. Учені Академії наук УРСР на фронтах Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1967, № 7, с. 80—88.

448. **Лаута С. П.** Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни, Вид-во Київськ. ун-ту, 1965, 208 с.
449. **Лаута С. П.** Сельское хозяйство Советской Украины в период Великой Отечественной войны.— Научн. записки (Києвск. финансово-экон. ин-т), № 7, 1959, с. 44—70.
450. **Лисенко Ф. І.** Героїзм радянського учительства та школярів у Великій Вітчизняній війні.— «Рад. школа», 1947, № 6, с. 40—48.
451. **Ліповський М. Г.** Колектив Уманського сільськогосподарського інституту в роки Великої Вітчизняної війни.— 36. наук. праць (Уманськ. с.-г. ін-т), т. 15, 1967, с. 26—33.
452. **Луговська О. З.** Радянський тил в матеріально-технічному забезпеченні партизан у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. (На матеріалах УРСР).— Наук. записки (Київськ. пед. ін-т іноз. мов), т. 4, вип. 1, 1959, с. 31—40.
453. **Мазило В.** Народне господарство України на службі фронту в перший період Великої Вітчизняної війни.— «Економіка Рад. України», 1965, № 3, с. 67—70.
454. **Матійко М. М.** Вклад учених Радянської України у воєнну промисловість в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— УІЖ, 1966, № 6, с. 59—63.
455. **Панчук М. І.** Сталеві шляхи (Про діяльність парт., комс. та проф. організацій по відбудові залізн. транспорту Радянської України в роки Великої Вітчизн. війни), К., вид-во «Молодь», 1968, 64 с.
456. **Пітов В. І., Попов В. М. і Коваль М. В.** Вища школа УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945).— Вища школа Української РСР за 50 років, ч. I (1917—1945), К., 1967, с. 279—393.
457. **Погребінський М. Б.** Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1959, № 3, с. 62—72.
458. **Полковенко В. В.** Могутній голос радіостанції імені Т. Г. Шевченка (в роки Великої Вітчизняної війни в Саратові).— Вісник Київськ. ун-ту, № 10, Серія журналістики, 1968, с. 37—42.
459. **Попроцький М. В.** Єдність тилу і фронту в Великій Вітчизняній війні— яскравий прояв непорушної дружби народів СРСР.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 24, К., 1968, с. 103—112.
460. **Попроцький М. В.** З історії робітничого класу СРСР періоду Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1969, № 1, с. 97—100.
461. **Попроцький М. В.** Патріотизм колгоспного селянства у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу.— 36. наук. праць (Уманськ. с.-г. ін-т), т. 15, 1967, с. 34—37.
462. **Посудовський П. І.** Під гуркіт гармат. Український театр в роки Великої Вітчизн. війни 1941—1945 рр., К., вид-во «Мистецтво», 1964, 119 с.
463. **Романенко І.** Економічна перемога радянського народу над гітлерівською Німеччиною, К.—Х., Укрдержвидав, 1946, 36 с.
464. **Саженок С. Н. і Мазило В. М.** Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід (1941—1942 рр.).— Вісник Київськ. ун-ту, № 10. Серія історії, 1968, с. 66—76.
465. **Салегін А. А. і Гарцман Б. М.** Академія наук УРСР в дні Великої Вітчизняної війни.— «Вісті АН УРСР», 1942, № 1—2, с. 16—41.
466. **Сафонова Є. В.** З іменем Леніна в боях проти німецько-фашистських загарбників (Про трудові та бойові подвиги укр. народу).— УІЖ, 1969, № 5, с. 24—30.
467. **Скляров Ю. А.** Роль газети «Правда» в мобілізації труженників сільського господарства на забезпечення нужд воєнного часу в перший період Великої Отечественной війни (липень 1941—ноябрь 1942 г.).— Вестник Харьк. ун-та, № 1. Серія історії КПСС, вип. 1, 1964, с. 149—157.
468. **Скляров Ю. А.** Роль газети «Правда» в перестройке на военный лад работы промышленности в период Великой Отечественной войны (июнь 1941—ноябрь 1942 г.).— Учен. записки (Харьк. ун-т), т. 123, Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 1, 1962, с. 111—126.
469. **Скляров Ю. А.** Роль газети «Правда» в развертывании социалистического соревнования среди труженников промышленности в первый период Великой Отечественной войны (июнь 1941—ноябрь 1942 гг.).— Учен. записки (Харьк. ун-т), т. 144. Труды кафедры истории КПСС, вып. 1, 1964, с. 175—187.
470. **Ученые Харькова к годовщине освобождения родного города.** Краткий обзор работы учебных и научно-исслед. институтов за годы Отеч. войны, Х., изд-во «Соц. Харьковщина», 1944, 84 с.
471. **Ушаков Д. А.** Роль «Правды» в політичній роботі в тилу ворога (1941—1944 рр.).— Вісник Харк. ун-ту, № 27. Серія історії КПРС, вип. 15, 1967, с. 126—137.
472. **Халепко Т. І.** Трудовий героїзм українського народу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), К., 1957, 48 с.
473. **Хорошайлов М. Ф.** Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1966, № 11, с. 110—115.
474. **Цимбал Є. І.** Про Чорноморський транспортний флот на початку Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1966, № 6, с. 86—91.

475. Цимбал Є. І. Провідна роль комуністів і організації допомоги Чорноморського транспортного флоту героїчним захисникам Севастополя (жовтень 1941 — червень 1942 рр.). — Наук. праці з історії КППС, вип. 30, К., 1969, с. 47—57.
476. Шевчук Г. М., Анісімов Ю. О. і Говорова Р. П. Академія наук УРСР в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 років. — Історія АН УРСР. Кн. 1, К., 1967, с. 132—150.
477. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі. Уфа, 1942, 36 с.
478. Яковенко М. М. Залізничники України на початку Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1966, № 2, с. 96—99.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абішев Г. 81
Автомонов П. В. 228
Ананійчук В. Б. 82, 410
Анісімов Ю. О. 411, 476
Артеменко І. Т. 83
Архипов І. В. 84
- Бабій М. Л. 229
Бабичев Г. 348
Балковий П. М. 85
Бегма В. А. 230
Бедзик Д. 86
Бель О. М. 231
Бельфорд Д. С. 87
Белінський М. Я. 232—3
Бізер М. 199
Білоусов М. М. 234
Билькевич А. М. 88
Бистренко П. П. 235
Богомолец О. О. 412
Богущ П. М. 349
Боднар М. А. 90
Божченко Ф. 236
Бойко М. Ф. 92
Бойченко В. О. 237
Бондарев В. 238
Бородин О. А. 40
Бречак І. 241, 390
Будьонна Л. Г. 413
Бурмистенко М. А. 242
Буцик А. К. 243
Буцько М. О. 1, 6, 35, 40—3, 93, 414—6
- Вакуленко Г. С. 244—6, 380
Валігура К. К. 89
Ванєєв Г. І. 95—6, 348, 417
Варягіна В. Д. 245—6
Вербило О. М. 418—9
Вершинин В. Г. 247
Власов А. П. 248
Вольський С. А. 44—5, 100
Воробйов Ф. Д. 101
Вуль Р. 102
- Гапонюк С. Д. 366
Гармаш П. 95
Гарцман Б. М. 465
Гефтер М. 108
Говорова Р. П. 476
Головань В. П. 249
Гордецький О. 353
Гостев І. Ю. 109
Гранбергер М. М. 354
Грановський М. 108
Гранчак І. М. 250
- Гречуха М. 3
Гриб К. 251
Григорович Г. А. 89
Гринько С. В. 110
Грищенко М. С. 421
Грищенко М. М. 420
Гулько М. Л. 252
Гуляй П. І. 111
Гурченко В. А. 253
Гуслистый К. Г. 240
- Давидов М. 200
Данилюк З. 422
Данилюк М. З. 73, 254, 415, 422—7
Демченко В. Г. 89
Дем'янчук І. Л. 255—6
Денисенко П. І. 46, 290
Десенко Л. І. 112
Дикань О. 113
Дишлевий П. 257—8
Дмитрієнко В. С. 428
Дніпровський П. 224
Добровольський Л. 259
Доманк А. С. 260
Донець Г. Т. 366
Донской Я. Е. 429
Дубина К. К. 5—7, 47, 192, 194—5, 261—2, 430
Дятленко М. Д. 115
- Євтушенко А. П. 431
Егоров В. Ф. 263—6
Ємець П. Н. 8, 267
Ємченко Г. Я. 48, 268, 355
Ермаков А. П. 49
- Жученко І. Я. 116
Замятін Н. 117
Захарченко В. А. 432
Зінкович О. 356
Зотов М. І. 263—4, 266, 270
- Івасюта М. К. 433
Іонов О. 202
Іоффе С. Н. 271
Ісмаїлова С. І. 382
- Каган Т. 118
Карпенко Г. В. 203
Карпов А. 119—20.
Карпов О. О. 121—2
Касянов В. П. 50—1, 434
Квітінський В. А. 272
Кельнер Е. И. 123
Кенджиєв Ф. К. 432
- Кизя Л. Є. 273
Кириченко С. М. 52—6
Кирпонос М. П. 109
Кінзебулатов Х. Б. 383
Клименко С. Л. 57
Клименко Я. 204
Клоков В. І. 234, 262, 274—6, 384—96
Коваль В. С. 126, 205—7
Коваль М. В. 13, 127, 147, 208—9, 277, 414, 435—41, 456
Ковальчук С. І. 442
Кожукало І. П. 128, 183
Козибаяв М. К. 397
Козлов Н. 129
Колесник Г. С. 278
Колісник В. 296
Комарницький С. У. 315
Компанієць І. І. 398
Кондратюк І. І. 443
Корнійчук О. 210
Коротков И. 130
Костенко І. П. 366
Костенко М. 279
Костриба П. М. 59, 214
Кравцев І. 399
Кравчук Л. М. 89
Кравчук М. І. 400, 444—5
Кривчик П. Т. 60
Кудрицький А. В. 390
Кузнецов А. В. 15, 446
Кузовков Г. В. 280
Кузьменко В. 16
Кулик І. 276
Куликов В. Г. 133
Кундаров П. О. 265
Кущенко К. О. 281
- Лавринюк М. І.
Ладивір І. І. 447
Лановий Я. 215
Лаппа В. М. 282
Лаута С. П. 448—9
Легенький І. 401
Лемешук М. М. 133, 283—5
Лещенко П. Я. 286
Лизогуб М. Д. 134, 287
Лисенко Ф. І. 450
Ліповський М. Г. 451
Лось Є. 290
Лохманов П. М. 135
Луговська О. З. 452
Лукашов М. Т. 291
Лукін В. П. 288, 292

- Мазило В. М. 61, 293—5, 453, 464
 Малкієль С. 224
 Мартиненко І. І. 366
 Мартишевський М. А. 43, 137
 Марченко А. Д. 402
 Марченко М. 296
 Матвійчук М. М. 359—60
 Матійко М. М. 411, 454
 Мацай О. 215
 Мельник К. 138
 Мешеряков Г. 139
 Микulich В. В. 62
 Мильнер Р. И. 140
 Мінгазутдінов А. Ф. 63, 416
 Мірошников І. Я. 297
 Міщенко Г. П. 298, 359—60, 416
 Міщенко К. Ф. 142
 Мойсєєв О. В. 64—5, 143—57, 186
 Мольченко В. П. 364—365
 Морозов М. Б. 93
 Москаленко М. І. 288—9
 Надім'янов В. Ф. 299
 Некрасова Л. С. 107
 Некрасов П. А. 159
 Немятий В. Н. 290—1
 Новиченко Л. 216
 Овчаренко П. М. 160—1
 Омельчук Ю. 217
 Омеляненко І. Я. 65, 302—5
 Онищенко В. К. 163
 Паламарчук Н. Г. 248, 306—7
 Панчук М. І. 455
 Паротькін І. В. 165
 Пашко Я. Є. 68, 166—9
 Петерс І. А. 403—4
 Петляк Ф. А. 69—70
 Петров М. І. 154, 364
 Петровський М. Н. 22
 Письменова І. 268
 Пітов В. І. 456
 Плотников В. М. 218
 Погребінський М. Б. 457
 Погрібний М. Г. 405
 Полковенко В. В. 458
 Полохов В. М. 71
 Пономарьов Б. 309
 Попов В. М. 456
 Попроцький М. В. 459—61, 310
 Посудовський П. І. 462
 Резнік В. І. 349
 Резнікова Ш. Є. 311
 Рильський М. Т. 23
 Рогожин О. 264, 266
 Родімцев О. І. 172
 Романенко І. 463
 Роспопа І. М. 312
 Русак А. В. 406
 Русін В. 313
 Савенко Г. И. 367
 Садовін М. В. 173—4
 Саженьюк С. Н. 72, 161, 464
 Самойленко О. П. 8, 41, 267, 314
 Сапегін А. А. 465
 Сафонова Є. В. 73—4, 254, 466
 Свитко П. С. 315
 Святишенко Б. 75
 Северський Г. 316
 Селиванова Н. И. 76, 176
 Сергієнко Г. Я. 317
 Семечев В. Д. 107
 Симоненко М. Д. 318
 Сіяртова І. П. 219
 Складенко С. 368
 Складаров Ю. А. 467—9
 Скопець М. С. 74
 Славін Л. М. 240
 Слинко І. І. 177—9, 220, 276, 319—25, 407
 Сліпчук П. 221
 Смоляр Ш. 192
 Старовйт М. І. 163
 Старожилов М. В. 326, 380
 Степанов Л. 327—8
 Строкач Т. А. 329
 Супруненко Н. І. 27—8
 Толбухін Ф. 180
 Третьяков Ф. А. 181
 Тронько П. Т. 182, 369—72
 Ушаков Д. А. 330—1, 471
 Федоров О. 318
 Федченко П. М. 332—3
 Фінкельштейн М. 200
 Халєпо Т. І. 472
 Хлякін А. П. 334
 Хорошайлов М. Ф. 223, 473
 Худайбердієв Р. 408
 Цимбал Є. І. 474—5
 Цуманенко М. В. 183
 Чеканюк А. Т. 35, 184—5.
 Черненко А. М. 299
 Чернущенко О. 335, 374
 Черченко А. П. 254
 Чиж В. П. 186
 Шамко К. М. 36, 187—8, 336—8, 375
 Шаповал А. П. 429
 Шатов П. У. 189
 Шевель Г. Г. 31
 Шевченко В. З. 339
 Шевченко Ф. П. 211, 214—5, 225, 340—4, 409
 Шевчук Г. М. 476
 Шелудченко В. 215
 Шенін А. Д. 190
 Шпак В. 376
 Штернештейн Я. 345
 Шульга З. 226, 477
 Юрченко О. 37, 77
 Ющенко М. Д. 78—80, 227, 316
 Яворський В. 108
 Яковенко М. М. 478
 Яковлев В. П. 38
 Якубовський І. Г. 191
 Ярошенко А. 192
 Яценко В. Д. 347, 377—8, 379

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНИХ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

- Чудний В. П.** (Київ) — Боротьба комсомольців і молоді під керівництвом комуністів проти німецько-фашистських окупантів (1914—1944 рр.) на півдні України.
Щур А. Т. (Кам'янець-Подільськ) — Боротьба комсомолу і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.
Наконечний В. А. (Луцьк) — Боротьба комсомольців і молоді західних областей України під керівництвом комуністів проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.).
Гайбонюк В. Д. (Ровно) — Комсомол і молодь Ровенської області у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.).
Нікішов Є. В. (Харків) — Діяльність комсомольських організацій Харківської області в період Великої Вітчизняної війни.

- Борковський П. А.** (Луцьк) — Діяльність Комуністичної партії України по відбудові і зміцненню партійних організацій західних областей УРСР (1944—1950 рр.).
- Яценко І. О.** (Київ) — Боротьба Кримської партійної організації за відбудову і дальший розвиток промисловості Криму (1944—1950 рр.).
- Тарабан О. І.** (Ужгород) — Діяльність партійних організацій України по здійсненню ленінського національної політики (1945—1965 рр.).
- Тимчук М. В.** (Київ) — Ідейно-організаційне зміцнення сільських партійних організацій України в післявоєнний період (1945—1952 рр.).
- Демчук В. С.** (Київ) — Діяльність КП України по вихованню колгоспного селянства в дусі радянського патріотизму (1945—1952 рр.).
- Добров П. В.** (Донецьк) — КП України в боротьбі за підготовку і виховання кадрів робітничого класу в роки четвертої п'ятирічки.
- Герасименко В. І.** (Київ) — Діяльність КП України по підготовці інженерно-технічних кадрів у роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.).
- Бесарабова К. С.** (Київ) — КП України в боротьбі за відбудову і дальший розвиток легкої промисловості в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.).
- Бенько Г. П.** (Дніпропетровськ) — Діяльність Комуністичної партії по відбудові і розвитку середньої технічної школи Української РСР (1943—1950 рр.).
- Хохлов І. О.** (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку народної освіти в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.).
- Абдула П. З.** (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по інтернаціональному вихованню трудящих республіки (1945—1952 рр.).
- Борисенко Ю. Г.** (Харків) — Діяльність Харківської партійної організації по комуністичному вихованню студентської молоді (1946—1958 рр.).
- Гись Г. Л.** (Ровно) — Боротьба партійних організацій західних областей України за створення і розвиток охорони здоров'я в період 1945—1958 рр.
- Смолькова Ж. М.** (Львів) — Партійне керівництво діяльністю кооперативних організацій (1946—1955 рр.).
- Перова В. М.** (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по підготовці, вихованню і розстановці інженерно-технічних кадрів для промисловості (1951—1958 рр.).
- Светличний Є. П.** (Київ) — Боротьба КП України за партійність і народність літератури (1956—1965 рр.).
- Сауляк П. О.** (Львів) — Діяльність КП по підвищенню ролі сільської інтелігенції в господарському і культурному будівництві (1956—1961 рр.).
- Корзун В. П.** (Донецьк) — Партійні організації Донбасу в боротьбі за виконання семирічного плану в галузі машинобудування (1959—1965 рр.).
- Остапученко О. Т.** (Київ) — Діяльність КП України по прискоренню науково-технічного прогресу у будівництві (1959—1965 рр.).
- Тарадкевич Т. В.** (Львів) — Дальше здійснення Комуністичною партією України ленінських ідей електрифікації сільського господарства (1959—1965 рр.).
- Абраменкова А. І.** (Харків) — Діяльність парторганізації по підвищенню професійно-технічного рівня трудящих на машинобудівних підприємствах (1959—1965 рр.).
- Черниченко С. А.** (Харків) — Діяльність КП України по підготовці кадрів робітничого класу через систему профтехнавчання (1961—1966 рр.).
- Марущак М. Й.** (Львів) — Діяльність КП України по підготовці інженерно-технічних кадрів для промисловості в системі вищої школи у роки семирічки.
- Развіна Л. Т.** (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по підготовці і вихованню кадрів промисловості західних областей України в роки семирічки.
- Ніколаєвський М. Ф.** (Харків) — Діяльність партійних організацій України по ідейному вихованню і підвищенню громадської активності науково-технічної інтелігенції республіки (1961—1967 рр.).
- Кочерга А. Г.** (Кривий Ріг) — Керівництво КП України підготовкою і вихованням інженерно-технічних працівників металургійної промисловості України в роки семирічки.
- Лещенко В. С.** (Донецьк) — Діяльність партійних організацій Донбасу по поданню шефської допомоги міста селу (1961—1965 рр.).
- Сокол В. М.** (Одеса) — Форми і методи масово-політичної роботи партійних організацій України серед робітників легкої промисловості в період 1959—1965 рр.
- Коновалов І. А.** (Харків) — Комуністична партія України в боротьбі за розвиток колгоспного тваринництва в роки семирічки (1959—1965 рр.).
- Бовкун В. Д.** (Вінниця) — Діяльність партійних організацій України по розвитку трудової активності сільської молоді (1961—1966 рр.).
- Коляда В. М.** (Київ) — Комуністична партія України — організатор ідейно-політичного виховання сільської молоді (1959—1965 рр.).
- Яковшин В. М.** (Івано-Франківськ) — Сільська інтелігенція — активний помічник партії в підвищенні культури села в період розгорнутого будівництва комунізму.
- Лісовий М. Я.** (Ужгород) — Діяльність партійних організацій Поділля по дальшому розвитку сільського господарства в період розгорнутого будівництва комунізму (1959—1970 рр.).

РЕЗЮМЕ

И. В. Шульга.— **Помощь городских парторганизаций сельским в их организационном укреплении (1952—1970 гг.).** Решение очередных задач в области сельскохозяйственного производства накладывает на сельские партийные организации ответственность за правильную расстановку коммунистов, требует дальнейшего усовершенствования стиля и методов их деятельности. Значительную помощь в этом оказывают сельским коммунистам городские парторганизации, о чем рассказывается в данной статье.

А. Ф. Смирнов.— **О возникновении национально-освободительных движений в России.** Освещая важную проблему советской исторической науки, автор на марксистско-ленинской методологической основе показывает причины возникновения национально-освободительных движений в России в XIX в., их социальную сущность, этапы развития и историческое значение. В статье обличается великодержавный шовинизм и местный буржуазный национализм, характеризуются прогрессивные силы освободительной борьбы.

Л. Н. Пушкарёв.— **О некоторых теоретических проблемах советского источниковедения.** Автор анализирует современное состояние источниковедения как у нас в стране, так и за рубежом, показывает сложные задачи, стоящие перед советскими учеными при решении важнейших теоретических вопросов науки.

SUMMARIES

I. V. Shulga.— **Aid of the Town Party Organization to the Village Ones in Their Organization Consolidation (1952—1970).** Solution of immediate tasks in the field of agricultural production makes village party organizations responsible for right placing of communists, demands the further improvement of style and methods of their activity. The town party organizations render great assistance in this direction to rural communists, which the article deals with.

A. F. Smirnov.— **On Origin of National Liberation Movement in Russia.** Elucidating an important problem of Soviet historical science, the author on the basis of the Marxist-Leninist methodology shows the reasons of origin of national-liberation movements in Russia in the XIX century, their social nature, stages of development and historical significance. The maniacal great-power chauvinism and local bourgeois nationalism are convicted in the article, the progressive forces of the liberation struggle.

L. N. Pushkarev.— **On Some Theoretical Problems of Soviet Study of Sources.** The author analyzes the modern state of study of sources in both our country and abroad, shows the complicated tasks facing Soviet scientists in solving of most important theoretical problems of the science.